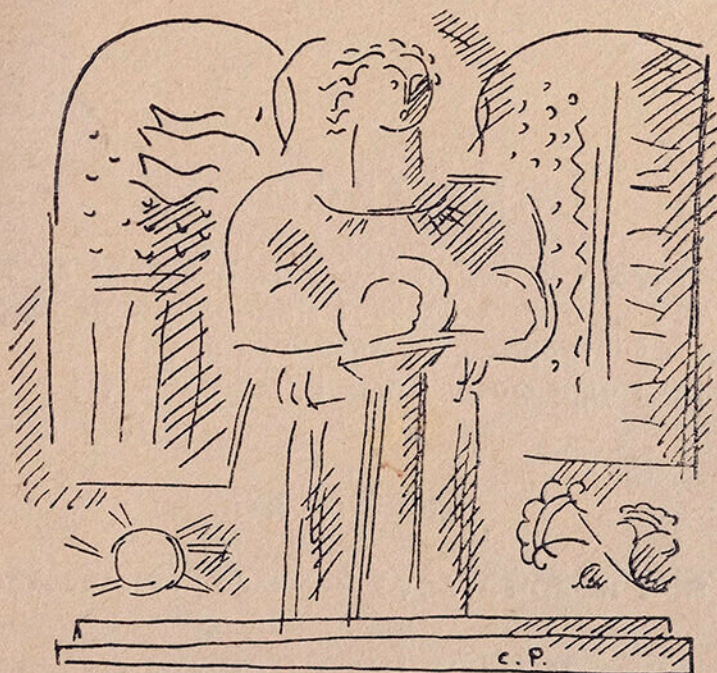

ΤΑ ΠΡΟΠΥΛΑΙΑ

ΜΗΝΙΑΙΟ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΗΣ
ΚΑΛΛΙΕΡΓΕΙΑΣ — ΜΑΪΟΣ-ΙΟΥΝΙΟΣ 1938

3-4

ΤΑ ΠΡΟΠΥΛΑΙΑ

ΜΗΝΙΑΙΟ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΗΣ ΚΑΛΙΕΡΓΕΙΑΣ

Συντακτική Έπιτροπή

Κ. Ι. ΔΕΣΠΟΤΟΠΟΥΛΟΣ
ΝΑΣΟΣ ΔΕΤΖΩΡΤΖΗΣ

ΗΡΩ Ε. ΚΟΡΜΠΕΤΗ
Π. Α. ΠΑΠΑΛΗΓΟΥΡΑΣ

Τὰ γράμματα, ἡ ὕλη καὶ τὰ ἐμβάσματα στὴ διεύθυνση « Τὰ Προπύλαια », Λασκάρεως 15, Ἀθήναι.— Ἐτήσια συνδρομὴ ἐσωτερικοῦ δρ. 80 καὶ γιὰ τοὺς φοιτητὲς δρ. 60.— Συνδρομὴ ἐξωτερικοῦ φρ. γαλλ. 40.— Τιμὴ τεύχους δρ. 7.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΤΣΑΤΣΟΣ . . . . . Πρὶν ἀπὸ τὸ ξεκίνημα (μελέτη, τέλος).
ΑΛ. ΔΙΑΜΑΝΤΟΠΟΥΛΟΣ . . . . . Ἀλέξανδρος Παπαδιαμάντης (ψυχολογικὸ σχεδιάσμα).
FRIEDRICH SCHILLER (μετάφραση καὶ σημείωμα Κ. Π.) . . . . . Ὁ ποιητής.
ΠΛΑΤΩΝ (μετάφραση καὶ σημειώσεις ΗΡΩΣ Ε. ΚΟΡΜΠΕΤΗ) Ἐπιστολὴ Ζ' (συνέχεια).

ΣΗΜΕΙΩΜΑΤΑ

ΗΡΩ ΠΕΖΟΠΟΥΛΟΥ : Περικλῆς Γιαννόπουλος.

Η ΚΡΙΤΙΚΗ ΤΩΝ ΒΙΒΛΙΩΝ

Κ. Ι. ΔΕΣΠΟΤΟΠΟΥΛΟΣ : Γιώργου Σαραντάρη « Ἡ Παρουσία τοῦ Ἀνθρώπου ».

*

ΘΑ ΔΗΜΟΣΙΕΥΘΟΥΝ ΣΤΑ ΕΡΧΟΜΕΝΑ ΤΕΥΧΗ :

Κ. Ἰ. Δεσποτόπουλου : Ἄτομο καὶ Πολιτεία στὴν Ἑλληνικὴ Ἀρχαιότητα (μελέτη). — Π. Α. Παπαληγούρα : Ἀπὸ τὸν Πλάτωνα στὸν Ἀλέξανδρο (μελέτη). — Ἡρῶς Πεζοπούλου : Γνωριμιὰ μὲ τὸ Βέρθερο (μελέτη). — *Marcel Proust* (εἰσαγωγὴ καὶ μετάφραση Νάσου Δετζώρτζη) : Ἀποσπάσματα ἀπὸ τὴ « *Recherche du Temps Perdu* ». — *Rainer Maria Rilke* (εἰσαγωγὴ καὶ μετάφραση Ἡρῶς Πεζοπούλου) : Γράμματα σ' ἓνα νέο ποιητή.

ΤΑ ΠΡΟΠΥΛΑΙΑ

ΕΤΟΣ Α' — ΜΑΪΟΣ · ΙΟΥΝΙΟΣ 1938 — ΑΡΙΘΜΟΣ 3 · 4

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΤΣΑΤΣΟΥ

ΠΡΙΝ ΑΠΟ ΤΟ ΞΕΚΙΝΗΜΑ *

Για να δικαιωθεί η έγκατάλειψη και η θυσία της οίκουμηνικότητας, πού, καθώς είδαμε, την ύπαγορεύει κατά κάποιο μέτρο ή πολιτική της ζωής εξ αίτιας της αδυναμίας του ανθρώπου, πρέπει εκείνο για το οποίο γίνεται η θυσία να είναι, για τον άνθρωπο πού έκανε τη θυσία, το απόλυτο. Η πολιτική ζει μέσα στη σχετικότητα των μέσων, αλλά φωτίζεται από την απολυτότητα του σκοπού της.

Και πρέπει να είναι οι σκοποί πού δέ θυσιάζονται, απόλυτα αξίοι για τον άνθρωπο πού τους κρατεί, αφού εκφράζουν την ανώτατη δυνατή του πραγματοποίηση. Δεν πιστεύω καμιά τοποθέτηση να έχει αξία χωρίς την αναγνώριση κάποιου απόλυτου, χωρίς την πίστη. Δεν αποχτᾶ η ύπαρξή μας σημασία, η πράξη μας βάθος και δύναμη, χωρίς αυτή την πίστη. Δεν αρκεί να ξέρεις τί μπορείς και τί πρέπει να επιδιώξεις, χρειάζεται αυτό πού θα επιδιωχθεί να απολυτοποιηθεί μέσα στο ύποκείμενο. Δεν αρκεί η γνώση της πολιτικής κατεύθυνσης, χρειάζεται και η απόλυτη βούληση, η πίστη για το επιδιωκτέο. Μονάχα ύστερα από αυτήν την πίστη ή ζωή αρχίζει να γίνεται αλήθεια.

***

*Αλλά η ζωή προς ό,τι πιστεύει κινείται με έρωτα. Δεν ξέρω καμιά πράξη και καμιά στάση ζωής αξία, πού να μη στηρίζεται στον έρωτα. "Ανθρωποι, λαοί δλόκληροι κάποτε, κινούνται από το μίσος." Ο σκοπός τους όμως τότε, όσο κι' αν φαίνεται δυνατή και τρανή ή πράξη όπου ένσαρκώνεται, ποτέ δε μπορεί να γίνει απόλυτο αντικείμενο πίστης· είναι τελικά ή άρνηση και ή καταστροφή. Χειρότερη ακόμα περι-

πτωση είναι ή ανέραστη μηχανική κίνηση. Αυτή γεμίζει το μεγαλύτερο μέρος της ζωής· είναι το νεκρό της στοιχείο. Και κανένας άνθρωπος δεν είναι άμοιρος από αυτή τη νέκρα και την άνυπαρξία. Άλλά γι' αυτήν ούτε ώφελει, ούτε αξίζει κανείς να μιλήσει.

Κάποιαν άλλη παρεξήγηση σ' αυτό το στάδιο της σκέψης μου θάπρεπε ν' αντιμετωπίσω. Ο έρωτας ό αληθινός είναι πάντα έρωτας του συγκεκριμένου. Και αν, μιλώντας πλατωνικά, θά θέλαμε ό έρωτας να είναι έρωτας της ιδέας, πάλι θά λέγαμε πώς έρωτα για την ιδέα έχει μονάχα εκείνος πού την ιδέα τη ζει σαν κάτι συγκεκριμένο. "Ενας έρωτας πού πάει προς το γενικό, το άπροσδιόριστο, το άπειρο, μοιάζει λίγο με την αγάπη πού έχει για το Θεό ή μάζα των θρησκών, και πού δεν είναι παρά ένα άοριστο, άβέβαιο και γι' αυτό αδύνατο συναίσθημα, πού αλλάζει κατά τις περιστάσεις περιεχόμενο και σκορπάει με τον πρώτο αντίθετο άγέρα. "Ενας έρωτας πού δεν έχει γίνει έρωτας του συγκεκριμένου, είναι ακόμα μιᾶ έτοιμασία έρωτική, μιᾶ δυνατότητα· τίποτ' άλλο.

***

Γι' αυτό και πλείριος έρωτας δε μπορεί να συνυπάρξει με την περιέργεια πού αποζητάει ακόμα το αντικείμενό της. Η περιέργεια πού γυρνεί μονάχα τᾶ μέσα για το κιάλας γνωστό της αντικείμενο, είναι άρετή άχώριστη από κάθε δημιουργική ζωή· είναι μάλιστα ό γοητευτικός συνοδός στην έρωτική πορεία. Η άλλη όμως περιέργεια, πού ψάχνει ακόμα το πρώτο της έρεισμα, και πού συχνά και θαυμαστικά την ονομάζουμε στον καιρό μας *άνησυχία*, αυτή φανερώνει μόνο το ξύπνημα στη νωθρότητα της ύλης, μιᾶ πρώτη δοκιμή για το

(*) Συνέχεια από το προηγούμενο και τέλος.

ξεκίνημα, μιὰ δυνατότητα πού ἔχει ἀπλῶς τὴν ἀξία τῆς ἐλπίδας. Καὶ πρέπει νάχει θετικά ὑπερβληθεῖ, γιὰ νὰ φθάσουμε στὸν καθαυτό ἔρωτα, στὴ γνήσια δημιουργικὴ ἐνέργεια.

«Ὅσοι δὲ στρέφονται ἐρωτικά πρὸς ἕνα συγκεκριμένο, ὅσοι δὲν πιστεύουν πὼς μιὰ τέτοια στρόφη εἶναι δυνατὴ, αὐτοὶ δὲν ἐνοχλοῦνται ἀπὸ τὴν ἀοριστία καὶ τὴν ἀστάθεια τῆς ἀνήσυχης καὶ ἀκατεύθυντης περιέργειας. Εἶναι ἀδιαφόρετα γι' αὐτοὺς ἄξια κάθε κίνηση, κάθε ζήτηση, κάθε δίψα. Καὶ γίνονται ὑμνητὲς τῆς ἀπλῆς ἀνησυχίας, ὅπως γίνονται ὑμνητὲς τῆς μηχανῆς, ὑμνητὲς τοῦ ἀπλοῦ μέσου, γιατί δὲν ξέρουν κανένα σκοπὸ. «Ὅτι ὁ ἔρωτας, πού συμπαροκολουθεῖ τὶς ἀνησυχίες αὐτές, εἶναι ἰσχυρὸς καὶ ἄστατος, γιατί ἀκριβῶς δὲν εἶναι συγκεκριμένος, αὐτὸ δὲ μποροῦν νὰ τὸ καταλάβουν. Καὶ ὄχι μόνον αὐτό, ἀλλὰ θά-λεγα πὼς βάζουν ψηλότερα τὶς ἀνησυχίες, τὶς ἀδιάκοπες ἀναζητήσεις τοῦ καινούργιου, ἀπὸ τὴ συνειδητὴ καὶ μόνιμη στρόφη πρὸς ὅτι διαγνωσθεῖ ὡς ἄξιο. Ἡ ρητὴ καὶ σταθερὴ στάση φαίνεται δογματισμὸς καὶ ἀκαθαρματισμὸς. Καὶ θαροῦν πὼς ἡ ἀληθινὴ πνευματικὴ ἐξαντλεῖται σὲ ἐρωτηματικά, ἀμφιβολίες, ἀρνήσεις καὶ ἀναζητήσεις, πού κατὰ βάθος δὲν εἶναι παρά σοφιστικοὶ ἀκκισμοὶ καὶ σκεπτικιστικὲς δεξιότητες. Κάθε πρόχειρο προϊόν τῆς ἀνησυχίας ἀξίζει τὸ σεβασμὸ μας, μόνον καὶ μόνον γιατί εἶναι καινούργιο, γιατί «κάτι θέλει νὰ πεί», γιατί «δείχνει ἕνα ἀνήσυχο πνεῦμα». Ἀλλοίμονο, στοὺς ἀνθρώπους τοῦ πνεύματος πού συμβιβάζονται ἱκανοποιημένοι, ὅταν βρίσκουν κάπου τὶς προϋποθέσεις μόνον τῶν προϋποθέσεων!» Ἐρωτᾷ πρέπει νὰ ζητᾶμε ἐμεῖς, ἔρωτα πού στηρίζεται σὲ μιὰ πίστη καὶ κορυφώνεται στὸ συγκεκριμένο ἀντικείμενο. Δὲ ζητᾶμε βέβαια τὸ ἄρτιο ἔργο, ἀλλὰ τὴν ὑποκειμενικὴ στάση πού εἶναι σὲ θέση νὰ τὸ δημιουργήσει. Ἡ ξιπασία μπρὸς τὴν ὅποια προσπάθεια, μπρὸς τὸ ὅποιο καινούργιο, προδίνει ἐρωτικὴ ἀνικανότητα. Καὶ μὲ τὸν κίνδυνον νὰ κατηγορηθῶ ὡς δάσκαλος, σ' ὄλους αὐτοὺς τοὺς νεομανεῖς καὶ ἀνησυχομανεῖς καλλιτέχνες, ποιητὲς καὶ φιλοσόφους, μούρχειται νὰ φωνάξω: «Διαβάστε, κύριοι, τοὺς κλασικοὺς σας. Πιστήστε ἀπὸ κάτι στερεό. Μελετήστε πὼς φανερώθηκαν τὰ καινούργια, τὰ καινούργια ὅμως πού ἔμειναν αἰώνια μέσα στὴν ἱστορία τοῦ πνεύματος. Ἔτσι μόνον ἡ ὑδαρὴ συνειδησή σας θὰ στερεοποιηθεῖ καὶ θὰ βαθύνει ἡ προοπτικὴ σας!» Μὲ πόνο ψυχῆς βλέπω νέους νὰ περνοῦν τὰ νιάτα τους μελετώντας κάθε μέρα καὶ μιὰ νέα προσπάθεια, μιὰ καινούργια πνευματικὴ ἢ λογοτεχνικὴ κίνηση, πού τὴν ἐπαύριον ἔχει κιόλας γίνει ἀέρας ἢ ἔχει κρεμιστεῖ ἀπὸ τοὺς ἴδιους στὸν Καιάδα. Καὶ περνοῦν τὰ χρόνια μὲ αὐτὸ τὸ ἄγονο κορφολόγημα καὶ μαθαίνουν οἱ τέτοιοι νέοι

ἀπ' ἔξω τοὺς ντανταϊστὲς, τοὺς φουτουριστὲς, τοὺς κουαϊστὲς, τοὺς φρουδιστὲς, τοὺς σουρρεαλιστὲς, χωρὶς πουθενὰ νὰ ριζώσουν, σὰ χινοπωριάτικα φύλλα πού τὰ κλωθογυρίζει ὁ ἄνεμος χωρὶς νόημα. Μὲ τὴν ἐνημερωμένη τους ἀμάθεια, ὄχι μόνον δὲ γίνονται ποτὲ δημιουργοὶ τοῦ ἀληθινὰ καινούργιου, ἀλλὰ, μὲ τὸν καιρὸ, χάνουν κάθε δεκτικότητα γιὰ νὰ ρθοῦν σὲ ἐπαφὴ μὲ τὴν οὐσία τοῦ πνεύματος. Μιλοῦν γιὰ τεχνικὰ προεσκέδαστες, ὄχι γιὰ οὐσία· κρίνουν μόνον ἱστορικά, ὄχι ἀπόλυτα, καὶ μάλιστα μὴ ἔχοντας γνωρίσει παρά μιὰν ἱστορία εἴκοσι, τριάντα χρόνων. Στὴν πρώτη ματιὰ φαίνονται συμπαθητικοὶ ἀπὸ τὴν ἀδυναμία τους· οἱ καλύτεροι ἀπ' αὐτοὺς γιατί διατηροῦν τὴ γοητεία πού ἔχει ἡ εὐκίνησις καὶ ὁ ἀδιάκοπος ποικιλμὸς τῆς ἀπιστίας καὶ τῆς ἀμφιβολίας· καὶ πάλι οἱ περισσότεροι ἀπ' αὐτοὺς γιατί κερδίζουν, καθὼς παρουσιάζονται σὰν ἀντίδραση, σὰν ἄρνησις ἢ ἀρνήσις εἶναι πάντα πιὸ προσιτὴ καὶ εὐχάριστη στὸ μεγάλο κοινὸ. Ἐλάχιστοι πίσω ἀπὸ αὐτὸ τὸ ροδαλὸ τσόφλι μπορεῖ νὰ διακρίνουν τὸ σκουληκὸ τοῦ καρπού. Καὶ ὅμως ἀπὸ ὄλους αὐτοὺς τοὺς ἡμερόβιους τοῦ πνεύματος λείπει ἡ πιὸ ὠραία δύναμη τῆς ἀνθρώπινης ψυχῆς, ἡ δύναμη τοῦ ἔρωτα πού δημιουργεῖ γιὰ πάντα.

Καὶ ἄς μὴ παρηγοριοῦνται οἱ ἀνήσυχοι καὶ οἱ ἐπαινέτες τῆς ἀνησυχίας, πὼς τάχα κρατᾶν ἀπὸ τῆ γενιὰ τοῦ Φάουστ. Τοῦ Φάουστ τὸ νόημα εἶναι ἄλλο. Καὶ πρῶτα πρῶτα, ὁ Φάουστ εἶναι ὠραῖος ἀπὸ τὴν τάξη τῆς πολυμορφίας του. Καὶ ὕστερα, ὁ Φάουστ ξεκινᾷ ἀπὸ τὴν πίστη πὼς ὑπάρχει καὶ πὼς θὰ βρεῖ τὸ ἀπόλυτο. Ὁ δρόμος του, μ' ὅλα τὰ δῶθε· κείθε του, εἶναι ἔρωτας πρὸς μιὰν οὐσία, πού τὴν ἀναζητᾷ πίσω ἀπὸ μύριες μορφές. Ποτὲ δὲν τὸν ἀπολείπει ἡ πίστη στὴν ὑπάρξει τῆς μιᾶς αὐτῆς οὐσίας, ἐξὸν ἀπὸ τὴν ὥρα πού ἐτοιμάζει τὸ δηλητήριον τῆς αὐτοκτονίας του. Ὁ Φάουστ ἀρχίζει μὲ τὸν πόθο νὰ ζήσει τὴ στιγμή· «πὺ δὲ μπορεῖ νὰ βασιλέψει μὲς» στοὺς αἰῶνες», καὶ τελειώνει ὅταν τὴ ζήσει αὐτὴ τὴ στιγμή. Ὁ Φάουστ φθάνει στὸ ἀπόλυτο πού πάντα γύρῃ. Ἡ ζωὴ του δὲν εἶναι σκόρπια καὶ τυχαία διαδοχὴ ἀπὸ περιπέτειες, ἀλλὰ εἶναι ἡ ἐνιαία ἐτοιμασία γιὰ ἕνα τέρμα ἀπὸ πρὶν συμφωνημένο μὲ τὸ Μεφιστοφελῆ· γιατί πάντα πιστεύει στὴν ὑπάρξει του, στὴν εὐρεσί του, στὸ ἀπόλυτο τῆς ἀξίας του. Ἄν τέτοια εἶναι μερικῶν ἀνήσυχων ἢ πορεία καὶ ὁ ρυθμὸς, ἄς μοῦ συχωρέσουν τὶς κατηγορίες μου.

* * *

Καὶ μ' αὐτὴ τὴν ἐξήγηση δὲν ὑπάρχει φόβος νὰ μὲ πάρουν γιὰ θιασώτη τῶν ἡσυχων, πού πᾶν ἴσα - ἴσα τὸ μονοπατάκι τους καὶ καμαρώνουν γιὰ τὴν ἰσιάδα του καὶ οὔτε ζερβὰ οὔτε δεξιὰ τίποτα δὲ βλέπουν καὶ

δὲν ἀγαποῦνε. Δὲν ὑπάρχει φόβος νὰ μὲ πάρουν γιὰ θιασώτη τῶν πιστῶν, πού δὲν τολμᾶν ποτὲ ν' ἀπιστήσουν στὸν ἑαυτὸ τους. Δὲ συμπαθῶ μ' αὐτὸ τὸ ὑπόστρωμα τῆς πνευματικῆς ζωῆς. Θέλω τὸν ἄνθρωπο ὄχι ἀπὸ ἀδυναμία καὶ ἀπὸ ἀπνοια πιστὸ καὶ ἥσυχο, τὸν θέλω πιστὸ καὶ σταθερὸ ἀπὸ τὴ δύναμη τοῦ ἔρωτά του.

* **

Μῆτε καὶ σ' ἓνα πλούσιο, καθολικὸ μὰ εὐθύγραμμα ἀνηφόρισμα πρὸ τὸ ἀντικείμενο, δὲν περικλείνω τὸ ἰδανικὸ μου. Ἔχω μπροστά μου τὸν ἀριστοτελικὸ κόσμο καὶ τὴ συστηματικὴ τελολογικὴ ἀνάβαση τῶν ὄντων πρὸς τὴ νόηση τῆς νόησης, πρὸς τὸ Θεό. Μῆτε αὐτὴ δὲν ἀποκλείω, ἀλλὰ καὶ δὲν περικλείνομαι σ' αὐτήν. Καὶ τοῦ Ντάντε τὴν πόρευση μέσα ἀπὸ τοὺς κύκλους τῶν κόσμων τοῦ τὴν ἐνστερνίζομαι, ἀντιδιαστέλλοντάς τιν με ὅσα κατακρίνω στοὺς ἀνήσυχους περιγηγῆτες ἰδεῶν καὶ προβλημάτων τοῦ καιροῦ μου. Καὶ τὸν παλαμικὸ Γύρτο ἀκόμα τὸν ἀσπάζομαι καὶ τὸν Μαρσέλ τοῦ Προύστ καὶ κάθε ἰχνευτὴ τοῦ ἀπόλυτου, ἀρκεῖ ἢ ὅποια του περιπλάνηση νὰ μὴ κανονίζεται ἀπὸ τοὺς ἀνέμους πού φυσοῦν ἀπὸ τὸ Παρίσι ἢ τὴ Μόσχα ἢ τὸ Βερολίνο, οὔτε καὶ ἀπὸ τὶς ἰδιοτροπιές τῆς ψυχροσύνθεσής του, ἀλλὰ νὰ ὑποδαυλίζεται ἀπὸ μιὰν ἄσβυστη φωτιά, νὰ κινεῖται κατὰ κάποιον ἐσωτερικὸ ρυθμὸ, πού κάθε τόνος του ν' ἀναφέρεται σὲ μιὰν ἐνιαία ἀρχή· ἀρκεῖ μὲ ἄλλα λόγια ἢ περιπλάνησή του νὰ μὴ εἶναι κομμάτιασμα καὶ ἀφανισμὸς τῆς προσωπικότητάς, καθὼς εἶναι ἄρνηση μιᾶς πρώτης ἀποφασιστικῆς θέσης στὴ ζωὴ του, ἀλλὰ νὰ εἶναι ἀπεναντίας φανέρωμα καὶ ξεδίπλωμα ὄλου τοῦ πλούσιου τῆς περιεχομένου. Ἀλλὰ βέβαια μιὰ τέτοια ἐκδοχὴ προϋποθέτει μιὰ συνείδηση πού ξεκινᾶ αὐτόνομα ἀπὸ τὸ σταθερὸ, τὸ ἀρχιμήδειο τῆς σημειο. Τότε μονάχα ἢ κίνηση καὶ ἢ περιπλάνηση παίρνει τὸ βαθὺ ἐρωτικὸ τῆς νόημα καὶ ξεχωρίζει ἀπὸ τὶς κινήσεις τῶν συρμῶν, κρατώντας τὴ συνοχὴ καὶ τὴ μοναδικὴ τῆς ὕψι, ὅσο καὶ ὅπου καὶ ἂν πολυκλαδίζεται.

* **

Θᾶπρεπε καὶ ἓνα ἄλλο εἶδος ἀνθρώπων ν' ἀποκλείομαι ἀπὸ τοὺς γνήσιους ἐραστῆς. Εἶναι ἐκεῖνοι πού φαίνεται πὼς φτάνουν μ' ἓνα τους μόνον πῆδημα στὸ ἀπόλυτο τέρμα, δρασκελίζοντας κάθε ἐνδιάμεσο ἀναβαθμὸ. Φαίνεται γιὰτὶ σὲ κάθε πνευματικὴ ἐπικοινωνία ἐπεμβαίνουν, ἐπισείοντας τὸ ἀπόλυτο αὐτὸ τέρμα, ἐκεῖνο πού φυσιολογικὰ θὰ ἔπρεπε νὰ εἶναι ἢ τελευταία φάση μιᾶς ὀλόκληρης ἐξέλιξης, καὶ μὲ αὐτὸ στὸ χέρι, καθὼς νομίζουν, ἀρνοῦνται κάθε ἄλλη ἔκφραση ζωῆς πού εἶναι ταπεινότερη

ἀπὸ τὸ ἀπόλυτο τέρμα τους. Τόσο παραδίνονται σ' αὐτὸ, πού δὲ μποροῦν νὰ βγοῦν ἀπὸ τὸν κλοιὸ του καὶ νὰ δοῦν καὶ ἄλλα προβλήματα, πού ὅμως κατὰ τὴν οὐσία τους δὲν ἔπρεπε νὰ χωριστοῦν ἀπ' αὐτὸ. Οἱ τέτοιοι ἄνθρωποι εἶναι μονοκόματοι, μονότονοι, ὄχι ἀπὸ ἔλλειψη πνευματικότητας, σὰν τοὺς θεράποντες τῆς εἰδικότητας στὴν ἐπιστήμη, ἀλλὰ ἀπὸ κάποια ἄλλη πιὸ πολὺπλοκη αἰτία. Πρῶτα-πρῶτα εἶναι φτωχὸ τὸ ὕλικὸ ἀπάνω στὸ ὁποῖο δουλεύει τὸ πνεῦμα τους. Ὅστερα, μοῦ φαίνεται δεῖγμα νωθρότητας, πρὶν καλὰ-καλὰ παλέψεις μὲ τὶς ἄπειρες δυσκολίες πού παρουσιάζει τὸ κάθε πρόβλημα, πρὶν τὸ καταλάβεις στὴν οὐσία του, νὰ φεύγεις, ζητώντας ἓνα ἀσφαλὲς καταφύγιο σ' ἓνα καὶ τὸ ἴδιο πάντα νόημα, αὐτὸ πού γιὰ σένα σημαίνει ἓνα ἀπόλυτο τέρμα. Ἀλλὰ τὸ χειρότερο, μοῦ φαίνεται πὼς ὅσοι τόσο εὐκόλα ἔφτασαν κιάλα στὸ τέρμα, εἶναι μόνον κατ' ἐπίφασιν φτασμένοι ἐκεῖ. Νομίζουν πὼς ἄγγιξαν τὸ τέρμα, ἐνῶ στὰ χέρια τους κρατᾶν ἓνα κενὸ σύνθημα, μιὰ λέξη, ἓναν ἔξυπνο καὶ ἀναπαυτικὸ λόγο. Πόσες ὠραίες λέξεις καὶ σημαντικὲς ἀδικοσκοτώθηκαν ἔτσι στὸν τόπο μας ἀπὸ τέτοιους ἀνθρώπους! Τοὺς παρουσιάζεις ἓνα ὀλόκληρο φιλοσοφικὸ σύστημα, πού θέλει πολὺν κόπο νὰ φτάσεις στὸ δικὸ του τὸ ἀπόλυτο τέρμα· καὶ σοῦ ἀπαντοῦν: «Ἐμᾶς αὐτὸ τὸ σύστημα δὲ μᾶς ἐνδιαφέρει, γιὰτὶ δὲ θέτει τὸ μόνον γιὰ μᾶς φιλοσοφικὸ πρόβλημα, πού εἶναι αὐτὸ ἢ ἐκεῖνο.» Δὲ θέλουν νὰ καταλάβουν πρῶτα, πὼς κάθε βασικὸ πρόβλημα τοῦ πνεύματος ἀποχρᾶ τὸ ἀληθινὸ του βᾶθος μονάχα ὅταν τοποθετηθεῖ μέσα σ' ἓνα σύμπλεγμα ἀπὸ ἄλλα θέματα, καὶ πὼς ἔτσι ἀπομονωμένο καὶ συνοδευμένο ἀπὸ τὴν ἄρνηση τῶσαν ἀναγκαίων ὄρων, ρηχάινει καὶ κατατᾶνει γενολογία. Δὲ θέλουν νὰ καταλάβουν πὼς τὰ ψηλότερα θέματα μόνον σὰν ἔσχατες συνθέσεις μιᾶς ὀλόκληρης διαλεκτικῆς πορείας μπορεῖ νὰ νοηθοῦν καὶ μόνον ἔτσι μπορεῖ ν' ἄγγιχθοῦν χωρὶς τὸ ἄγγιγμά τους νὰ εἶναι ἀνόσιο. Δὲ μποροῦν νὰ καταλάβουν πὼς ἂν ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ἀσχολοῦμαστε μὲ τὸ θεῖο καὶ μὲ τὴν πίστη πού τὸ θεῖο μᾶς δίνει, χωρὶς νᾶχομε ποτὲ ζήσει τὸ Γολγοθᾶ πού πρέπει ν' ἀνέβει ἢ ψυχὴ γιὰ νὰ φτάσῃ τὸ θεῖο, δὲν ἔχομε ποτὲ ἄγγιξει τὴν οὐσία του, πὼς παίζομε μὲ τὰ μεγαλότερα συνθήματα τῆς ζωῆς, καὶ ρηχάινουμε, μικραίνουμε, καὶ κάνομε ἀπλοῖκὸ καὶ εὐκόλο μὲ τὸν πνευματικὸ πρωτογονισμό μας τὸ πιὸ ψηλὸ καὶ πιὸ δυσπρόσιτο ὄριο τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς.

Στοὺς πολὺ νέους τέτοια τολμήματα βοηθοῦν τὰ πρῶτα τους βήματα. Τοὺς δίνουν τὴν ἐνθουσιαστικὴ δύναμη γιὰ τὸν ἀγῶνα· τοὺς δείχνουν διαισθητικὰ τὰ μακρυνὰ τέρματα. Ἀλλὰ ὅσοι σταματήσουν ἐκεῖ ἱκανοποιημένοι, ὅσοι πλανευτοῦν νὰ πιστέψουν

πως αυτό το γλήγορα κερδισμένο και άπλο τους σύνθημα είναι η λύση του παντός, ή φιλοσοφική πανάκεια ή η φιλοσοφική λίθος, όσοι, στρογγυλοκαθισμένοι εκεί, άρχισουν να άψηφάν όλες τις άλλες στιγμές της ζωής, αυτοί είναι καταδικασμένοι να ζήσουν άτροφικοί, όπως τα έπίνεια που δεν έχουν ένδοχώρα, και έτσι και το συνθημά τους, άφου είπωθει κάμποσες φορές, θά άχρηστευθεί και θά μαραθεί, γιατί δε θά βρεί ποτέ το βάθος που χρειάζεται για να ριζώσει. Και όμως μερικά τέτοια συνθήματα είναι έπιδοφόρος άπαρχές ενός καλού δρόμου.

Η μονοκόματη τούτη προσήλωση σε μιάν ιδέα, ένω θά νόμιζε κανείς πως προδίνει έρωτα γι' αυτήν, κατά βάθος σημαίνει μιá στάση άκριβώς άντιρωτική. Οί έραστές, οί έτσι άκίνητα άφοσιωμένοι, δεν είναι οί έραστές της καλής ποιότητας. Μονάχα όποιος κάθε μέρα γκρεμίζει το ναό για να τόν ξαναχτίσει, όποιος κάθε μέρα άνασχητεί, και πάλι καταβάσκοντάς τον τόν άνανώνει τόν έρωτα του, μονάχα αυτός ζει έρωτικά. Αυτός ο άγώνας με όλα του τα άνεβοκατεβάσματα, αυτή η κίνηση, κάνουν την όμορφιά και το μεγαλειό του έρωτα. Και μονάχα όποιος κάθε φορά διεξέρχεται όλη την πορεία προς το τέρμα, φθάνει άλήθεια στο τέρμα και είναι έραστής ζωντανός και άξιος.

Έτσι άρμόζει ν' αγαπάμε όσα βάζουμε για τέρματα της ζωής μας. Μονάχα ένας έρωτας που έτσι ξεδιπλώνεται πηγάζει γνήσια από την άρχική μας τοποθέτηση. Και μόνο ο έρωτας που σ' αυτήν στηρίζεται, έχει μέσα του ζωή και άξία.

* * *

Η ψυχή, στο χρόνο, σά χρόνος και η ίδια, έχει τις ώρες της, τις μέρες και τις νύχτες της, τη χαρά και τόν πόνο. Και ο έρωτας, από τη χαρά ζωπυρωμένος, νοτισμένος από τόν πόνο, φυτρώνει εκεί και αυξάνει μέσα σε άδιάκοπες έναλλαγές φωτός. Χωρίς αυτές τις έναλλαγές, χωρίς το μόχθο που περικλείουν, χωρίς την ένέργεια που προκαλούν, ο έρωτας άποκοιμείται και ύστερα άτροφεί και έξευτελίζεται.

Μάς είπαν πως ο μεγάλος γονιμοποιός είναι ο πόνος. Και άπαντήσαμε έμεις, πως ισότιμα δημιουργικό είναι το σπέρμα της χαράς. Και όσοι βέβαια έξάρσανε τόν πόνο, ξέρουν πως δε μπορεί να τόν άιστανθούμε παρά μόνο σαν έναλλαγή, και πως γι' αυτό πάντα, καθώς δίδαξε ο Σωκράτης τρίβοντας τα μουδιασμένα μέλη του το τελευταίο του πρωινό, συνοδεύεται από το πέρασμα, και άς είναι γλήγορο, της ήδονης και της χαράς. Θέλουν μόνο να τονίσουν, πως σ' αυτές τις έναλλαγές, για να ύπάρξει το κλίμα της άληθινής έρωτικής δημιουργίας, πρέπει το κέντρο βάρους

να πέσει προς τη μεριά της νύχτας και του πόνου. Δέ μπορώ να παραδεχτώ μιá τέτοια μονόπλευρη έξαρση του πόνου. Την άποδίνω στη ρωμαντική γοητεία του πόνου, στην αυταρέσκεια που ζυπνάει το συναισθημα ότι έμεις ματώνουμε για να δημιουργήσουμε το έργο που σε άλλους θά δώσει την ευτυχία και τη λύτρωση. Θά έλεγα κι' εγώ πως πιό συχνά είναι ο πόνος πηγή δημιουργίας, γιατί στόν κόσμο πιό συχνά πονάς παρά χαίρεσαι, αλλά και γιατί είναι πιό εύκολος ο πόνος από τη χαρά. Μά ό' αυτά δεν καταργούν την άρχή, πως τις ίδιες δυνατότητες δημιουργίας έχουν και οί ψυχές και οί καιροί και οί έρωτες όπου ύπερτερούν οί χαρούμενες ώρες. Γι' αυτό, όπως δεν πρέπει να φοβόμαστε τόν πόνο, έτσι δεν πρέπει να φοβόμαστε και τη χαρά. Να φοβόμαστε μόνο τις ώρες εκείνες τις νεκρές, όπου δεν έχουμε ούτε τη δύναμη να πονήσουμε, ούτε τη δύναμη να χαρούμε.

Ότι το μέτρο της χαράς και του πόνου και της ίσορροπησης τών δυό δεν έξαρτάται μόνο από τα περιστατικά που είναι έξω από τη δύναμη μας, αλλά και από την πρωταρχική τοποθέτηση της δικής μας αυνείδησης, από τόν τρόπο που έμεις άντικρύζουμε τόν κόσμο, αυτό δεν πρέπει να λησμονιέται. Η χαρά μας και ο πόνος μας γεννιούνται από τη συζυγία της έλευθερίας μας με τη μοίρα.

Θά ήταν άφελές να προτρέψουμε κάποιον προς τη χαρά ή προς τόν πόνο. Άς φτάσει στο μίγμα εκείνο, όπουθε θά βλαστήσει πιό δημιουργικός ο έρωτας. Και τέτοιο είναι το μίγμα που ταιριάζει καλλίτερα στην πρωταρχική του τοποθέτηση. Άπ' αυτήν πρέπει να ύπαγορευθεί, όσο βέβαια άπ' αυτήν έξαρτάται. Και πρέπει τούτο το μίγμα, όσο μπορεί περισσότερο, άπ' αυτήν να έξαρτάται. Τη χαρά και τόν πόνο άκόμα, πρέπει όχι να τα δεχόμαστε όπως μάς έπιβάλλονται, αλλά έμεις, όσο μπορεί κυριαρχικώτερα, να τα διαλέγουμε και να τα δημιουργούμε για τόν έαυτο μας. Άλλωστε, η μόνη άληθινή χαρά είναι η χαρά της δημιουργίας.

* * *

Η έρωτική ένέργεια της συνείδησης, η στηριγμένη στο πρωταρχικό άρχιμήδειο σημείο, μπορεί να είναι θεωρία, μπορεί να είναι και πράξη. Ένας χωρισμός που και εγώ ο ίδιος πάντα τόν κάνω, άν και ξέρω πως σημαίνει κάτι έντελώς διαφορετικό από αυτό που λογικά οί λέξεις πράξη και θεωρία σημαίνουν. Η θεωρία και η πράξη είναι άδιάπτωτη συνέχεια μιás ίδιας ένέργειας. Η θεωρία θέτει και δημιουργεί όπως και η πράξη. Και η πράξη είναι σύλληψη και κατοχή όπως η θεωρία. Η ίδια η θεωρία είναι πράξη, πράξη έσωτερική της συνείδησης. Κάθε στιγμή της πράξης συμπαρακολουθείται από μιá στιγ-

μὴ θεωρίας. Καὶ ὅμως ἀπὸ μιὰ πλευρὰ μπορεῖ νὰ ἰσχύσει πάντα τούτη ἡ διάκριση. Ὅπου τελικός σκοπὸς τῆς ἐνέργειας εἶναι μιὰ πράξη, μιὰ μεταβολὴ πὺρ ἐπιβάλλει ἡ συνείδηση στὸν ἐξωτερικὸ κόσμο, τότε καὶ ὅλη ἡ σύμμικτὴ ἐνέργεια μπορεῖ νὰ εἰπωθεῖ πράξη. Ἀνάλογα θὰ ποῦμε καὶ γιὰ τὴ θεωρία. Ὁ σκοπὸς θὰ εἶναι τὸ κριτήριον.

Χωρὶς αὐτὴν τὴν ἐπεξήγηση, δὲ θὰ μποροῦσα καθαρὰ νὰ θέσω τὸ δίλημμα τῆς θεωρίας καὶ τῆς πράξης, τοῦ θεωρητικοῦ καὶ τοῦ πρακτικοῦ βίου.

Νὰ πῶ τὴν χάρη τῆς μιᾶς καὶ τῆς ἄλλης ζωῆς, θὰ ἦταν κοινὸς τόπος. Ἀπὸ τὸν ἀρχαῖο κόσμον, πού γι' αὐτὸν « ἐν ἀρχῇ ἦν ὁ Λόγος » καὶ πού τέλος του πάλι εἶναι ὁ Λόγος, πού ὁ Ἰδιὸς ὁ Θεὸς του εἶναι θεωρία, θεωρία τῆς θεωρίας, νόσηση τῆς νόησης, μᾶς καλοῦν οἱ ὠραιότεροι ὕμνοι πρὸς τὴν εὐγένεια τοῦ θεωρητικοῦ βίου. Σὲ δισεχτούς καιροὺς, σ' ἓναν ἀταίριαστο μέσα κόσμον, ὅταν ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἀδύναμος μὲ τὴ δική του ἐνέργεια ν' ἀλλάξει τὴν κόητη τοῦ μοιραίου, τὸν καλεῖ πρὸς τὴ γαλήνη τῆς θεωρίας ἡ ἀνάγκη τῆς ἀπόστασης ἀπὸ τὴν ἐξευτελιστικὴ τύρβη τῆς ἀγοράς, γιὰ νὰ διασώσει ἐκεῖ τὸν ἀνθρωπισμὸ του· τὸν καλεῖ ἡ ἀνάγκη τῆς στωϊκῆς αὐτάρκειας καὶ τῆς συγκέντρωσης στὸν ἑαυτὸ του, τὴν ὥρα πού τίποτε δὲ μπορεῖ νὰ περιμένει ἀπὸ τὸν ἕξω κόσμον· καὶ ἡ σωφροσύνη ἀκόμα τὸν καλεῖ νὰ συμμορφωθεῖ στὸ « λάθε βιώσας », στὴν ἀποστροφὴ ἀπὸ τὴν πράξη πού συσχετίζει τὴ ζωὴ του μὲ τὰ ἔξω, ἀνοίγοντας τὶς πύλες τῆς πρὸς δυνατώτερους ἐχθρούς. « Στὴν ἀρχὴ ἦταν ἡ πράξη » ἔτσι ἀπαντᾷ ἡ νεώτερη φασουτικὴ ψυχὴ, αὐτὴ πού ζεῖ ἀνάμεσα στὴν καντικὴ πρωταρχία τοῦ πρακτικοῦ λόγου καὶ στὸ νιτσεικὸ Ζαρατούστρα, ἡ ψυχὴ πού τὴν πρώτῃ τῆς πηγὴ τὴν ἔχει σ' ἐκεῖνον πού εἶπε, πῶς δὲν ἦρθε γιὰ νὰ θεωρήσει καὶ νὰ κρίνει τὸν κόσμον, ἀλλὰ γιὰ νὰ τὸν σώσει μὲ τὴν κοσμοπλαστικὴν πράξη τῆς θυσίας του.

Ὅτε χωρὶς κάποια πράξη, οὔτε χωρὶς κάποια θεωρία θὰ μπορούσε νὰ ζήσει κανεὶς. Τὸ ἀρχιμῆδειο σημεῖο τῆς τοποθέτησης τοῦ καθενὸς πρέπει νὰ ἐκφράζεται πρὸς τὸ μέτρο πού θὰ ἰσορροπῆσει πράξη καὶ θεωρία, γιὰτὶ μονάχα τότε ἡ ζωὴ του θὰ ὁμολογεῖ μὲ τὸν ἑαυτὸ τῆς, ἐσωτερικὰ ὁμοούσια καὶ εἰλικρινῆς. Τὸ πρόβλημα, ἀπὸ τὰ πιὸ ἐπικίδυνα τῆς ζωῆς, παρουσιάζεται ἀκόμα πιὸ αὐχηρὸ σ' ἓναν τόπο ὅπου τίποτε δὲν ἔχει μιὰν ἀποκρυσταλλωμένη μορφή καὶ ὅπου χρειάζεταιαι παντοῦ, ἐνῶ πουθενὰ δὲν μπορεῖ νὰ ὑπάρξει ὀλόκληρος. Τὸ νὰ διατηρήσεις σὲ τέτοιες συνθήκες τὴν ἐνότητα καὶ τὸ ρυθμὸ τῆς ὑπαρξῆς σου, εἶναι ἔργο βαθειᾶς πολιτικῆς πρόνοιας. Καὶ σὲ σώζει μόνο ἡ ἀδιάκοπη συνειδητὴ σου ἀναγωγὴ στὸ πρωταρχικὸ ἀρχιμῆδειο σημεῖο.

Μὲ τὸ δίλημμα τῆς πράξης καὶ τῆς θεωρίας στενὰ δεμένο εἶναι καὶ τὸ δίλημμα τῆς μοναξιάς καὶ τῆς κοινωνίας. Θεωροῦμε μονάχοι μας· σπάνια εἶναι ἡ ὕψιστη εὐδαίμονια μιᾶς συντροφικῆς θεωρίας· καὶ κοινωνικὰ πάντα πράττομε, δένοντας τὸν ἑαυτὸ μας μὲ ἄλλους ἀνθρώπους. Καὶ ὅμως ἡ θεωρία, πού πηγὴ τῆς ἔχει τὴ μοναξιά, στὴν ψηλότερῃ τῆς βαθμίδα εἶναι γέννημα τῆς σπίθας πού ἀνάβει ἡ σύγκρουση ἀντίθετων θέσεων. Καὶ γι' αὐτὸ εἶναι στὴν οὐσία τῆς διαλεκτικῆς, καὶ στὴν ἐξωτερικῆς τῆς μορφῆς διάλογος καὶ κοινωνία πνεύματος. Ἡ πράξη ἀντίθετα, πού σκοπὸς τῆς εἶναι ἡ κοινωνία, δὲ μπορεῖ νὰ ἐξαρθεῖ σὲ μιὰν ἀνώτερη βαθμίδα, ἂν δὲν περιτριγυριστῆ ἀπὸ μοναξιά καὶ δὲ σταθεῖ σὲ μιὰν ἀπόσταση ἀπὸ κάθε τι πού γύρω τῆς συμβαίνει. Μαρασμὸς ἢ μοναξιά· μονάχη τῆς· σκόρπισμα μονάχη τῆς ἢ κοινωνία. Δημιουργικὴ ἢ μοναξιά πού μᾶς ἐτοιμάζει γιὰ τὴν κοινωνία. Δημιουργικὴ ἢ κοινωνία ὅταν ἔγκαιρα τὴ σταματᾷ ὁ ἄνθρωπος γιὰ νὰ ξαναγυρίσει στὴ μοναξιά του.

Δυὸ εἶναι οἱ κοινωνίες. Ἀπὸ τὴ μιὰ γυρίζομε μὲ τὴν πιὸ πλούσια συγκομιδῇ, μὲ τὴ συνείδηση ὅτι ποτέ πιά δὲν μπορεῖ νὰ κατεβούμε ἀπὸ τὸ ὕψος τῆς. Ἀπὸ τὴν ἄλλη φεύγομε μὲ τὴ γεύση τοῦ θανάτου, τῆς χαμένης ὥρας, τῆς χαμένης ζωῆς, μὲ τὸ συναίσθημα τὸ καταθλιπτικὸ ἐνὸς ἄδειου, πιὸ μόνοι παρὰ ποτέ. Δυὸ εἶναι καὶ οἱ μοναξίες. Ἡ μιὰ, καθὼς λέει ὁ ποιητής, « μάννα τῶν ἀντρωμένων γιὰ τὴ σκέψη καὶ τὴν πράξη », ἡ μοναξιά πού ἡχεῖ μέσα μας σὰ νίκη καὶ ἀπλώνεται ἐντός μας σὰν οὐράνιος ἀναπαμὸς ἢ ἄλλη, « ἡ ἀφέντρα τῶν παραπεταμένων πού τοὺς ἔχει ρημάξει μιὰ ἰδέα προδότρα », αὐτὴ καταλήγει στὴν ἀπόγνωση, στὸ σβύσιμο τῆς ζωῆς, στὸ συναίσθημα μιᾶς ἡττας πού τὴν προκάλεσε ἕνας κραταιότερος κόσμος.

Ὅποιοι σὲ κάθε στιγμή, σὲ κάθε βῆμα τοῦ δὲ στρέφεται ὀλόκληρος πρὸς τοῦτο τὸ κρίσιμο δίλημμα, ὅποιος, ἂν δὲν εὐτυχῆσει νὰ συναντήσῃ τὴ γόνιμη ἀνθρώπινη ἀνταπόκριση, τουλάχιστον δὲ διαφυλάξει ἀπόρρητο τὸ χῶρον τῆς δημιουργικῆς μοναξιάς του, αὐτὸς δὲν μπορεῖ νὰ πραγματοποιηθεῖ πλήρως στὴ ζωὴ του. Δὲ μπορῶ ὅμως νὰ δώσω καὶ καμιάν ἄλλη ὀδηγία γιὰ τὴ διατήρηση τοῦ χώρου αὐτοῦ καὶ τοῦ μέτρου πού θὰ τὸν ἰσορροπῆσει πλᾶι στὴ σφαῖρα τῆς ἀνθρώπινης ἐπικοινωνίας, παρὰ ἢ συνειδητοποίηση τῆς ἀπόλυτης προσωπικῆς ἀρχῆς, πού ἀπάνω καὶ ἀπὸ τὴν ἠθική, τὴ θεωρητικὴ καὶ ἀπὸ κάθε ἄλλη λειτουργία, μοιράζει ἀνάμεσα σὲ ὅλες αὐτὲς τὴ ζωὴ, κρατώντας τὴν ἐνιαίαν καὶ πιστὴ στὴν πηγὴ τῆς.

***

Συχνὰ μέσα στὸ δίλημμα τῆς μοναξιάς καὶ τῆς κοινωνίας ἐμπλέκεται καὶ τὸ ἠθικὸ

πρόβλημα. Πρέπει νάσαι κοινωνικός, θυσιάζοντας τη δημιουργική μοναξιά σου, για να υπηρετήσεις τους συνανθρώπους σου. Έτσι ορίζει κάποτε ο ηθικός λόγος. Και όμως πρέπει νάσαι μοναχικός, θυσιάζοντας τους συνανθρώπους σου, για να μπορέσεις στη μοναξιά σου να πλάσεις το αξιο έργο του πνεύματος ή και για να πλησιάσεις στη μυστική επικοινωνία με το Θεό. Οί ιδρυτές του μοναχικού βίου δεν είναι ήθικοί, είναι θρησκοί. Δέ θυσιάζονται για τους άλλους, όπως ο Χριστός, αλλά θυσιάζουν το σώμα τους και τα σώματα τών άλλων για τη σωτηρία της ψυχής των. Τέτοιοι γιωτιστές μοναχοί, λίγο ή πολύ, αναγκάζονται ίσως να είναι όλοι οι δημιουργοί μεγάλων έργων. "Αραγε νάσαι γνήσια αυτή ή αντίνομια της ήθικης με το πνεύμα, τόσο γνήσια, ώστε να αναγκάσει το Χριστό να πει « μακάριοι οί πτωχοί τῷ πνεύματι », αρχίζοντας μ' αυτό το λόγο τους μακαρισμούς της ήθικης ζωής; "Αν ήθικός νόμος είναι ο νόμος της ανεπιφύλακτης προσφοράς και θυσίας, αν ήθικό καθήκον και χριστιανική αγάπη συμπίπτουν, τότε ή αντίνομια αυτή δεν είναι γνήσια και δεν έχει λύση. "Αν όμως ο ήθικός νόμος είναι λόγος, και ο λόγος, ανεξάρτητα από κάθε ειδικότερη άποψη, σ' ένα μόνο αποβλέπει, στην επικράτηση του αξιότερου, τότε ή αντίνομια αυτή δεν είναι γνήσια. Ο λόγος μπορεί κάθε φορά να όρίσει αντικειμενικά το μέτρο της θυσίας, όπου πρέπει να υποταχθούν ή ήθική ζωή ή ή πνευματική ζωή του ανθρώπου. Αυτός ο λόγος όμως δεν είναι ούτε ο θεωρητικός, ούτε ο πρακτικός, ούτε ο αισθητικός λόγος. Είναι ένας ψηλότερος αναβαθμός, αφού έργο του είναι ακριβώς να κρίνει ανάμεσα σε ήθικά, πνευματικά, ή αισθητικά γεγονότα. Είναι ο λόγος στην άδιαφοροποίητη πρωταρχική του ένότητα. "Αλλά του λόγου τούτου φορέας είναι ή άδιαφοροποίητη πρωταρχική ένότητα της συνείδησης, ή συνείδηση στην πρωταρχική της θέση. Μέσα σ' αυτήν θα γίνει κάθε φορά ο λόγος συγκεκριμένος και μέσα σ' αυτήν θα ένσαρκωθεί.

Ο πιστός στην κλασική έλληνική λύση, αν τη λύση αυτή τη ζει μέσα του σαν έσχατη αλήθεια, θα έπρεπε έδω να σταματήσει. "Υπάρχει όμως και ένα βήμα ακόμη πιο πέρα. Γιατί ο λόγος να μείνει έσχατος κριτής; Γιατί να μην πούμε πώς την τελευταία λέξη πρέπει να την έχει κάποια αρχή που υπερβαίνει και το λόγο; Και γιατί να μην πούμε πώς το άπόλυτο δε μπορεί να είναι μόνο ο λόγος, αλλά και κατά το διαλεκτικό νόμο του πνεύματος, ή τελική σύνθεση του λόγου με μιάν υπέρτατη άλογη αρχή; Γιατί να μην πούμε, πώς τελικός κριτής της ζωής μας, είναι ή σύνθεση του έλληνικού λόγου και της χριστιανικής αγάπης, και πώς αυτή ή σύνθεση είναι από αιώνες και για αιώνες ακόμα ή ψηλότερη

άποστολή της ζωής του ανθρώπου, ή έσχατη κορυφή του πολιτισμού;

Δέ χωρών βέβαια έδω ρητές λύσεις τέτοιων μάλιστα διλημάτων. "Ηθελα μόνο να υποδείξω τα προβλήματα που γεννιούνται και τα ρεύματα που διασταυρώνονται ακριβώς στο αρχιμήδειο σημείο, στον άειζώο τουτο πυρήνα της έσώτατης ζωής. Τις λύσεις τις δίνει μόνο αυτός, που είναι και το πρώτο κίνητρο και μαζί το έσχατο άποφασιστικό κριτήριο. "Εμείς τα πλαίσια μονάχα τών δυνατών προβλημάτων σκιαγραφούμε, τους τύπους που θα έχει να πληρώσει κατά τον προσωπικό της τρόπο ή ζωή του καθενός, αναβλύζοντας από την πρώτη της πηγή, από το αρχιμήδειο σημείο της ύπόστασής της.

* * *

Το ίδιο πρόβλημα της ίσορρόπησης λόγου και άλογου στοιχείου διακλαδίζεται από τη μιá μεριά στο πλαίσιο της θεωρίας, από την άλλη στο πλαίσιο της πράξης, προσλαμβάνοντας στην καθεμιá έναν ιδιαίτερο τύπο.

Σαν άνθρωπος του καιρού μου, χωρίς να το θέλω, χωρίς να το επιδιώκω, χωρίς να με κατέχει ο φόβος μη τυχόν και καθυστερώ στην ένημερότητά μου, πηγαινοέρχομαι συχνά από τη χώρα που μου γεννάει ή καθαρά λογική συνειρμική σκέψη, στη γοητεία της άλογης, της διαισθητικά προσδιορισμένης θέας, με τα λογής - λογής περιεχόμενά της. Ξέρω τα πλεονεκτήματα εκείνων που δεν πηγαινοέρχονται έτσι και ξέρω τους κίνδυνους τους δικούς μου. Και όμως δεν τους ζηλεύω. "Όχι γιατί είναι βέβαιο πώς όποιος έτσι λειτουργεί διπλά, είναι αξιότερος από κάποιον που πλείρα δουλεύει στο ένα ή στο άλλο πεδίο. Μία τέτοια κρίση θα έπρεπε να στηριχθεί μονάχα στην αξία της άπόδοσης. και αυτή είναι άγνωστο από πριν που θα άποβεί καλύτερη. Δεν τους ζηλεύω, γιατί ξέρω το εύρος της κατανόησης που χρωστώ στη δισυπόστατη αυτή ψυχική λειτουργία, και γιατί από αυτήν άποφεύγω τις παρανοήσεις που μοιραία ανακύπτουν και τις μονόπλευρες κρίσεις που ανταλλάζονται ανάμεσα στους δουλευτές του λόγου και στους πιστούς των άλογων ή τών μεταλογικών στοιχείων. Χωρίς αυτή τη διφύια της πνευματικότητάς μου, δε θα μπορούσα να είμαι, όσο βέβαια το είμαι κ' έγώ, δίκαιος και αντικειμενικός. Την όλοφάνερη, αν και συνήθως άνομολόγητη, περιφρόνηση που αισθάνονται οί ειδικοί έπιστήμονες, όλοι αυτοί οί χρήσιμοι άνθρωποι της διάνοιας, για να μιλήσουμε πλατωνικά, προς όσους άσχολούνται με της τέχνης τα πάντοτε άβέβαια και άχρηστα έργα, και ακόμα περισσότερο με τον έρωτα ή με τη μυστική επικοινωνία, έγώ δεν τη γνώρισα ποτέ μου. "Αλλά και

τὴν ὀλοφάνερη καὶ πάλι συνήθως ἀνομολόγητη περιφρόνηση πού αἰσθάνονται πρὸ παντὸς οἱ νέοι ποιητὲς καὶ καλλιτέχνες γιὰ τοὺς πεζοὺς καὶ ἀναλυτικοὺς στὴ σκέψη, γιὰ τοὺς ἀτροφικοὺς στὴν αἰσθητικὴ τοὺς λειτουργία δουλευτάδες τῆς θετικῆς ἐπιστήμης, καὶ αὐτὴν δὲν τὴ δοκίμασα ποτέ μου. Μὲ γλύτωσαν ἀπὸ τὸ ἄδικο καὶ οἱ περιστάσεις τῆς ζωῆς, πού μοῦδωσαν ἀπὸ νωρὴς εὐκαιρία νὰ ἐκτιμῆσω καὶ τὶς δυὸ αὐτὲς ὄψεις τῆς θεωρητικῆς ζωῆς, ἀλλὰ καὶ ἡ πρόωμη ἐπικοινωνία μου μὲ τὸν Γκαίτε. Σήμερα μὲ στηρίζει σ' αὐτὸ τὸ ὄριο τῆς δικαιοσύνης ἢ βαθμιαία προσπέλαση τῆς ἀρχικῆς μου τοποθέτησης στὴν οὐσία τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος, πού δὲ μεροληπτεῖ οὔτε πρὸς τὴ θετικὴ σκέψη, οὔτε καὶ πρὸς τὴ μεταλογικὴ βίωση, ἰδιαίτερα τὸν αἰσθητισμό. Πρέπει νὰ τονισθεῖ ὅτι δὲν εἶναι γνήσια ἑλληνικὸς ὁ ἀποκλειστικὸς αἰσθητισμός, πού τελευταία μᾶς τὸν ξαναπαρουσιάζουν σὰν τὸ μόνο δρόμο γιὰ τὴν εὐρεση τῆς ἑλληνικῆς οὐσίας. Καὶ αὐτὰ τὰ λέω, χωρὶς ν' ἀμφισβητῶ τὴ γονιμότητα πού μπορεῖ νὰ ἔχει μιὰ τέτοια αἰσθητικὴ ἑλληνικὴ παιδεία, ἂν εὐστοχα κατευθυνθεῖ μέσα στὴν ἀκαταστασία τοῦ καιροῦ μας.

Γενικότερα δὲν ἀμφισβητῶ πὼς μπορεῖ καὶ ὁ μονόπλευρα ἐπιστήμονας καὶ ὁ μονόπλευρα καλλιτέχνης—γιὰ νὰ περιορισθῶ σ' αὐτὴν τὴν πιὸ κοινὴ περιπτώση—νὰ εἶναι ἐξαίρετοι δημιουργοὶ στὸ εἶδος τους. Ὅσοι ὅμως δὲ μποροῦν τουλάχιστον νὰ κατανοήσουν καὶ τὰ δυὸ στοιχεῖα τῆς ζωῆς, θὰ ὑστεροῦν σὲ κάτι πού, παίρνοντας τὴ λέξη σὲ μιὰν ἐιδικότερη σημασία, δὲν μπορεῖ νὰ ὀνομασθεῖ παρὰ *πνεῦμα*. Καὶ τὸ πνεῦμα, σ' αὐτὴ τὴ σημασία, δὲν εἶναι οὔτε διάνοια, οὔτε αἰσθητικότητα, οὔτε κάτι μόνο ἔλλογο ἢ μόνο ἄλογο, ἀλλὰ κάτι πού εἶναι πρὶν ἀπὸ ὅλους αὐτοὺς τοὺς εἰδικούς τρόπους ζωῆς, καὶ πού ὅλους αὐτοὺς τοὺς τρόπους τοὺς ἐποπεύει, ἀπὸ τὸ ὑψηλότερο σημεῖο τῆς συνειδήσεως, ἀπὸ τὸ ἀρχιμήδειο σημεῖο τῆς ἀρχικῆς τοποθέτησης.

Συχνά, παλεύοντας μὲ αὐτὸ τὸ πρόβλημα, σκέφτηκα μὴ τυχόν καὶ ἡ διατήρησις τῆς πνευματικῆς διφυῆς δὲν εἶναι κατ' ἀρχὴν ἀντίθετη μὲ τοὺς ψυχικοὺς ὅρους πού ἀπαιτεῖ ἡ δημιουργικότητα τοῦ ἀνθρώπου. Γιὰ τὸν ἑαυτὸ μου ἔφθασα στὸ συμπέρασμα πὼς μιὰ τέτοια ἀποκοπὴ θὰ ἦταν παρὰ φύσιν' καὶ πὼς γι' αὐτὸ ἀσφαλῶς δὲ θὰ μὲ ὠφελοῦσε σὲ τίποτε. Ἴσως νὰ γεννήθηκα σ' ἕνα ἔδαφος γλυστερό καὶ ἐπικίνδυνον. Σὲ ἄλλο ὅμως δὲ μπορῶ πνευματικὰ νὰ ζήσω. Καὶ πρέπει νὰ ξέρει κανεὶς νὰ παίρνει ἀπάνω του τέτοια βάρη, ὅταν μιὰ φορὰ τοῦ εἶναι ἀμετάκλητα δοσμένα ἀπὸ τὴ φύση του. Ἄλλοι, πού τοὺς ἔλαχε μιὰ εὐτυχέστερη τοποθέτησις μέσα στὸ ἄπειρο τῶν δυνατοτήτων, ἄς βαδίσουν ἀλλιώως.

Σὲ τοῦτον τὸν ἐπικίνδυνον δρόμο εἶχα δοκιμάσει ἄλλοτε καὶ μιὰ ἄλλη ἐπιπλοκή, πού τὴ μνημονεύω γιὰ ἕνα ἡρησισμένη καὶ σὲ νεώτερος, ὅταν θὰ τὴ δοκιμάσουν ὑστερα ἀπὸ μένα. Στέκοντας σ' αὐτὴ τὴν ὀριάζα καὶ συνθετικὴ θέση, γρήγορα διαπίστωσα τὴν ἀντίδραση πού προκαλοῦσα καὶ ἀπὸ τὸ ἕνα καὶ ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος. Νέος ἔτυχε ν' ἀσχοληθῶ πρῶτα μὲ τὴ λογοτεχνία. Ὅταν ἀργότερα ἔδειξα τὴ διάθεση νὰ ἀσχοληθῶ μὲ θετικώτερες καὶ διανοητικώτερες ἐργασίες, ἐνίωσα γύρω μου τὴ διάχυτη δυσπιστία πρὸς τὸν ἄνθρωπο, πού ἀφοῦ χάσομέρησε τόσο μὲ πράγματα, ἂν ὄχι λαφριά, πάντως ἀσυμβίβαστα μὲ τὴ σοβαρότητα τῆς θετικῆς σκέψης, θέλει τώρα νὰ καταπιασθεῖ καὶ μ' αὐτὴν ἢ καὶ μόνο μ' αὐτὴν. Μετὰ χρόνια ἄκουσα τὴν ἄλλη καμπάνα. Ὁ ἄνθρωπος πού πέρασε τόσες ὄρες δουλεύοντας τὴ θετικὴ σκέψη, φανερώνει μιὰ φύση πεζῆ, στεγνὴ, δασκαλιστικὴ, καὶ ἀποκλείεται νὰ κρῖβει μέσα του γνήσια ποιητικὴ οὐσία. Ἡ προβολὴ τῆς Ἰδίας τῆς μονομέρειας ἐκείνων πού ἔτσι κρύνουν τὴν ψυχὴ τοῦ ἄλλου, εἶναι ἡ ἀβώτερη αἰτία αὐτῶν τῶν κρίσεων.

Τὸ συμπέρασμα ὅμως εἶναι πὼς μιὰ τέτοια σύνθετη τοποθέτησις μὲ ὀδήγησε καὶ ὀδηγεῖ συνήθως καὶ ἄλλους στὴ μοναξιά. Καὶ στὴν ἀρχὴ τουλάχιστον ἢ μοναξιά εἶναι μιὰ δυσκολία, μάλιστα σὲ μᾶς, ὅπου ἡ ἔλλειψη κοινοῦ κάνει τὴ μοναξιά τοῦ πνευματικοῦ ἀνθρώπου ἄκόμα πιὸ μεγάλη. Ἀργότερα ἡ μοναξιά μᾶς γίνεται ἐλευθερία καὶ πηγαίνει συντροφικὰ μὲ τὴν ἐλευθερία μας αὐξάνοντας.

* *

Ἡ ἀντίθεση τῶν διάφορων μορφῶν τοῦ θεωρητικοῦ βίου δὲ φαίνεται λιγώτερο ἐντονὴ ἀνάμεσα σὲ δυὸ πνευματικὲς λειτουργίες πού ἔχουν ἐν τούτοις τόσες βαθιεῖς κοινὲς ρίζες: τὴ φιλοσοφία καὶ τὴ λογοτεχνία. Τὶς χαρακτηρίζει καὶ αὐτὲς παντοῦ, ἀλλὰ στὸν τόπο μας κατὰ ἕναν τρόπο ὀξύτερο καὶ πλανερῶτερο, μιὰ ἀμοιβαία ἀκατανοησία. Ἡ περιφρόνησις ἢ ἀμοιβαία ἀκολοθεῖ.

Κάθε ἀνθρώπος μὲ ξεκαθαρισμένη συνείδηση θάπρεπε νὰ ξέρει ν' ἀρνείται τὸ πνευματικὸ αὐτὸ δίλημμα. Θὰ προτιμήσει ἴσως ἢ τὴ λογοτεχνία ἢ τὴ φιλοσοφία, ἀλλὰ καὶ τὶς δυὸ θὰ τὶς τιμῆσει καὶ θὰ τὶς τοποθετήσει κατὰ κάποιον τρόπο θετικὸ στὴ σφαῖρα τοῦ πνεύματός του. Μάλιστα σὲ μιὰ ἐποχὴ ὅπου τὸ στοιχατικὸ στοιχεῖο εἶναι ὅσο πρέπει, ἢ περισσότερο ἀπὸ ὅσο πρέπει, κυρίαρχο καὶ μέσα στὴν τέχνη ἄκόμα, ἀπὸ τὸ φῶς κάποιας φιλοσοφικῆς καλλιέργειας δὲ μπορεῖ νὰ ξεφύγει οὔτε ὁ λογοτέχνης. Καὶ γιὰ νὰ διώξει ἄκόμα τὴ φιλοσοφία ἀπὸ τὰ δικά του πεδία, θὰ πρέπει πρῶτα κάπως νὰ τὴ γνωρίσει.

“Όταν μιλούμε έδω για φιλοσοφία, έννοούμε βέβαια την ουσιαστική φιλοσοφία, όχι τη μεθοδολογία τών έπισητημών, ούτε τη λογική οργανολογία, θέματα που ύπάρχουν στην καθορή θετική σκέψη. Άλλά γι’ αυτής την αντίθεση με την τέχνη μιλήσαμε κιόλας.

“Η αντίθεση όμως της τέχνης, της λογοτεχνίας μάλιστα, με την ουσιαστική φιλοσοφία, δεν είναι ίδια. Χίλια δυο νήματα συνδέουν αυτές τις δυο λειτουργίες του πνεύματος. “Η μιά μπορεί να τονώσει την άλλη. Και οι δύο μπορεί να συνυπάρξουν. Μερικές κορυφές ταυτίζονται έντελώς στον Πλάτωνα, στον Ντάντε, στον Γκαίτε, στον Νίτσε. “Η αντίθεση που παρουσιάζεται, μάλιστα σ’ έμάς, μεταξύ φιλοσοφίας και ποίησης, δε μπορεί να άποδοθεί στην ουσία τών πραγμάτων, αλλά στην έλαττωματικότητα τών ανθρώπων (!).

“Ακόμη άξύτερη είναι η αντίθεση μέσα στην ίδια την περιοχή της τέχνης, όταν οι φιλοσοφικά παιδευμένοι διατυπώνουν άπο τη δική τους σκοπιά όρισμένες αντίληψεις τους για την τέχνη. Συνήθως οι περισσότεροι άπ’ αυτούς έχουν μιά πλανερή αντίληψη για την ποίηση, και η αντίληψη τους αυτή έρχεται σε ριζική αντίθεση με όσα για την ποίηση σκέπτονται οι περισσότεροι άπο τους ίδιους ποιητές.

“Αξίζει να σκιαγραφήσουμε αυτή την αντίθεση, που σήμερα θα τη συναντήσει κάθε νέος διανοούμενος και θα πρέπει να πάρει κάποια θέση άπέναντί της.

“Άλλά θάπρεπε γι’ αυτό να την κάνω άπτη μ’ ένα παράδειγμα συγκεκριμένο, με το παράδειγμα τών Έλλήνων, που άφου πήραν στη Γερμανία μιά όρισμένη και μάλιστα περιορισμένη φιλοσοφική μόρφωση, μελετούσαν κριτικά έδω στην Έλλάδα τη λογοτεχνία. “Όσοι έχουν σε μάς αυτή τη μονόπλευρη φιλοσοφική γερμανική μόρφωση, και όταν άκόμα δεν τ’ όμολογούν, παρατήρησα πώς ζητάν νοήματα και ιδέες, άκόμα ειδικότερα κάποτε ήθικες ιδέες, άπο την τέχνη. “Η ποίηση γι’ αυτούς, όταν δεν είναι άπλο τραγούδι, σάν το γερμανικό Lied, μεγάλο κάποτε στην άπλοτητα της ζωής του, ή και σάν το δικό μας δημοτικό τραγούδι, πρέπει νάνα διαποτισμένη άπο φιλοσοφικά νοήματα όχι βέβαια άπο σκέψεις, αλλά άπο νοήματα. “Έτσι η ποίηση του Goethe είναι έν υψιστο ιδανικό γι’ αυτούς.

Ξεκινώντας μ’ αυτό το κριτήριο, όταν αντικρύσουν το έργο του καθαρού λογοτέχνη, είναι φυσικό να μη βρίσκουν συχνά τίποτε που να τους ίκανοποιεί. “Έκείνο που άπάνω άπ’ όλα κάνει την ποίηση κάτι

διάφορο άπο κάθε στόχαση, κάθε συλλογή, κάθε άλλη ένέργεια του πνεύματος, αυτό είναι η έκφραση, όχι με το νόημα μονάχα, ούτε κύρια με το νόημα, αλλά με την πλαστικότητα της έκφραστικής μορφής, με εκείνο, που για να το αντίδιαστείλω άπο το νοούμενο ή το έλλογο νόημα του ποιητικού λόγου, θα τ’ όνόμαζα νόημα αισθητικό, αυτό το νόημα που δηλώνεται με τον ήχο, με το ρυθμό, με το χρώμα, με την τάξη τών εικώνων, με την ταξη τών έλλογων νοημάτων, με το πάθος, όσο και με τα έλλογα νοήματα τά ίδια, αυτό δεν το ζητούν άπο την ποίηση. Δέ ζητούν άπο την ποίηση αυτό που κυρίως δίνει και πρέπει να δίνει η ποίηση. Και έτσι καταλήγουν στην άρνηση της ποίησης, όταν δεν τυχαίνει να συμπίπτει με τά φιλοσοφικά τους αίτήματα. “Άλλά και όταν τυχαίνει να δέχονται και να έπαινουν, γιατί άναποκρίνεται σ’ αυτά, το ποίημα που μπορεί να είναι ταυτόχρονα άληθινό και μεγάλο, και πάλι το έπαινουν άπο μιά όψη που δεν είναι η ουσιαστική του όψη, το βλέπουν άτυχα και λοές. “Όπου δε μπορούν να εισδύσουν με τά δικά τους τά πνευματικά μέσα, δεν έχουν μάλιστα παρά για έντελώς έξωτερικά γνωρίσματα, και άναγκαστικά καταλήγουν σε μιά κριτική άρνηση του ποιητικού έργου (!).

(1) “Έτσι στον γαλλικό κλασικισμό βλέπουν το φτιαχτό, τον ψιμυθωμένο ρητορισμό, δε συγκινούνται άπο την έντέλεια της μορφής του, άπο την άναγλυφη ποιητική καθαρότητα, που άκριβώς αυτή η έντέλεια του τού δίνει, δε νιώθουν το βαθύτατο αισθητικό νόημα αυτής της τέχνης, γιατί γι’ αυτούς δεν υπάρχουν παρά νοήματα φιλοσοφικά που αυτή η τέχνη δεν τους προσφέρει. Γύρισαν άπο τη Γερμανία, οι περισσότεροι που έτυχε να σπουδάσουν εκεί, με μιά έξαιρετικά στενή αισθητική καλλιέργεια. Στο γαλλικό ρωμαντισμό, εκτός άπ’ αυτές τις άκατανόησεις που όφειλονται στην αισθητική τους άπαιδευσία — για την όποια, πρέπει άμέσως να το πούμε, φταιν λιγότεροι οι γερμανοί άπο τά μάτια με τά όποια τους είδανε, — δεν μπορεί να καταλάβουν τη θρησκευτική στροφή προς το θείο και προς τη φύση την ένθη, αλλά και τόσο πλαστικά και ρεαλιστικά έκφρασμένα. Και άμα παραμερισθούν τά δυο αυτά θεμελιακά στοιχεία, τότε βέβαια τά νοήματα και τού γαλλικού ρωμαντισμού γίνονται κοινού τόπου. Και έτσι ο τόπος του γαλλικού ποιήματος, όταν συγκριθεί με το γερμανικό τραγούδι, φανερώνεται ρητορικός και διανοητικός. “Όταν πάλι συγκριθεί με το φιλοσοφικό ποίημα, φαίνεται σ’ αυτούς τους ίδιους ρητός.

“Όλα αυτά μαζί κάνουν άκατανόητη τη νεώτερη γαλλική ποίηση, που αυτή τη στιγμή αντίκρίζω στις άναγνωρισμένες της μονάχα μορφές. “Όσο ο άπλος κανόνας: ότι η λέξη, καθώς λέει και ο γάλλος ποιητής, είναι « ένα ζωντανό όν » και έχει ένα αισθητικό νόημα, μιά αισθητική πρόεκταση διάφορη άπο ό,τι έχει στη λογική σφαίρα, όσο αυτός ο κανόνας μένει άκατανόητος, η ουσιαστική συνένωση με κάθε ποίηση είναι άδύνατη. Πολύ περισσότερο όμως στην ποίηση που αυτόν τον κανόνα τον τράβηξε ως το έσχατο δυνατό όριο. Γιατί βέβαια και αυτός ο κανόνας πέρα άπο όρισμένα όρια καταντάει ψέδος. “Άλλά και η ουσία της ίδιας αυτής ποίησης τους είναι ξένη. Στη σειρά τών « καταραμένων ποιητών » δε βρίσκουν το στοιχείο της λύτρωσης και της κάθαρσης, που γι’ αυτούς δεν είναι ποτέ αισθητική λύτρωση και κάθαρση, αλλά πάντα μεταφυσική και στοχαστική. “Ύστερα, μαθημένοι άπο την ποίηση τών ιδεών, δεν ξέρουν να συγκινηθούν

(1) Σ’ έμάς η φιλοσοφία, τουλάχιστον εκείνη που έχει ξεπεράσει τη θετικιστική σκέψη, έπιφοιτά άπο τη Γερμανία. Το γαλλικό πάλι πνεύμα είναι εκείνο που άπο χρόνια τώρα φωτίζει τους λογοτέχνες μας, παράλληλα βέβαια με την άυτόχθονη παράδοση που διατηρείται κυρίαρχη στα καλλίτερα στοιχεία.

Παρ' ὅλα αὐτά, αὐτοὶ οἱ ἄνθρωποι ἔχουν δεκτικότητα γιὰ ἕνα μεγάλο ποιητικό εἶδος. Βλέπουν βέβαια τὴν ποίηση ἀπὸ τὴ σκοπιά τῆς στόχασης· ὅταν ὅμως τὴ δοῦν ἀπὸ κεῖ, παρεισφύει καὶ ἐπιβάλλεται στὴ συνείδησή τους ἀόρατη καὶ ἡ ἀνάγκη νὰ δοῦν, σχετικὰ τουλάχιστον, καὶ ἄλλες καθαυτὸ ἀρετὲς τοῦ ποιητικοῦ λόγου. Ξέρουν νὰ χαίρονται τὴ γνήσια ποιητικὴ ἔκφραση τοῦ στοχασμοῦ, τὴν ἀρχιτεκτονικὴ ὄψη τῆς ποίησης, καὶ ξέρουν προπάντων νὰ χαίρονται ἕνα βαθιὰ ἀνθρώπινο στοιχεῖο, τὴν πνευματικὴ προσωπικότητα ποῦ ἐκφράζεται ποιητικά. Ἄλλα βέβαια μένει πάντα θλιβερὴ ἢ παραμόρφωση ποῦ ὑφίσταται στὰ μάτια τους, ὄχι μόνο ἡ ἑλληνικὴ λογοτεχνία, ἀλλὰ καὶ γενικά ἡ λογοτεχνία ποῦ δὲν ἀνταποκρίνεται στὶς δικές τους ἀντιλήψεις, ἀντιλήψεις ποῦ εἶναι στὸ σύνολό τους ἀντιποιητικές.

* * *

Ἄλλὰ ἡ ἀντίθεση ἔλλογου καὶ ἄλλογου στοιχείου μέσα στὸ θεωρητικὸ βίβιο δὲν παρουσιάζεται μονάχα σὰν ἀντίθεση φιλοσοφίας καὶ τέχνης, οὔτε μόνο, μέσα στὸ πλαίσιο τῆς τέχνης, σὰν ἀντίθεση φιλοσοφημένου καὶ καθαροῦ ποιητικοῦ λόγου, ἀλλὰ καὶ εἰδικώτερα ἀκόμα μέσα στὸ πλαίσιο τοῦ καθαροῦ ποιητικοῦ λόγου, σὰν ἀγώνας γιὰ τὴν ἐπικράτηση ἔλλογων ἢ ἄλλογων ποιητικῶν στοιχείων.

Καὶ αὐτὴ τὴν τελευταία ἀντίθεση, γιὰ νὰ τὴν κάνω ἀπτή, θὰ πάρω πάλι ἀπὸ τὴ δική μας ζωὴ γιὰ παράδειγμα τὴν πρωτοποριακὴ κίνηση στὴ νεώτατη λογοτεχνία μας καὶ τὴν ἀντίθεσή της μὲ τοὺς λογοτέχνες τῆς παλαιότερης γενιάς, ποῦ ἀκόμα ζοῦν καὶ γόνιμα ἐργάζονται ἀνάμεσά μας. Ἡ ἀντίθεση αὐτὴ κορυφώνεται σὲ μιὰν ἀντίθεση ἔλλογων καὶ ἄλλογων στοιχείων μέσα στὸν ποιητικὸ λόγο.

Ἡ πρόθεση τῆς πρωτοποριακῆς κίνησης εἶναι νὰ μεταθέσει τὴν ποίηση σὰ μὴ περριοχή, ὅπου ὁ εἰρμὸς γίνεται χαλαρὸς, κάποτε ἀμφίβολου, καὶ σὲ ἀκραίες ἐκδηλώσεις ἀνύπαρκτος, ὅπου τὸ αἰσθητικὸ νόημα καὶ τὸ ἔλλογο νόημα τῆς ποιητικῆς ἔκφρασης ὄχι μόνο διαφέρουν, διατηρώντας κάποια ἐπαφή, ὅπως συνέβαινε πάντα στὴν ποίηση ὡς τώρα, ἀλλὰ τείνουν πιά νὰ χωρισθοῦν ἔτσι θεμελιακά, ὥστε τὸ ἔλλογο νόημα νὰ γίνῃ ἐντελῶς ἀνύπαρχτο. Ἀπὸ αὐτὴ τὴν αἰτία παρεισδύει στὴν ποίηση ἕνα στοιχεῖο νοηματικῆς ἀσάφειας, ποῦ ἐπιβάλλει σὲ κάθε ἀναγνώστη ἕνα προσωπικὸ ἔργο συμπλήρωσης κατὰ τὴ δικὴ του διάθεση, καὶ ἔτσι ὑοβάλλει μὲ τίς λίγες νύξεις ποῦ δίνει ὁ περιορισμένος λόγος, μιὰν

ἐντελῶς ὑποκειμενικὴ καὶ γι' αὐτὸ καὶ συχνὰ ἐπικίνδυνα ἀπατηλὴ αἰσθητικὴ ἐντύπωση.

Μὲ αὐτὴ τὴν τάση νὰ καταλυθεῖ ἡ ἀντικειμενικότητα τοῦ νοήματος εἶναι φυσικὰ συνδεμένη καὶ ἡ στροφὴ πρὸς τὴν ἀντιλογικὴ, μάλιστα τὴν ἐκκεντρικὴ ἔκφραση. Χρειάζεται μιὰ καινούργια τεχνικὴ, θάλαγα μιὰ καινούργια γραμματικὴ, μιὰ νέα ποιητικὴ γλῶσσα, γιὰ νὰ δοθεῖ ἀκριβῶς ἀδρότερη ἢ ἐντύπωση τοῦ ἄλλογου. Στὴν ἐφεύρεση αὐτῆ τῶν καινούργιων ἐκφραστικῶν μέσων, ποῦ καταλήγει νὰ γίνεταί ἕνα εἶδος γλωσσικῆς ταχυδακτυλοουργίας ἐπιδίδομαι μὲ πάθος οἱ ὄπαδοί αὐτῆς τῆς λογοτεχνικῆς κίνησης. Ἐδῶ πιά δὲν ὑπάρχει ἡ ποίηση γιὰ τὴν ποίηση, ἀλλὰ ἡ τεχνικὴ τῆς ποιητικῆς ἔκφρασης γιὰ τὴν τεχνικὴ τῆς ποιητικῆς ἔκφρασης.

Ἐχοντας αὐτὲς τίς τάσεις, οἱ ὄπαδοί τῆς πρωτοποριακῆς κίνησης δὲ μπορεῖ παρά νὰ θεωροῦν τοὺς παλαιότερους, τοὺς ἔλλογους ποιητικοὺς τρόπους, σὰν ἕνα παραστράτημα ἀπὸ τὸ δρόμο τῆς καθαρῆς ποίησης. Ἀπὸ τοὺς παλιούς, μονάχα οἱ «καταραμένοι ποιητὲς» τῆς γαλλικῆς λογοτεχνίας ἀνταποκρίνονται στὸ πνεῦμα τους. Αὐτοὺς θεωροῦν καὶ πρωτοπόρους των. Τοὺς ἄλλους ποιητὲς τῆς δικῆς μας καὶ τῆς ξένης λογοτεχνίας, καὶ ἂν τοὺς θεωροῦν ἄξιους ἐργάτες τοῦ λόγου γιὰ τὴν ἐποχὴ τους, δὲν τοὺς αἰσθάνονται ζωντανούς μέσα στὸ παρόν μας.

Μιὰ τέτοια ὁμωσ βαρεὴ κρίση στηρίζεται σὲ μιὰν ὀρισμένη θεωρία γιὰ τὴν τέχνη καὶ γενικώτερα γιὰ τὴν ἱστορία. Εἶναι φανερό πὼς οἱ θιασῶτες τῆς πρωτοποριακῆς κίνησης πιστεύουν πὼς ποίηση δὲν εἶναι ἡ δημιουργία τῆς αἰώνιας παρουσίας αἰώνιων θεμάτων. Δὲ μπορεῖ νὰ ὑπάρξει αἰωνιότητα τοῦ ὄραίου. Κάθε ἐποχὴ ἔχει τίς αἰσθητικὲς τῆς ἀνάγκες, τίς καλλιτεχνικὲς τῆς ἀνταποκρίσεις, ριζικὰ διαφορετικὲς ἀπὸ τῶν ἄλλων ἐποχῶν. Ὅ,τι ἔκανε μιὰ ἐποχὴ, δὲν ἔχει αἰσθητικὴ ἀξία γιὰ μιὰν ἄλλη.

Ρώτησα κάποτε ἕναν θεωρητικὸ ἀπολογητὴ αὐτῆς τῆς κίνησης, τὸν πιὸ συνειδητὸ ἴσως ἀπ' ὅλους, πὼς, σύμφωνα μὲ αὐτὴ τὴν ἀντίληψη, μπορεῖ νὰ διασωθοῦν τὰ μεγάλα ἔργα τῶν περασμένων ἐποχῶν, ἀφοῦ κάθε ἐποχὴ ἔχει νέες αἰσθητικὲς ἀρχές, νέες μορφές, καὶ μόνο αὐτὲς τῆς ταιριάζουν. Ἡ τὸ μεγάλο ἔργο τῶν περασμένων μένει ὀλοζώντανο καὶ ἰσάξιο, καὶ γιὰ τὴν αἰσθητικὴ συγκίνηση στέκει σὲ ἴση μοῖρα μὲ τὸ νεώτατο ἔργο, καὶ τότε αἰσθητικὰ ἡ ἐπιδίωξη αὐτῆ καθ' ἑαυτὴ νέων μορφῶν καὶ νέων σχολῶν δὲν ἔχει καμιάν ἀξία ἢ μᾶς συγκινοῦν αἰσθητικά, βαθύτερα, γνησιώτερα τὰ σύγχρονα ἔργα, καὶ τότε ὡς αἰσθητικὰ ἀγαθὰ τὰ μεγάλα ἔργα τῶν περασμένων χάνουν τὴν ἀξία τους. Ἐλαβα τὴν ἀπάντηση, ὅτι βέβαια ἄμε-

ἀπὸ τὴν ποίηση ποῦ δὲ θέλει νὰ ἀναχθεῖ στὸ ἀντικειμενικὸ, ἀπὸ τὴν ποίηση τοῦ τραγικοῦ καὶ ἀπελπισμένου πάθους καὶ ἀπὸ τὴν ποίηση τῆς καθαρῆς συγκεκριμένης ὕλης. Ὅλη ἡ ποίηση αὐτὴ τοὺς φαίνεται ποίηση παραφθορᾶς καὶ κατὰπτωσης.

σην αισθητική συγκίνηση του δίνει μόνο το έργο που ανταποκρίνεται στη στιγμή της ζωής που αυτός ζει. Τα μεγάλα έργα των περασμένων τόν συγκινούν ιστορικά μόνο και όχι αισθητικά. Παραθέτω αυτή τη χαρακτηριστική άπατηση, γιατί τολμά να φθάσει ως την ξαχτη λογική συνέπεια της άφετηρίας της.

Για τη θεωρία λοιπόν αυτή, έχει η σύγχρονη ζωή έναν όρισμένο αισθητικό τύπο, που πρέπει να βρει στην ποίηση την εκδήλωσή της. Είναι ένας τύπος παρακμής ψυχών και σύγχυσης ιδεών, που θα μπορούσε να παραλληλισθεί με την αλεξανδρινή εποχή. Η ποιητική έκφραση αυτής της μορφής ζωής είναι το μόνο έργο της γνήσιας σύγχρονης ποίησης. Κάθε τι άλλο θα ήταν ξέω από τη ζωή, θα ήταν κούφιος λόγος ξένος από την αλήθεια.

Για τη ριζική διάλυση και καταστροφή της ατομικότητας, για την κατάλυση της σκέψης, για την έκφραση του κενού που γεννάει ή έλλειψη πίστης ή κάποιες σταθερές ιδέας, για την ήθικη και κοινωνική κατάρρευση, για τη συντριβή της ψυχής, για την τελειωτική αηδία των πάντων, για όλα αυτά είναι τώρα καιρός να βρεθούν κάθε φορά καινούργιοι έκφραστικοί τρόποι, διαφορετικοί από τους παλιούς, καταπληκτικοί σε έκκεντρικότητα: αυτή είναι η στήσι, ή άρχουσα στήσι, ο νέος τρόπος του ποιητικού λόγου, κυρίως του γαλλικού, αλλά κατά ένα μέτρο και του αγγλοσαξονικού, ο τρόπος που στον τόπο μας τελευταία αναγορεύεται από μερικούς σαν ο μόνος κατά τον οποίο έχει κανείς δικαίωμα σήμερα να σκέπτεται και να δουλεύει την ποίηση. "Άξιος είναι όποιος βρεί μια καινούργια έκφραστική μορφή που να ανταποκρίνεται σ' αυτό τον ψυχικό κόσμο. Και κατά την ίδια αυτή γνώμη, αυτός είναι ο μόνος ψυχικός κόσμος που υπάρχει σήμερα για τον άνθρωπο του πνεύματος. "Άξιος είναι και όποιος δουλέψει με τις ανάλογες έκφραστικές μορφές της τελευταίας ώρας, τις έγκαινιασμένες και από άλλους ξένους. "Όποιος δέ δουλέψει με τις μορφές αυτές της τελευταίας ώρας, αυτός δεν είναι γνήσια ποιητικός: άνασάει τα παλιά, είναι καθυστερημένος, σχολαστικός. Τα ρωτήματα, ποιά είναι τάχα η ποιητική ουσία ενός ποιήματος που θέλομε να νοιώσομε, και αν η έκφραστική μορφή του, όποιου τύπου και όποιου καιρού μορφή, έχει πλαστική έντέλεια και έσωτερική συνοχή με την ουσία, αυτά τα ρωτήματα, άνομολόγητα βέβαια, καταντούν δευτερότερα για την κρίση των οπαδών αυτής της θεωρίας, ίσως και άυπαρχα.

Σκιαγραφώντας αυτή την πρωτοποριακή κίνηση, σχηματοποιώ, τυποποιώ σκόπιμα, για να τονίσω τις άρχουσες γραμμές, και παραβλέπω τις άποχρώσεις, τις έξαι-

ρήσεις, τις δυνατές έπαφές των αντίθετων και τους δυνατούς προσωπικούς συνδυασμούς. Μονάχα όμως έτσι μπορούσα να παρουσιάσω την άναποκρυτάλωτη άκόμα αυτή κίνηση, που καθώς είναι η πιό συνειδητή αντίθεση στη λογοτεχνική μας παράδοση, στους ποιητές της έλλογης ποιητικής έκφρασης, γίνεται και για κάθε νέο Έλληνα πρόβλημα πνευματικό που πρέπει να αντιμετώπισει.

***

Για να πάρει μια θέση άπέναντι σ' αυτή την πρωτοποριακή κίνηση, μένοντας πιστός στη φύση του, είναι άνάγκη ο νέος να ξεκινήσει από την άρχή, ότι, όσο και αν δέ μπορεί κανείς ν' άρνηθεί την υπερεθνικήν ύπόσταση των πνευματικών ρευμάτων, ή ουσία της πνευματικής του ζωής είναι άναπόσπαστη από τη γή και από την ιστορία του λαού όπου άνήκει. Την άρχην αυτή έχει θεωρητικά διατύπωμένη στη γενικότητα της δέν την άμφισβητεί ίσως κανείς. "Άλλά για να γίνει ή και κοινωτική κατάρρευση, για τη συντριβή της ψυχής, για την τελειωτική αηδία των πάντων, για όλα αυτά είναι τώρα καιρός να βρεθούν κάθε φορά καινούργιοι έκφραστικοί τρόποι, διαφορετικοί από τους παλιούς, καταπληκτικοί σε έκκεντρικότητα: αυτή είναι η στήσι, ή άρχουσα στήσι, ο νέος τρόπος του ποιητικού λόγου, κυρίως του γαλλικού, αλλά κατά ένα μέτρο και του αγγλοσαξονικού, ο τρόπος που στον τόπο μας τελευταία αναγορεύεται από μερικούς σαν ο μόνος κατά τον οποίο έχει κανείς δικαίωμα σήμερα να σκέπτεται και να δουλεύει την ποίηση. "Άξιος είναι όποιος βρεί μια καινούργια έκφραστική μορφή που να ανταποκρίνεται σ' αυτό τον ψυχικό κόσμο. Και κατά την ίδια αυτή γνώμη, αυτός είναι ο μόνος ψυχικός κόσμος που υπάρχει σήμερα για τον άνθρωπο του πνεύματος. "Άξιος είναι και όποιος δουλέψει με τις ανάλογες έκφραστικές μορφές της τελευταίας ώρας, τις έγκαινιασμένες και από άλλους ξένους. "Όποιος δέ δουλέψει με τις μορφές αυτές της τελευταίας ώρας, αυτός δεν είναι γνήσια ποιητικός: άνασάει τα παλιά, είναι καθυστερημένος, σχολαστικός. Τα ρωτήματα, ποιά είναι τάχα η ποιητική ουσία ενός ποιήματος που θέλομε να νοιώσομε, και αν η έκφραστική μορφή του, όποιου τύπου και όποιου καιρού μορφή, έχει πλαστική έντέλεια και έσωτερική συνοχή με την ουσία, αυτά τα ρωτήματα, άνομολόγητα βέβαια, καταντούν δευτερότερα για την κρίση των οπαδών αυτής της θεωρίας, ίσως και άυπαρχα.

Με αυτό το γνώρισμα, άφοβα, και όχι άρνητικά, θα δεχθεί ή γνήσια ζωή έπηρεασμούς και θα τους άφομοιώσει. Και αν είναι αλήθεια βαθιά ριζωμένη, και αν είναι αλήθεια δημιουργική ή ζωή αυτή, μόνο να πλουτίσει και να βαθύνει μπορεί από μια τέτοια έπικοινωνία. Άλλά άφου πάρει, ότι έχει να πάρει, θα μένει έδω, στη γή και στην ιστορία όπου γεννήθηκε. Γιατί, κατά το νόμο των άμείλικτων της εκδίπλωσης του πνεύματος μέσα στο χρόνο, μόνο μέσα σ' αυτή την άτμόσφαιρα, μόνο μέσα σ' αυτή τη συνέχεια μπορεί να γονιμοποιηθεί. Γι' αυτό, πριν από κάθε άξιον έπηρεασμό, έρχεται ή νόηση της έλληνικής γής και της έλληνικής ιστορίας. Από αυτή τη νόηση θα άντλήσει τα πρώτα και τα άποφασιστικά στοιχεία. Θα άρχισει από τον άρχαίο κόσμο και δέ θα σταματήσει σ' αυτόν. Θα δεχθεί και το χριστιανισμό σαν ένα στοιχείο έξελληνισμένο και έγκλιματισμένο, που πρέπει να συνδυασθεί και με τον άρχαίο κόσμο και με τη νεότερη εποχή. Θα διδαχθεί από τη λαϊκή ψυχή, χωρίς να ύποταχθεί σ' αυτήν, σά σε κάτι άλάθητο και άπόλυτο. Θέματα μόνο θα πάρει από τη λαϊκή ψυχή ή προσωπικότητα, που μόνη αυτή δημιουργεί τα έργα του πνεύματος. Μια τέτοια στροφή προς το πνεύμα της.

γής και της ιστορίας, δεν είναι παρά επιστροφή προς την εσωτερική ουσία της συνείδησης, συνειδητοποίηση του πρωταρχικού της σημείου. "Όλα βέβαια δε θα τὰ δώσει αυτή ή επιστροφή; θα δώσει όμως ένα σταθερό γνώμονα, για την εύρεση κάθε φορά του γνήσιου και του γόνιμου. Χρειάζεται όμως πάντα επιπρόσθετα και μια καθαρά προσωπική μορφή, μέσα στην οποία θα γίνει συγκεκριμένη ή παράδοση και θα τελειωθεί το πνευματικό έργο, μιά μορφή που βέβαια στον κόσμο της παράδοσης αυτής θα εκφράσει την πρωταρχική τοποθέτηση την ατομική της συνείδησης του δημιουργού, που και αυτός είναι φυσικά πνευματικό γέννημα της ίδιας αυτής παράδοσης, και μέσα σ' αυτήν κινείται όσο και αν είναι πρωτότυπος και ανακαινιστής.

Και ο πνευματικός άνθρωπος που θα κρίνει το δημιουργό, αν και πάντα πλαισιωμένο μέσα στον ιστορικό του χρόνο, θα τον κρίνει μονάχα αισθητικά και όχι ιστορικά. Θα κρίνει, έξω από το χρόνο, την αισθητική του ουσία, που ταυτίζεται με την αισθητική έκφραση της ουσίας.

"Ετσι θα κρίνει κάθε ποιητή της πρωτοποριακής κίνησης της λογοτεχνίας μας ο πνευματικός άνθρωπος. Και φοβόμαι πως ή κρίση του θάνατι τις περισσότερες φορές άρνητική και μάλιστα όχι πάντα για αιτίες ειδικές και προσωπικές, αλλά και για τις γενικές τάσεις της κίνησης αυτής, που προσπαθήσαμε πιστά να εκθέσουμε, και που οδηγούν σε σύγκρουση με την ίδια τη φύση του αισθητικού και του ποιητικού. "Όσο και αν ή ποίηση χωρίζεται από την έλλογη, τη συνειρμική έκφραση, αυτός ο χωρισμός δε μπορεί να υπερβεί ένα ορισμένο όριο χωρίς να καταστραφεί ή ίδια ή ποίηση. Αυτό το όριο ή νέα κίνηση ή το χαράζει πολύ μακρύτερα από ό,τι πρέπει, δίνοντας στο άλλο μεγαλύτερο χώρο από ό,τι μπορεί αισθητικά να καταλάβει, ή το άρνείται έντελως,

Μιά τέτοια άρνηση του λόγου και του όρθου του μέτρου στην ποίηση, είναι αντίθετη με τη βαθύτερη αρχή του ελληνικού πνεύματος και της ελληνικής ωραιότητας' αλλά είναι αντίθετη και με κάθε δυνατή αντίληψη του ωραίου. Μιά τέτοια άρνηση, απόλυτη ή σχετική, οδηγεί στην εκζήτηση, στην εκκεντρικότητα, σε όλες αυτές τις απελπισμένες προσπάθειες του λόγου να πεί το άλλο, ενώ το άλλο, στην πιο βαθειά του ουσία, υποβάλλεται από τον έλλογο ποιητικό λόγο και άνετα και καθαρά. Αυτό κάνει άλλωστε από αιώνας τώρα ή ποίηση με τὰ μέσα της έλλογης έκφρασης.

"Ο Πλάτων τους οπαδούς της πρωτοποριακής μας κίνησης θα τους ονόμαζε «κωμικούς», όπως ονόμαζε τους σοφιστές, που στη σφαίρα της φιλοσοφίας άρνήθηκαν την ύπαρξη του αντικειμενικού λόγου και στάθηκαν στο άλλο στοιχείο της αισθη-

σης. "Η πρωτοποριακή ποίηση είναι ποίηση σοφιστική.

***

Παρ' όλα όμως όσα είπαμε, ή πρωτοποριακή κίνηση ίσως να φαίνεται ακόμα πως έχει με το μέρος της τη ζωντάνια και τη δημιουργικότητα που εκφράζεται με την πρωτοτυπία. Αυτόν την πρωτοτυπία παρατήρησα πως τονίζουν ιδιαίτερα οι θαυμαστές της. Νομίζω όμως πως μέσα στους κύκλους της κίνησης αυτής, ή έννοια της πρωτοτυπίας έχει επικίνδυνα παρεξηγηθεί, και είναι ανάγκη να φανερώσω αυτή την παρεξήγηση.

Κανένα πρωταρχικό σημείο δε συμπίπτει. Καμιά προσωπικότητα δε μοιάζει με την άλλη. Μόνο όσοι δεν έχουν αναχθεί σε προσωπικότητες, μοιάζουν ανάμεταξύ τους. Καμιά γνήσια έκφραση της προσωπικότητας δε μπορεί να μοιάζει με την έκφραση μιάς άλλης προσωπικότητας. "Η γνήσια έκφραση είναι πάντα καινούργια και πρωτότυπη καινούργια από την πάντα διαφορετική θέση του πρωταρχικού σημείου, και όχι βέβαια από τὰ διάφορα καλούπια όπου θα επιχειρήσει έκ των υστέρων να προσαρμοσθεί. "Όποιος θέλει στην τέχνη να βρεί το καινούργιο, δε θα πάει προς τὰ έξω, αλλά θα γυρίσει προς τὰ μέσα: θα κοιτάξει να συγκροτήσει καθαρά και άκέρια την προσωπικότητα του, φθάνοντας ως το άρχικό της σημείο, και το καινούργιο θα ρθει μόνο του. Το καινούργιο κάθε φορά είναι ο έαυτός μας. Τίποτε άλλο. "Αν σ' ένα έργο εκφράσαμε πλήρεια τον έαυτό μας, τότε, ανεξάρτητα από τὸ αν μεταχειριζόμαστε νέα καλούπια, νέα τεχνικά procedés, νέες άρθρώσεις εικόνων, νέες ιδέες, νέους τύπους, είμαστε καινούργιοι, γνήσια καινούργιοι. Και μπορεί να εκφράσουμε τον έαυτό μας με μέσα μεταχειρισμένα και να είμαστε πολύ πιο καινούργιοι από άλλους που έχουν άρματωθεί με όλα τὰ μέσα της τελευταίας ώρας' πολύ πιο καινούργιοι, γιατί είμαστε πιο κοντά στον έαυτό μας. "Υπάρχει πολύ πιο μεγάλη διαφορά μεταξύ του Τιτσιάνου και του Βερονέζε, του ντὰ Βίντσι και του Λουϊνι, του Κορνέϊγ και του Ρασίν, του Ουγκώ και του Βιγνύ, πολύ πιο μεγάλη διαφορά μεταξύ αθηναίων δημιουργών που άνήκουν στην ίδια σχολή και δουλεύουν αισθητικά τὰ ίδια νοήματα με τὰ ίδια μέσα, παρ'ε μεταξύ δύο οπαδών πρωτοποριακών σχολών, που ή μιά αναποδογυρίζει άρδην όλη την τεχνική και την ιδεολογία της άλλης. Μιά σκιά, μιά γραμμή περισσότερο, κάνει το συνεχιστή μιάς δουλεμένης και καθιερωμένης τεχντροπίας πιο πρωτότυπο από όλες αυτές τις έκ θεμελιών ανατροπές. Γιατί αυτή ή πρόσθετη σκιά ή ή γραμμή αποκαλύπτουν μιά νέα πνευματική προσωπικότητα, άναγουν όλο το έργο σ'ένα

διάφορο πρωταρχικό σημείο, και στηρίζουν σε βάθος την πρωτοτυπία του. Φοβάμαι πως όλες αυτές οι άνατρεπτικές διαθέσεις κρύβουν τις περισσότερες φορές μιαν έσωτερική αδυναμία πρωτοτυπίας. Προδίνουν τη διάθεση να βρεθεί απ' έξω εκείνο που δεν αναβλύζει φυσικά από μέσα. Είναι φτιαχτές και έξεζητημένες. Δεν έχουν τις περισσότερες φορές καμιά σχέση με τη γη, με την ιστορία και με το πνεύμα του κόσμου όπου φυτρώνουν. Είναι κατά βάθος κινήσεις άπελπισίας, σε μιá εποχή όπου ή έπιθυμία της δημιουργίας είναι μεγαλύτερη από τη δύναμη της δημιουργίας. Είναι κινήσεις εκείνων που άσφυκτιούν κάτω από το βάρος μιás καταθλιπτικής παράδοσης. Άλλ' άραγε αυτές οι συνθήκες υπάρχουν στην Ελλάδα; Και άν δεν υπάρχουν, — καθώς τό πιστεύω, — αυτοί που, σά μεμονωμένα άτομα, μεταξύ μας τις ζοϋν, δε θάπρεπε να θεωρηθεί πως άνήκουν σε άλλες ξένες παραδόσεις; Και άν έτσι θεωρηθούν, δεν έχουμε δικαίωμα να υποπτευθούμε, πως εκεί τοποθετημένοι, θά άποδώσουν πολύ λιγώτερα παρά όσα θά άποδίνανε μένοντας μέσα στον τόσο πλούσιο σε άκατάκτητες περιοχές κόσμο της παράδοσής μας;

* * *

Η άπόσταση που φαίνεται να χωρίζει την πρωτοποριακή μας λογοτεχνική κίνηση από τις έλληνικές πηγές, είναι και αυτό ένα σημείο που δε μπορεί, μιλώντας γι' αυτήν, ν' άφήσω άθικτο. Στους παλαιότερους λογοτέχνες μας είναι έξαιρετικά έντονη, και κάποτε υπερβολικά άποκλειστική, ή προσπάθεια να έκφράσουν αισθητικά την έλληνική ψυχή, τη γη της και την ιστορία της. Παράλληλα, τό γλωσσικό όργανο δουλεύεται απ' αυτούς, πλουτίζεται, λεπτόνεται με φροντίδα, με στοργή. Οί ρυθμοί τους, οί έκφραστικοί τους τρόποι πλάστηκαν από τη μεγαλύτερη δυνατή εκμετάλλευση του λαογραφικού μας θησαυρού. Αντίθετα, στής πρωτοποριακή κίνηση τά έργα μόλις διακρίνεται ή σφραγίδα της έλληνικότητας. Τό δούλεμα του γλωσσικού όργανου, αντί να συνεχίζεται, όπισθοδρομεί. Η αγάπη και ή γνώση της γλώσσας άμβλύνεται, και χωρίς αντίρρηση ανακατεύεται ή καθαρεύουσα με τη δημοτική, έτσι που ή γλώσσα των πρωτοπόρων ποιητών, με αυτό τό τυχαίο και άχαρο μίγμα, κατάντησε να είναι λιγώτερο έλληνική από τη γλώσσα των παλαιότερων. Θαρρώ και πως οί έκφραστικές μορφές τους έχουν μιá πολύ άμφίβολη σχέση με τό πνεύμα και τη ζωή μας.

Με όλ' αυτά που είπα για την πρωτοποριακή κίνηση, δε θέλω διόλου ν' άρνηθώ πως τέτοιες προσπάθειες, όταν στέκονται μέσα σε όρισμένα όρια, έχουν την αξία τους για τη λογοτεχνία μας, δε θέλω διόλου να υποστηρίξω πως μέσα στα

πλασιά τους άποκλείεται να γεννηθούν γνήσια ποιητικά έργα. Άλλά βέβαια αυτά τά έργα θά πρέπει τότε να είναι μιá ανακάλυψη νέων όψεων της έλληνικής ζωής, και όχι μιá άπομάκρυνση απ' αυτήν. θά πρέπει να στηρίζονται σ' ένα άρτια δουλεμένο γλωσσικό όργανο, μακριά από κάθε δημοσιογραφικό ανάκαταμα καθαρεύουσας και δημοτικής. Αυτά τά έργα τότε θά πηγάζουν, κρατημένα μέσα στα όρια πάντα του άσθητικά νόμιμου, έντελώς έλεύθερα από ξένες εξελίξεις. θά βγούν μέσα από τις ίδιες τις πηγές της ελληνικής ζωής, προσδιορισμένα κάθε φορά από την πρωταρχική τοποθέτηση συνειδήσεως που ζοϋν τη μόνη δυνατή γνήσια ζωή, τη ζωή που έχει ρίζες στη γη και στο πνεύμα τό χθόνιο.

Ο πιό γνήσιος, ό πιό γερός ποιητής από αυτούς τους πρωτοπόρους, έχει άκριβώς φθάσει στο σημείο αυτό. Έχει διύλισει μέσα από μιá άποκρυσταλλωμένη προσωπικότητα την καθαρή έκφραση του έλληνικού τοπίου. Η γλωσσική του έκφραση είναι φανέρωμα της ίδιας του προσωπικότητας, μα ταυτόχρονα μορφή καθαρά έλληνική. Και είναι άλήθεια άμαρτία να θαυμάζεται ως εισαγωγικές καινούργιων έκφραστικών μέσων, της καινούργιας ποίησης που πρόκειται δήθεν να αντικαταστήσει την παλιά, αντί να θαυμάζεται για ό,τι ουσιαστικά αξίο έχει. Θαυμάζεται για εκείνα που οί άλλοι μπορεί να μιμηθούν απ' αυτόν, και που άν έλειπαν, δε θά έχανε τίποτα ή ποίησή του. Άλλά άκριβώς τούτη ή παρανόηση φανεράνει τό πνεύμα που δεσπόζει στην πρωτοποριακή μας κίνηση, και μας βοηθεί να πάρουμε μιá σωστή πνευματική θέση απέναντί της.

Η αντίνομια έλλογου και άλογου στοιχείου επαναλαμβάνεται σκληρότερη στη σφαίρα της πράξης. Έδώ πιά είναι πλάγιες αιώνας που τη βαραίνουν, με τη μάταιη προσπάθεια να την κρύψουν. Ο λόγος της πράξης είναι ό ήθικός λόγος, που σαν πρακτική άρχή γενικάτα τη διέπει τό άτομο και την κοινωνία. Ο ήθικός λόγος είναι νόμος, και σα νόμος όρίζει όρια και φραγμούς στις σχέσεις και στις πράξεις. Και τά όρια αυτά είναι έτσι χαραγμένα, ώστε να μήν καταλύεται ή προσωπικότητα, να μένει χωριστή, αυτάρκης και άν κάποτε καταλύεται, αυτό να γίνεται μόνο για την άξιότερη ύπόσταση της προσωπικότητας του άλλου. Έτσι σε κάθε στιγμή της προσωπικότητας, ή στάση είναι έξαρτημένη από μιαν άξιολογική κρίση, από κάτι έλλογο. Κατά μιαν όψη της τουλάχιστον, ή ήθική φιλοσοφία δε θά ξεφύγει γι' αυτό ποτέ από την άρχαία έλληνική, τη σωκρατική άρχή, ότι ή άρετή είναι επίσημη.

Όταν ύστερα ό χριστιανισμός για βασική άρχή της ζωής ύψωσε την αγάπη, δε

μπόρεσε να απαλλαγεί από την ελληνική αντίληψη, και την αγάπη την είδε σαν ήθικη ἀρετή, σαν κάτι που επιτάσσεται από την ήθικη κρίση, από τον πρακτικό λόγο. *Πρέπει ν' αγαπάς τον πλησίον σου.* Το πρέπει αυτό είναι ελληνικός λόγος, είναι Ιουδαϊκός νόμος, είναι ἀρετή· αλλά πώς συμβιβάζεται με την αγάπη; Πρέπει να τηρείς τον ήθικό νόμο απέναντι του πλησίον σου· αυτό είναι ζήτημα λόγου και ο λόγος επιβάλλεται· αλλά επιβάλλεται η αγάπη; Ποιά είναι η ποιότητα της αγάπης που επιβάλλεται από την ήθικη κρίση, από τον πρακτικό νόμο; Κάθε επιβολή, κάθε ήθικη, κάθε λογική επιταγή καταστρέφει την αγάπη. Η αγάπη δε μπορεί να πηγαίνει από τον ήθικό λόγο, αλλά από το πρωταρχικό σημείο της συνείδησης, που υπάρχει πριν από τις ειδικότερες λειτουργίες της· «πρεσβεία και δύναμις» είναι ισότιμη με τον ήθικό νόμο, και γι' αυτό ακριβώς μεταξύ τους υπάρχει ουσιαστική και ανυπερνίκητη αντίνομία. Είναι και η αγάπη μία πρωταρχική μορφή ζωής, όπως η θεωρητική, η αισθητική και η κοινωνική· και κομιά από αυτές, όταν στεκόμαστε στο υπέρτατο σημείο της συνείδησης, δεν υπερέχει απέναντί της.

Ο ήθικός λόγος είναι κρίση αντικειμενική και αμετάκλητη. Ό,τι έγινε, ήθικα ποτέ δε σβύνει, δεν ξεγίνεται· γιατί κατά το λόγο, μία τέτοια ἄρση του γενόμενου είναι ασύλληπτη. Η θρησκεία της αγάπης μόνο με την πίστη φθάνει στην ἄρση του κακού. Η μετάνοια και η εξομολόγηση, στην πίστη στηριγμένες, οδηγούν τον ἄμαρτωλό προς τη συγγνώμη. Ο ήθικός νόμος δε μπορεί να γνωρίζει τη συγγνώμη. Μονάχα η ἄλογη πίστη μπορεί να την ἐλπίσει και ἡ ἄλογη αγάπη του Θεού να τη δώσει. Την ἔκλυτη γυναίκα, τη φορτωμένη ἄμαρτιες, την ὕψώνει στην πρώτη βαθμίδα του ἀνθρώπινου ὁ Χριστός, γιατί γνώρισε στη ζωή μία στιγμή αγάπης. «Αφίενται σοι αἱ ἁμαρτίαι, ὅτι πολὺ ἠγάπησας.» Είναι τὰ πιὸ παρήγορα, τὰ πιὸ ἑρωτικά λόγια, που χαϊδεψαν ποτέ την ἀθλιότητα τῶν ἀνθρώπων.

Γιὰ να συμπληρώσουμε ὅμως την ἀντινομία ήθικῆς και αγάπης, θάπρεπε να τονίσομε και τὴ διαφορά τους κατὰ τὸ περιεχόμενο. Ὁ ήθικός λόγος, σαν κρίση, ξεχωρίζει τὸ ἄξιο ἀπὸ τὸ ἀνάξιο, και μόνο τὸ ἄξιο καταβάσκει. Ἡ αγάπη δὲν είναι κρίση, γιατί δὲν είναι λόγος· γι' αὐτὴν ἄξια και ἀνάξια δὲν ὑπάρχουν. Δὲν ὑπάρχουν λόγοι γιὰ τοὺς ὁποίους κανεὶς ἀγαπάει. Ἐνας ἀνθρώπος ἀγαπάει τὸν ἄλλον, γιατί τέτοια είναι ἡ πρωταρχικὴ τοποθέτησή της συνείδησής του. Ἀπὸ αὐτὴ τὴν πρώτη πράξη, τὴν πράξη που δὲ μπορεί να ἀναχθεῖ και να θεμελιωθεῖ σὲ ἄλλο τίποτε, πηγαίνει ἡ αγάπη. Δὲν είναι βέβαιο τυχαία, ἀφοῦ στηρίζεται σ' αὐτὸ τὸ πρῶτο σημείο τῆς πνευ-

ματικῆς ζωῆς, ἀλλὰ δὲ στηρίζεται σὲ ἔλλογα συλληπτές αιτίες.

Ἄν ὅλη τὴν πρακτικὴ ζωὴ τὴν καταλάβανε ὁ ήθικός λόγος, τότε ἡ αγάπη δὲ θὰ μπορούσε παρὰ να σημαίνει τὴν ὑποκειμενικὴ διάθεση να τηροῦμε αὐτὸ τὸ νόμο, και ἡ ἀντινομία δὲ θὰ ὑπῆρχε. Ἄν ὅμως τὴν πράξη τὴν ὀρίζουν δυὸ ἰσότιμες και ἀσύνδετες και ἀσυμβίβαστες μεταξύ τους ἀρχές, ἡ ἀρχὴ τῆς ήθικῆς και ἡ ἀρχὴ τῆς αγάπης, τότε ὄχι μόνο ὑπάρχει ἡ ἀντινομία, ἀλλὰ και ἐπιβάλλεται κάθε ὥρα στὴ συνείδηση, ἀνυψωμένη στὸ πρωταρχικὸ τῆς σημείο, στὴν ἐσχάτη τῆς ἐνότητα, τὴν προλογικὴ και τὴν προθητικὴ, κάθε φορά να παίρνει τὴ στάση, που ἀπὸ τὴν ἴδια τὴ φύση της και τὴ θέση τῆς ζωῆς της ὑπαγορεύεται.

Εἶναι ἀδύνατο να πεί κανεὶς ποιὸ θὰ νὰ αὐτὸ τὸ σημείο κατὰ τὴ συγκεκριμένη του οὐσία. Μπορεῖ ὅμως να πεί, πὼς πάλι ἀνάμεσα στις δυὸ αὐτές ἀρχές θὰ πρέπει κάποιοι λόγος να κρίνει, ὄχι ὁ ήθικός λόγος, οὔτε μονάχα ὁ λόγος — ἂν μπορούμε ἔτσι να ἐκφρασθοῦμε — τῆς αγάπης, ἀλλὰ ὁ λόγος στὴν πρώτη του ἀδιαίρετη ὑπόσταση. Καὶ ὁ λόγος τοῦτος θὰ προκρίνει, ὅτι ὀδηγεῖ στὴν ὀλοκλήρωση και στὴν ἀνύψωση τῆς συγκεκριμένης προσωπικότητάς. Καὶ αὐτὸ μπορεῖ να συντελεσθεῖ ἄλλοτε με τὴν κατάνειξη τῆς αγάπης ἀπὸ τὴν ἰδέα τοῦ καθήκοντος, ἄλλοτε ἀπὸ τὸ παραμέρισμα τοῦ καθήκοντος χάρη στὴν ὕψιστη λειτουργία τῆς αγάπης.

* *

Ἄν ἡ ήθικὴ εἶναι ἔργο ἐπιστήμης, καθὼς ἔλεγαν οἱ ἀρχαῖοι, και παρουσιάζεται σαν ἡ πρακτικὴ ἀντιστοιχία τοῦ θεωρητικοῦ λόγου, ἡ αγάπη εἶναι αἴσθηση, και τὴν αἰσθανόμαστε σαν τὴν πρακτικὴ ἀντιστοιχία τοῦ αἰσθητικοῦ λόγου. Ἐνα αἰσθητικὸ ἔσωτερικῆς ἡ ἐξωτερικῆς ὠραιότητας εἶναι ἀχώριστο ἀπὸ τὴν αγάπη. Εἶτε ἀγαποῦμε, κατὰ τὸ παράδειγμα τοῦ Χριστοῦ, κάθε ἀνθρώπο, σαν ἔνθεο πλάσμα, εἶτε ἀγαποῦμε τὴν ὠραιότητα τῆς ἐνάρετης ψυχῆς, εἶτε ἀγαποῦμε τὴ ματιὰ που φανερώνει τῆς ψυχῆς τὴν ὠραιότητα, εἶτε τέλος ἀγαποῦμε τὸ λαμπαδωτὸ κορμὶ γιὰ τὴν ἴδια του τὴν ὠραιότητα, ποτέ τὸ αἰσθητικὸ στοιχεῖο δὲ λείπει. Φανερώτερο ὅπου πρόκειται γιὰ τὴν ὠραιότητα τῆς ὕλικῆς γραμμῆς, ὑπάρχει ὅμως και στὴν πιὸ μυστικὴ ἔξαρση τῆς αγάπης.

Θὰ τολμοῦσα μάλιστα και κάτι τοληρότερο να πῶ· ἡ αγάπη δὲν εἶναι μόνο μιά πλήρωση, δὲν εἶναι μιά εὐδαιμονία, στὴ φιλοσοφικὴ ἔννοια αὐτῆς τῆς λέξης, ἀλλὰ εἶναι και μιά ὑπέρτατη ἡδονή. Ἡ αγάπη ὀλοκληρώνεται σ' ἕνα σημείο ὅπου σῶμα και ψυχὴ, ἡδονὴ και εὐδαιμονία, τὸ ἐγὼ τὸ ἴδιο, στὴν πλήρωση κάθε του ροπῆς, σωματικῆς και πνευματικῆς, γίνονται μιά ἐνιαιία και ἀδιαφοροποίητη οὐσία.

**

Πλάι στη βαθύτατη αυτή αντίνομία τῶν σκοπῶν τοῦ κόσμου τῆς πράξης, ὑπάρχει καὶ ἄλλη πού εἶναι συνυφασμένη μετὰ τὴν ἀνέλιξη γενικὰ κάθε πράξης. Δὲν ὑπάρχουν μονάχα ἔλλογες καὶ ἄλογες ἀρχές πού διέπουν τὴν πράξη, ὑπάρχουν ἔλλογα καὶ ἄλογα μέσα, μετὰ τὰ ὁποῖα πραγματοποιοῦμε κάθε πράξη, μέσα πού κάθε στοιχεῖο τους μᾶς εἶναι συνειδητὸ καὶ λογικὰ ἐξηγήσιμο, καὶ μέσα πού λειτουργοῦν ὑποσυνειδητὰ καὶ δὲν εἴμαστε σὲ θέση νὰ ἐξηγήσουμε τὴ λειτουργία τους. Ἐνεργοῦμε ἢ μετὰ τὴν λογικὴ ἢ μετὰ τὴν διαίσθηση.

Δὲν ἀποκλείεται αὐτὴ ἡ διαίσθηση νὰ εἶναι ἐν μέρει, ἂν παρακολουθήσουμε τὴ γένεσίν της, μὴ ἀπὸ τὸν καιρὸ, τὴν πείρα ἢ τὴ συνήθεια συμπυκνωμένη λογικὴ λειτουργία, πού, καθὼς συντελεῖται μετὰ ἐξαιρετικὴ ταχύτητα μέσα στὴ συνειδηση, δὲ μπορεῖ πιά νὰ εἶναι συνειδητὴ. Κατὰ κανόνα ὅμως ἀπομένει καὶ ἓνα ὑπόλοιπο, πού δὲ μπορεῖ νὰ ἀναχθεῖ σὲ λογικὰ στοιχεῖα.

Στὴν καθαρὴ διάνοξη παίρνει ἡ διαίσθηση μιὰν ἐλάχιστη θέση. Μόλις ὅμως προχωρήσουμε στὴν ἐποπτεία, στὴν ἄμεση ἀντίληψη τῶν σχημάτων καὶ τῶν κινήσεων, ἡ διαίσθηση γίνεται δυνατώτερη. Ἐνας μελετητὴς τῆς τυπικῆς λογικῆς δὲ δουλεύει μετὰ τὴν διαίσθηση· ἀλλὰ συχνὰ λέμε ὅτι οἱ μαθηματικοὶ βρίσκουν πρῶτα μετὰ τὴν διαίσθηση τὴ σωστὴ λύση, γιὰ νὰ βροῦν ὕστερα μετὰ τὴν λογικὴ τὴ μαθηματικὴ θεμελίωση τῆς λύσης. Λέμε ἐπίσης συχνὰ πὼς οἱ νομικοὶ λύνουν πρῶτα μετὰ τὴν διαίσθηση τὸ νομικὸ ζήτημα, καὶ ὕστερα προσπαθοῦν μετὰ τὴν νομικὴ τους κατασκευὴ νὰ τὴν ἐξηγήσουν καὶ νὰ τὴ θεμελιώσουν. Γιατὶ βέβαια ἡ διαίσθηση δίνει λύσεις, ἀλλὰ δὲ μπορεῖ ποτὲ νὰ τις ἐξηγήσει· ἐκεῖ πάντα δουλεύει ἡ λογικὴ σκέψη.

**

Πολὺ βαθύτερα πάει ἡ διαίσθηση ὅταν ἀντικρύζει ἱστορικὰ καὶ κοινωνικὰ προβλήματα. Προσωπικὰ ἐγώ, ὅσο μελετῶ τὴν ἱστορία μιᾶς ἐποχῆς, τόσο πιὸ διαισθητικὰ εἰσδύω στὴν οὐσία της. Μετὰ τὴν ἀσθενικὴ μνήμη ξεχνῶ τις χρονολογίες καὶ τις σειρὲς τῶν γεγονότων. Καὶ ὅμως μένει ἐντός μου κάτι σάν τὴν ἀτμόσφαιρα τῆς ἐποχῆς, καὶ μπορῶ μετὰ ἀρκετὲς πιθανότητες νὰ μὴ λαθέψω, στηριγμένος μονάχα στὴν διαίσθηση, νὰ καταλογίσω σὲ μιὰν ὀρισμένη ἐποχὴ ἓνα ἔργο τέχνης, μιὰ θρησκευτικὴ ἐκδήλωση, κάποτε καὶ ἕναν ἀνθρώπινο τύπο. Γιατὶ μετὰ τὴν διαίσθηση βαθμιαία μπαίνο στὴν ψυχολογία τῶν ἐποχῶν καὶ στὴ διάχυτὴν ἰδεολογικὴ τους σύνθεση, καὶ αὐτὸ τὸ λέω, γιὰ τὴν ἰδεολογία τους τὴν κάνω βίωση δική μου καὶ δὲν τὴν ἀντικρύζω πιά σάν κάτι ξένο. Ὅταν σβύσουν — καὶ σβύνουν γλήγορα — γεγονότα καὶ χρονολογίες, αὐτὴ ἡ βίωση μοῦ μένει ὡς ἡ

καθαυτὸ ἱστορικὴ μου γνώση. Γι' αὐτὸ καὶ τὴν ἱστορικὴ μου γνώση μοῦ τὴ δίνουν κυρίως ἔργα πού ξυπνοῦν τὴ διαίσθησή μου, συγγράμματα ὅπου ἀφθονοῦν τὰ ἐποπτικὰ στοιχεῖα.

Μπροστὰ σ' ἓνα ἱστορικὸ ἔργο δὲ θησαυρίζω στοιχεῖα γιὰ νὰ τὰ ταχτοποιήσω ὕστερα μετὰ τὴν ἱστορικὴ μου κρίση καὶ γιὰ νὰ τὰ συνθέσω κατὰ τρόπο πού φανερώονται θαυμαστὲς κρυφές σχέσεις γεγονότων καὶ πραγμάτων, ἀλλὰ, ἴσως σάν ἀμύητος στὴν ἱστορικὴ ἐπιστήμη, ἀφίνω τὴν ἱστορία νὰ με καλλιεργήσει ἐμένα, νὰ με κάνει ἀνθρώπο τῆς ἐποχῆς πού κάθε φορὰ ἱστορεῖ. Ἄκουω, βλέπω, ἀγγίζω, παθιάζομαι μετὰ τοὺς νεκροὺς αὐτοὺς πού ἡ ἱστορία ἀνασταίνει. Οἱ ἱστορικὲς κρίσεις ἔρχονται ἀργότερα, ὅσο εἶναι νὰ ρθῶνε. Ἀλλὰ τὸ σπουδαιότερο γιὰ μένα εἶναι αὐτὴ ἡ βαθμιαία προσαρμογὴ μου στὴν ἐποχὴ πού μελέτησα. Ὅτι πλουτίζομαι κατὰ πολλοὺς βίους, τοὺς βίους πού ἔζησα μετὰ τὴν διαίσθηση στὶς ἱστορημένες ἐποχές, αὐτὸ εἶναι τὸ κύριο πού ἀντλῶ ἀπὸ τὴν ἱστορία.

**

Ἄν ὅμως στὴ θεωρία παίξει τέτοιο ρόλο ἡ διαίσθηση, ἀσφαλῶς στὴν πράξη ἡ ἐνέργειά της θὰ εἶναι ἀμεσώτερη. Κάποτε κατηγορήθηκε ἓνας μεγάλος πολιτικός, ὅτι τὰ πολιτικὰ του σχέδια ἦταν γεννήματα τῆς φαντασίας του. Καὶ ὁ πολιτικὸς αὐτὸς ἀπάντησε, πὼς μέσα στὶς ἀρετὲς πού κάνουν τὸν πολιτικὸ, ἡ πρώτη ἴσως εἶναι ἡ φαντασία. Καὶ ἐννοῦσαν βέβαια καὶ αὐτὸς καὶ οἱ κατῆγοροὶ τὸν λέγοντας φαντασία, τὴ δύναμη νὰ φθάνεις μετὰ τὴν διαίσθηση σὲ λύσεις, πού ἡ λογικὴ μπορεῖ κάπως νὰ τις πιθανολογεῖ, μάλιστα νὰ τις ἐτοιμάζει, δὲν τις δικαιολογεῖ ὅμως ποτὲ τελειῶς πρὶν πραγματοποιηθοῦν. Ὁ πολιτικὸς ἤξερε πὼς μέσα στὴν ἀπειρία τῶν ἀντιθέτων δεδομένων τῆς πολύπλοκης ἱστορικῆς πραγματικότητας, μετὰ τὴν περὶ τὴν λογικὴ δὲν τὰ βγάξεις πέρα. Ὁ νοῦς μόνος του θὰ ὀρίσει μετὰ ἀσφάλεια τὸ τέρμα τὸ τελικὸ, ἀλλὰ μέσα στὴ σφαῖρα τῶν συγκεκριμένων μέσων πού ὀδηγοῦν στοὺς τέρμα αὐτὸ, κάθε σχετικὸς λόγος μπορεῖ νὰ βρῆσκει καὶ τὸ σχετικὸ ἀντίλογο. Γι' αὐτὸ καὶ οἱ πολὺ λογικοὶ ἐκτελεστοὶ στὴν πολιτικὴ εἶναι καὶ οἱ πολὺ ἀναποφάσιμοι. Ἡ συγκεκριμένη πράξη πού θὰ ὑπηρετήσει καὶ τὸν ἔσχατο ἱστορικὸ σκοπὸ, ὅπως βέβαια μόνον ἀπὸ τὸ λόγὸ ὀρίζεται, θὰ βρεθεῖ ὄχι μόνον μετὰ ἀναλυτικὸς συλλογισμὸς, ἀλλὰ μετὰ ἓνα ἀμεσώτερο ἀντίκρουσμα καὶ συνοπτικώτερο καὶ καθολικώτερο, πού, καὶ ἂν πρέπει νὰ ὑποστηρίζεται λογικὰ, δὲν παύει νὰ εἶναι καὶ διαισθητικὸ ἀντίκρουσμα.

Γιὰ τὴν δικαιολόγησι τῆς ἀπόφασής του ὕστερα ἐμφανίζεται ὁ πολιτικὸς μερικὲς στοιχειώδεις ἀπλές σκέψεις, πού φαίνεται

πώς έρχονται σε αντίθεση με την πολύπλοκη πραγματικότητα. Οί στοιχειώδεις αυτές σκέψεις έχουν ως κύριο προσόν ότι είναι προσιτές στο μεγάλο πλήθος. Αυστηρά έξετασμένες, μπορεί ν' αντικροούνται από την προβολή αντίθετων λογικών ένδεχόμενων, πού δύσκολα φανερώνεται ή άστοχία της, πριν φθάσουμε στο στάδιο της πραγματοποίησης.

Καί όμως αυτές οί άπλεις, οί λογικά συζητήσιμες σκέψεις, έρχεται στιγμή πού επαληθεύονται μέσα στο χάος τών λογικά άπρόβλεπτων γεγονότων. Αναποδογυρίζονται τών τεχνικών και είδικών, τών στρατιωτικών, τών οικονομολόγων, τών λογοκρατούμενων οί σοφοί ύπολογισμοί, και νικάει κατ' έπίφασιν ή άφελής λογική, κατ' ουσίαν νικάει τούς στενούς ύπολογισμούς πού χάνονται στα καθέκαστον μέσα ό νοός πού άνεύζει άκλόνητα τόν τελικό σκοπό, ένα σκοπό όμως πού στη συνολική του άκτινοβολία δέ συλλαμβάνεται μόνο με τή σκέψη, αλλά και με τή διαισθητική δύναμη τής συνείδησης· νικάει ό πολιτικός πού ύστερεί σε στενή λογικότητα, και πλεονεκτεί σε ουσιαστικό λόγο και σε δύναμη να συλλάβη και έλλογα και διαισθητικά τήν ουσία του.

Έτσι παρουσιάζεται ή άντινομία αυτή, μία άντινομία άφύεργη, γιατί ύπάρχει στην ίδια τή φύση τής ιστορικής πράξης. Καί αυτό, όχι μόνο γιατί είναι τόσο πολλά τά διδόμενα πού θάπρεπε ό πολιτικός νάχει ύπ' όψη του, για να έπιβάλει μία καθαρά λογική εύρεση του πρακτέου, πού δέ θα του έφτανε γι' αυτό ούτε ένας άπειρος χρόνος, αλλά και για κάποιο άλλο βαθύτερο λόγο. Ένας τελικός σκοπός μιάς άληθινά ιστορικής πράξης δέ μπορεί παρά νά είναι ιδέα. Καί τά μέσα τής πραγματοποίησης τής ιδέας αυτής, άποτελούν τά στάδια τής ιστορικής πράξης. Άλλά καθώς ό σκοπός είναι ιδεατός και άπόλυτος, τά μέσα και τά στάδια πού οδηγούν στην έπίτευξή του είναι άπειρα. Κάθε μέσο είναι μέσο ενός άπώτερου μέσου, και έτσι προχωρούμε στο άπειρο όπου κείται ή ιδέα. Όλος όμως αυτή ή άλυσίδα τών μέσων στηρίζεται στην ιδέα, και για να στηριχτεί σ' αυτήν θάπρεπε να γεφυρώσουμε με συγκεκριμένες ενέργειες τήν άπειρη άπόσταση πού τή χωρίζει από τήν πράξη. Αυτό θάπρεπε, αν έπιδιώκαμε άποκλειστικά με τή συλλογιστική σκέψη τήν εύρεση του πρακτέου. Άλλά ακριβώς αυτό είναι αδύνατο, γιατί βρισκόμαστε μπρός στο άπειρο. Βέβαια, ως ένα σημείο, ένα σημείο όσο τό δυνατόν μακρυνότερο, θα προωθήσουμε λογικά τή σκέψη μας· θα ρθει όμως ή στιγμή όπου τήν περαιτέρω θεμελίωση και σύνδεση με τήν ιδέα, αν θέλωμε κάποτε να πράξουμε, θα τήν έπιτελέσουμε χωρίς τή συλλογιστική σκέψη. Θα πηδήσουμε τό άπειρο διάστημα, θα άποφασίσουμε, χωρίς μία τελειωτική θεμελίωση

κατά λόγον· θα πράξουμε με μόνον οδηγό τήν προσωπικότητά μας, με όλες τις ένωμένες της δυνάμεις, όχι μόνο τις λογικές. Θα διαισθανθούμε και θα τολήσουμε.

* * *

Αν στην πολιτική παίρνει τόσο μεγάλη θέση ή διαίσθηση, αυτό συμβαίνει γιατί ή πολιτική είναι πάντα και έργο διμαδικής ή άτομικής ψυχολογίας. Ό ρήτορας, ό παιδαγωγός, ό άνθρωπος πού θέλει να έπικοινωνήσει με τήν ψυχή του άλλου ανθρώπου, μπορεί βέβαια πολλά να μάθει από τις στατιστικές και τά τεστ και τις νοομετρήσεις, από έγχειρίδια και μαθήματα ρητορικής, από όλα τά έργα τά στηριγμένα σε κανόνες λογικά καταταγμένους και διατυπωμένους. Άλλά βέβαια όλα αυτά πού θα μάθει έτσι είναι πριν από τή ρητορική, τήν παιδαγωγική, τήν άληθινή γνώση τής ανθρώπινης ψυχής. Αυτοί όλοι οί κανόνες ύπάρχουν κυρίως για να διαψεύδονται. Κάθε στιγμή, κάθε σφαίρα, κάθε άνθρωπος έχει τή ρητορική του, τήν παιδαγωγική του, τήν προσωπική μορφή έπικοινωνίας του με τούς συνανθρώπους. Γενικοί κανόνες δέ χωρούν. Προς όλα αυτά κινείται ό άνθρωπος γόνιμα, μονάχα όταν κινείται με όλο του τό άδιαίρετο είναι, συνθετικά, αλλά κυρίως διαισθητικά.

Άληθινή γνώση αυτών τών λειτουργιών τής συνείδησης αποκτάται με τήν καλλιέργεια τών διαισθητικών δυνάμεων του ρήτορα, του παιδαγωγού και του ψυχολόγου. Η καλλιέργεια αυτή, πού βαθαίνει τις άλογες λειτουργίες τής ψυχής, δέ μπορεί να είναι παρά ή ζωή, ή πράξη ή ιδέα. Άλλά κοντά σ' αυτήν, σά μέσο διαφωτισμού τής ίδιας τής ζωής, έρχεται και ή φιλοσοφία. Αυτό είναι τό διδακτό μέρος τής ρητορείας, τής παιδαγωγίας και τής ψυχολογίας· τό μέρος τό φιλοσοφικό. Ός εκεί φτάνει τό στοιχείο του λόγου. Η άληθινή ρητορική και ή ώφέλιμη δέ βρίσκεται στα διάφορα έγχειρίδια τής ρητορικής, πού διατυπώνουν ένα σωρό άμφίβολους κανόνες για τό λέγειν. Η άληθινή παιδαγωγική δέ μαθαίνεται από τά έγχειρίδια τής παιδαγωγικής, όσα είναι γεμάτα από λογικούς κανόνες και από γενικές οδηγίες. Η άληθινή ψυχολογία δέν έχει καμιά σχέση με τήν έπιστημονική, τή φυσιολογική ψυχολογία, πού βέβαια πολλά για τή φυσιολογική μας ύπόσταση και σπουδαία μας διδάσκει, αλλά πού τίποτα δέ μας λέει για τή ζωή τής ψυχής. Στη φιλοσοφία, και μόνο στη φιλοσοφία, ή ρητορεία, ή παιδαγωγική και ή ψυχολογία γίνονται ουσία μόνο από τή φιλοσοφία θα καλλιεργηθεί τό όργανο εκείνο του πνεύματος, με τό όποιο κυβερνούμε τό λόγο και άσκούμε τήν παιδευτική και τήν ψυχολογική μας λειτουργία. Η φιλοσοφία

είναι το μόνο έλλογο στοιχείο πού, υποστηρίζοντας και παραστεκόντας τη διαίσηση, μάς οδηγεί στη νόηση της ανθρώπινης ψυχής. Το τελικό ζύγισμα του έλλογου τούτου στοιχείου μέσα στην άτομική ζωή του καθενός, είναι πάλι έργο της πρωταρχικής πηγής της συνείδησής μας.

* **

Η διαίσηση στην ιστορική πράξη έχει τὰ πρωτεία. Η διαίσηση σαν Προμηθέας δημιουργεί την πράξη και το λογικό μονάχα σαν Έπιμηθέας έρχεται ύστερα να την ένισχύσει και να τη δικαιολογήσει. Άλλ' αυτό βέβαια είναι μια όριαία κατάσταση, εκεί όπου το λογικό στοιχείο φανερώνεται άσθενεστερο.

Για να είμαστε γενικά δίκαιοι ανάμεσα σ' αυτά τα δυό στοιχεία, πρέπει να μην ξεχνούμε, πρώτα πώς υπάρχουν ποιότητες διαίσησης πολλές, και ύστερα πώς καθένας πρέπει να έχει μετρημένη τη διαίσητική του δύναμη για να συκερνάει κάθε φορά στην πράξη λογικό και άλογο στοιχείο. Σε άλλο στοιχείο ή άλλο κανένα από τα δυό δεν πρέπει να λείπει. Είναι μόνο ένα ζήτημα ζυγίσματος. Στην πρακτική ζωή είδαμε ποιά είναι η θέση της διαίσησης. Η ιδέα όμως πώς όλα τα κάνει η διαίσηση, και στην τέχνη, και στη γνώση των ανθρώπων, και στη διάκριση των αξιών, είναι υπερβολή. Όσο και αν υποτιμήσουμε το λογικό, αυτό θα μείνει ο τιμητής και ο κριτής της άλογης ενέργειας και τούτη μόνη η άπιστολή του φτάνει για να το κάνει άπαραίτητο στοιχείο κάθε ανθρώπινης πράξης.

Το πρόβλημα άλογων και λογικών στοιχείων στην πρακτική ζωή παρουσιάζεται ακριβώς γιατί χρειάζεται κάθε φορά η σύνθεση αυτών των δύο δυνάμεων κατά ένα ζύγισμα άπόλυτα προσωπικό και πού από καμιά άλλη αρχή δεν προσδιορίζεται, αφού θα συντελεσθεί στο αρχιμήδειο σημείο, πριν από κάθε διαφορισμό. Τη σύνθεση αυτή μόνο μια προσωπική βίωση μπορεί να μάς γνωρίσει. Καταλήγει στους πιό άπροσδόκητους συνδυασμούς, κάποτε τόσο άρτιους, πού να είναι φανερό πώς ακριβώς στο αρχιμήδειο σημείο της ψυχής συνθέτεται, πέρα από αυτά τα δυό αντιθετικά στοιχεία, ένα πνευματικό στοιχείο, το βαθύτερο της ζωής μας, έλλογο και άλογο μαζί, ένα στοιχείο για το όποιο η φιλοσοφία δε βρήκε ακόμα κανένα ξεχωριστόν όρο για να το όνομάσει, αφού και έδω μεταχειρίζεται τον όρο λόγος, υπάγοντας σ' αυτόν και τις άλλους πνευματικές δυνάμεις. Παραδείγματα σαν του Πασκάλ και του Κίρκεγκαρντ, όπου μεγάλες λογικές δυνάμεις είναι τόσο σφιχτοδεμένες με την άλογη ζωή, μάς καλούν προς μια κοινή

πηγή πνεύματος, όπου κάθε διάκριση είδους πνευματικής ζωής θα πρέπει να καταργηθεί.

* **

Κάποιος φίλος μου, καθώς του διάβαζα πολλά κομμάτια από τοβτο το δοκίμιο, μου είπε πώς γράφω ένα είδος τυπολογίας της ύποκειμενικής ζωής. Άν πάρω το χαρακτηρισμό αυτό στη μετριοφρονέστερη του σημασία, και αν έξαιρέσω τις στιγμές όπου άναγκάστηκα να άναφέρω παραδείγματα και να μπω σε συζητήσεις ούσιας, νομίζω πώς μπορώ να τον υιοθετήσω. Το δοκίμιο αυτό θα έπαυε ναταν άπλη τυπολογία και θα γινόταν ούσιαστικό, αν προχωρώντας σε έντελως συγκεκριμένα θέματα, μιλούσα όχι πια άφηρημένα, χρησιμοποιώντας γενικούς τύπους στάσεων της ψυχής, αλλά προσωπικά, κάνοντας μίαν έξομολόγηση όλων των βιώσεων πού δοκίμασα, στην προσπάθειά μου να παίρνω θέση σε κάθε σταυροδρόμιο. Τότε θα γράφα μίαν αυτοβιογραφία, από μίαν όρισμένη βέβαια σκοπία, και ξέρω πώς ένα τέτοιο κείμενο θαχε πού περισσότερη ζωή, χρώμα, κίνηση και χάρη. Άλλά ο σκοπός μου αυτή τη φορά δεν ήταν τέτοιος. Ήθελα, διδαγμένος από τη δική μου πρώτα, αλλά και από άλλες ζωές, να μιλήσω άπρόσωπα, ψυχρά, βαριά, ίσως και σχολαστικά. Και ξέρω τι λείπει από ένα τέτοιο κείμενο: ξέρω όμως και τι έχει και τί θα είναι σωστό να ζητούν άπ' αυτό όσοι το διαβάσουν. Ήθελα να συνειδητοποιήσω το πρωταρχικό σημείο, όπου, πριν από κάθε άλλη στάση και θεωρητική αρχή της ζωής του, πώς αυτό είναι το σημείο όπου γίνεται ο άνθρωπος προσωπικότητα. Ήθελα να δείξω πώς αυτό το σημείο, πέρα από κάθε άλλη συγκεκριμένη στάση του ανθρώπου, λειτουργεί σά συνθετική αρχή της ζωής του, πώς αυτό είναι το σημείο όπου γίνεται ο άνθρωπος προσωπικότητα. Ήθελα, κατεβαίνοντας σε ειδικότερα θέματα, να δείξω πώς τελικά όλα τα προβλήματα της ζωής θα άναρθούν σ' αυτό το σημείο και από αυτό θα λυθούν, στην άπόλυτα άτομική τους φανέρωση πώς μόνο οί λύσεις πού έκπορευόντα από αυτό σημείο είναι λύσεις πού άνήκουν στον άνθρωπο και έκφράζουν την ούσιαστική του ύπόσταση. Ήθελα να δείξω πώς από αυτό το σημείο και χάρη σ' αυτό το σημείο με καθολικότητα και δικαιοσύνη μπορεί ν' άντικρύζουμε και τα λογικά άλυτα προβλήματα δίνοντας υπεύθυνες λύσεις, σύμφωνες με το βαθύτερο εαυτό μας.

Μιά τέτοια διαφώτιση έχει παιδαγωγική σημασία, και είναι το χρήσιμο, το άναγκαίο *υλικό*, μέσα στο όποιο ύστερα, άνεύτερα και άσφαλέστερα, θα βρει τη στάση πού του πρέπει ο κάθε νέος, μόνος του, πριν ξεκινήσει για τη ζωή.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΤΣΑΤΣΟΣ

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗΣ

ΨΥΧΟΛΟΓΙΚΟ ΣΧΕΔΙΑΣΜΑ

«Υπαγε, άνιατε. Ο πόνος θά είναι ή ζωή σου.»

(« Φαρμακολόγιστρα »)

Υπάρχουν δυό δράματα μόνωσης τυπικά και συγγενή: νάσαι άπομονωμένος έμπρός άπ' τήν έποχή σου, νάσαι άπομονωμένος πίσω άπ' τήν έποχή σου, νάσαι μέσ στόν όργανισμό τής συνολικής εξέλιξης της ένα μόριο δικό της πού έκσφενδονίστηκε άπ' τόν άφρό τοῦ κύματός της, πού προχωρεί άμαλά τόν δρόμο του, πολύ πίσω ή βίαια μπρός, και πού άγωνίζεται, στήν ήρωική όλοκλήρωση σε κόσμο τής τραγικής του «θέσης», νά πραγματοποιήσει «ανάγκη» για νά δικαιωθεί τή μετατόπιση (ύπό όποιαδήποτε μορφή της) τοῦ συνόλου, τόν κράτημα ή τήν άλματώδη προχώρησή του γύρω στό «κέντρο» της. Μά τοῦτο είναι διαφορετικό και τραγικότερο: Νά υπάρχει κανείς άσχετα άπό τήν «έποχή». Νά «υπάρχει» άντικρύζοντας έναν κόσμο άλλο, κι' ή «έποχή» νά περνά γύρω του τραγουδώντας ή τραυλίζοντας στή γλώσσα τής μεταβολής τόν ζένο για κείνον σκοπό της, χωρίς νά βλέπει πώς στέκει εκεί πέρα, βράχος άποτραβηγμένος στό μυστικό τής μοναξιάς του, μέσ στόν άλαλαγμό τών νερών πού κυλάν, χορεύουν και συγκρούονται τραβώντας έλευθερά τόν δρόμο τους.

Στά δυό πρώτα, τόν άπομονωμένο όν μετριέται μέ τήν έποχή. Οί πόλοι τής διαμάχης είν' αυτό κ' εκείνη' στό τρίτο δράμα οί πόλοι βρίσκονται κι' οί δυό μέσ στήν έρμητική σφαίρα του τραγικού ανθρώπου πού μετριέται μέ τόν έαυτό του.

Τέτοιος, ό Άλέξανδρος Παπαδιαμάντης πέρασε μέ τόν κόσμο τών όραμάτων, τής μέθης και τής άγωνίας του, μέ τις δραματικές κυμάνσεις του μεταξύ τής καταστροφής και τής λύτρωσης, σφαίρα «μεμονωμένη» πού, μόνη μάρτυς τής διαμάχης, τών διασπάσεων και τής άγωνίας τής όλοκλήρωσής της, άκολουθοῦσε μιά τροχιά πού περνούσε μέσ άπ' τήν άνθρωπότητα τής έποχής της χωρίς ποτέ νά τή συναντά, χωρίς ποτέ αυτή ή άνθρωπότης νά συλλάβει τόν ρυθμό της, γιατί οί πόλοι της ήταν άνεπίσπρεπτα βυθισμένοι κάπου εκεί πίσω άπ'

τόν τραχύ κι' άποθαρυντικό τοίχο πού ύψωνε ή δίχως άπόκριση στό βλέμμα μορφή του.

**

Ο ιδιόρρυθμος μάρμαπα Άλέξαντρος, ό «άνθρωπος τών καπηλείων και τών τραυγών (!) . . . ό περιφερόμενος άνά τās Άθηναϊκάς όδοῦς μέ τόν τετριμμένο και ξεθωριασμένο έπανωφόριον . . . μέ τ' άφθονα μαύρα άκτένιστα μαλλιά, μέ τόν πλατύγυρον, λερωμένο ημίψηλον, μέ τά πυκνά άκατάστατα και άκαλλίτεχνα γένεια, μέ τήν έίρωννα, φίλοινον φυσιογνωμία του . . . ό σκορπών όλόκληρον τόν βάρος του θυλακίου του δια μίαν έσπέραν (?), ό ζών μεταξύ ένόσ ποτηρίου οίνου και ένός κυπέλλου ζύθου μέ τά σιαγέρατά του εις τόν πλατί, ό ήκιστα αυτός φαινόμενος ποιητής, ό έλάχιστα δεικνυόμενος συγγραφέυς, ή μορφή αυτή του σχολαστικού, του δασκάλου, ή προτομή αυτή του Σειληνού» πού άφησε άναυδο τόν Συγγρό κι' έκανε συχνά τόν συνομιλητή του νά υποχωρεί μπρός στή βρώμα πού άπέπνεε, στάθηκε μέσ στις συνειδήσεις τών συγχρόνων του χωρισένος άπ' τόν άλλον, τόν ποιητή τής «γαληνιώσης λήμνης τής άνανακλώσης εις τά νερά της τόν αΐθριον κναουόν» (8) άπό ένα χάσμα τρομακτικό πού διάνοιξαν άπεραντο, τραβώντας ή κάθε μία πρós τόν μέρος της, ή έξαλλη άγάπη τών θαυμαστών του, πού άγωνίστηκε νά πνίξει μέσα στή μνήμη της μιά πραγματικότητα πού φοβόταν ότι θά λέρωνε τόν ποιητή μέ τή λάσπη της, και ή «πραγματιστική» κριτική, πού άγνόησε τόν άνεξιχνίαστο ψυχικό του άξονα, περιπλέοντάς τον, άπρόσιτην Άθωνιάδα, και παραδέρνοντας μέσ στό πέλαγος τών λεπτολό-

1. «Τό Άστυ», 26 - 27 Μαρτ. 1893. Άνατύπωση στή Βιβλιογραφία του Γ. Κ. Κατσιμπαλι σ. 35 - 41.

2. Έκέρδιζε τότε άπό μόνον τόν Γαβληλίδη 250 δρ. τόν μήνα για τις μεταφράσεις του. (Μποέμ, ένθ' άνωτέρω).

3. «Όλογυρα στή Λίμνη».

γων κριτικῶν ἀξιωμάτων τῆς παγκόσμιας ἀγορᾶς ἀπὸ φόβο, φαίνεται, μὴ ... μεροληπτήσι.

Ἄφησα παραπάνω τὶς συνειδήσεις τῆς «ἐποχῆς» νὰ ἀποδώσουν τὴν εἰκόνα τοῦ ὅπως τὴν εἶχαν ἀποτελέσει μέσα τους τὰ ἀσημένια ἴσως καὶ κομψά, ἀλλὰ καμωμένα γιὰ νὰ βλέπουν τοὺς τύπους τῶν παρισινῶν βουλευβάρτων ματουγάλια πού κρατοῦσε μπρὸς στὰ μάτια της.

Ἄναφερα τὴν περικοπή τοῦ Μποέμ γιὰ τὸ μὴ φάνηκε ἀπ' τὶς πιὸ ἀντιπροσωπευτικές. Μὲς στὸ χάσμα πού ἀντανάκλα ὅλο αὐτὸ τὸ κομμάτι, καὶ πού χώριζε μέσα στὴ συνείδηση τῆς ἐποχῆς αὐτὴ τὴ μορφή τοῦ δυσώδους καὶ σχολαστικοῦ Σειληνοῦ ἀπ' τὴ μέθη πού ἀπάντεχα ἀνάβλυζε ἀπ' τὰ ποιήματά του, ρίχνει ὁ Μποέμ τὶς ἀσφαλεῖς γέφυρες τῶν τυποποιημένων προσωπικοτήτων, τὶς δοκιμασμένες ἀπ' τὴν παγκόσμια ἀσθεντία. Ὁ «πνευματώδης Λουκιανός, ἡ χάρις τοῦ Θεοκρίτου, ὁ ἀναλυτικὸς ψυχολόγος Τουργένιεφ, ὁ παρατηρητικὸς Δίκενς, ὁ μελαγχολικὸς Κοππέ» (1) ἔρχονται νὰ συμπλέξουν τὰ μεγάλα τους σύμβολα γιὰ νὰ συνδέσουν, μὲ τὸ ἀπίθανο ἀμάγαμά τους, τὸ ἐκτεταμένο αὐτάρεσκα σὰ μηχανοποιήτη νταντέλα, δυὸ ὄχθες πού χαριεντίζονται ν' ἀπομακρύνουν διαρκῶς περισσότερο οἱ κριτικοί, γιὰ νᾶναι πιὸ ἀλλόκοτη, ἐνδιαφέρουσα κι' ἐρεθιστικὴ ἢ χαλκομανία αὐτὴ τοῦ «roûte maudit» πού καταδίκασαν νὰ περναῖν λυπηρὴ καὶ περιβλεπτὴ στὶς σελίδες τους.

* * *

Ὅμως, μέσα στὸ πανσπερμικὸ μνημεῖο, μὲς στὸν ἀλλόκοτον ἀνδριάντα χωρὶς μορφὴ πού τοῦ ὕψωσε ἡ ἀνεκδοτολογία, ὑπέροχα καὶ βουβὰ ὑποβλητικὸ ἀπ' τὰ βασιλικά ράκη καὶ τὴν ταπεινὴ λάσπη πού συγκόλλησε, κι' ὅπου ὑποφαίνεται μόλις ἡ ψυχικὴ του πραγματικότητα, μέσα στὸ «περίβλημα» (2) πού ἐγκατέλειπε στὸν «κόσμο» ἐκεῖνος πού ἔφευγε σὲ κάθε πράξη τοῦ δράματος τῆς ζωῆς του βαθύτερα πρὸς τὸν «κόσμο του», βαδίζοντας ἀδυσώπητα πρὸς τὴν «ἀνάγκη», πρέπει κάποτε νὰ ρίξουμε τὸ ἀνασυνθετικὸ φῶς τῆς γλώσσας τῆς ἐνδόμυξης πού προβάλλεται στὸ ἔργο του, τὸ φῶς ἐκεῖνο πού θὰ διαλύσει ὅλα τὰ φαντάσματα, ὅλο τὸ ἐπίστρομα τῶν δίχως ἀνταπόκριση ξένων χρωμάτων, καὶ θ' ἀνασυνθέσει τὴν ψυχικὴ ὀντότητα, τὸν ἄξονα πού γύρω του, ἀπ' αὐτὸν παίρνοντας νόημα, χωρὶς ν' ἀνατρομάζουν πιά γιὰ τὴ δυσαρμονία τους, θὰ ἐνωθῶν καὶ θ' ἀνακτήσουν τὴν ἀνθρώπινα δραματικὴ πραγματικότητά τους μέσα σὲ μιὰ μορφή οἱ σκορπισμένοι ἀντίλαλοι

μιᾶς κλειστῆς στὰ βλέμματα, τραγικῆς κι' ἠρωϊκῆς προσωπικότητας, πού προβάλλεται σὲ μιὰ ζωὴ καὶ σ' ἕνα ἔργο.

Πρέπει μὲς στὰ ὄραματα τῶν ποιημάτων του, κάτω ἀπ' τὸν ἐπιφανειακὸ τύπο τῶν ἐκδηλώσεων τῆς ζωῆς του κι' ἀπ' τὴν προΐστορία τοῦ σχηματισμοῦ τῆς παιδικῆς ψυχῆς του ὡς τὴν ὀλοκλήρωσή του, νὰ παρακολουθήσουμε τὴν ἀγωνιώδη πορεία τοῦ ὄντος διὰ μέσου τῶν περιπετειῶν τῆς πείρας του πρὸς τὴν ἀδυσώπητη ἀνάγκη πού «ἐξηργάσθη» τὸ ἔργο.

Εἶν' ἕνα δράμα λαβυρινθῶδες στὴν εἰσορὴ τῶν συντελεστῶν του, φρικτὰ ἐνθὺ στὴν ἀναγκαία, δίχως παρέκκλιση, κατεύθυνσή του, διαμορφωμένο ἀπ' τὴν οἰκονομία τοῦ ἀνθρώπου βίου σὲ τρεῖς πράξεις, πού παραδίνουν ἢ μιὰ στὴν ἄλλη τὸ δραματικὸ τους μοτίβο, γιὰ νὰ τοῦ δώσουν, ξανατραγουδώντας το, καινούργιο πάλι, πολλαπλασιασμένο σ' ἔνταση, καθαρώτερο σ' ὁμοιότητα μὲ τὸν ἑαυτοῦ του, τὴν ἐκφρασὴ τοῦ τὴν τελειωμένη εἶναι σὰν τρεῖς ὁμοίορρυθμοὶ στίχοι ἐνός γρίφου, πού ἐντείνεται ὡς τὴ λύση του στὴν τελευταία λέξη· εἶν' ἕνα τριπλὸ κῦμα ἀλλεπάλληλο, πού συσπειρώνεται, ζυγίζεται, ἀκούγοντας τὸ πλησίασμα τῆς ἀναπότρεπτης στιγμῆς, ὅταν ἡ «ῶρα» θὰ τὸ συγκρούσει σ' ἀποφασιστικὸ ἀναμέτρημα μὲ τὸ γεῶδες, φαῖο ἔρκος τῆς φθοροποιοῦ ἀνάγκης, πού ἔλκει μὲ ρυθμὸ πού ἐκούσια ἐπιταχύνεται πρὸς αὐτό, γιὰ νὰ ἐκσφενδονίσει, διασπώντας το, τὸ βάρος τῆς πλησμονῆς του ψηλά μὲς στὸ ἐλεύθερο στερέωμα καὶ πέρα ἀπ' τὸ βουβαμένο τεῖχος, νὰ δονήσει, νὰ πλημμυρίσει τὸ φωτεινὸν ὀρίζοντα τοῦ γυμνοῦ ὄνειρου, νὰ τὸν κατακλύσει μὲ τοὺς μεθυσμένους σφυγμοὺς τοῦ ἀγκαλιάσματός του, καὶ νὰ ἱσῆσει τὴν τρελλή του δίνη, νὰ τὴν ἐξαντλήσει σκορπώντας θραύσματα τραγουδιοῦ ἀνείπωτου, νησιὰ ἐκπληκτα γιὰ τὴ φωτεινὴν, αἰώνια στατικότητα τους, παιδιὰ τοῦ πόθου καὶ τῆς πλησμονῆς, πού καὶ καθηλωμένα ἀκόμα μπροστὰ μας, δινοῦνται ἀνεπαίσθητα στὴ ζάλη τῆς θύμησης τῆς πρώτης δίνης τοῦ τραγουδιοῦ πού τὰ ἔσπειρε.

Τὰ τραγούδια - νησιὰ ἄς μᾶς ποῦν τὴν κοσμογονία τους προτοῦ τ' ἀντικρύσουμε τὰ ἴδια σὰν καρποὺς πού χωρίστηκαν ἀπ' τὸ δέντρο.

Ἄς παρακολουθήσουμε μέσα τους τὴ μιὰ μετὰ τὴν ἄλλη τὶς τρεῖς πράξεις, τὰ τρία βήματα τ' ἀγωνιώδη τοῦ ὄντος ὅπως ἦρθε, ἀνοίχτηκε στὴ βίαιη πρόσκρουση μὲ τὸν «κόσμο» πού πολλαπλά, κάθε φορὰ μ' ἄλλη μορφή τῆς ἴδιας του ἐπιταγῆς, τὸν διέσπαζε, καὶ ἀγωνιωδῶς συσπειρώθηκε πάλι, συντρίβοντας ἀκόμα σου τὴ διαμάχη, προσπαθώντας νὰ διαλύσει τὴν ἀρμυρὴ, χωμάτινη οὐσία πού τὸν κατέκλυζε μὲ σ' ἐκαινούργια ἀρμονία τῆς σφαίρας τοῦ μεμονωμένου ἑαυτοῦ του, ὡς τὴ στιγμὴ

1. Μποέμ (ἔνθ' ἄνωτ.)
2. «Μιὰ ψυχῆ».

πού ἡ πλησμονὴ τῆς «ἀγρίας χαρᾶς» (1), τῆς μέθης τοῦ ἀπογνωσμένου ἀγῶνα, τὸν ἀνάρπασε σύγκορμο, μετέωρο, καὶ τὸν βύθησε γιὰ πάντα στὴν «φρικτὴν ζέστην» τῆς ἀπομόνωσης, μὲς στὰ συμπαγῆ, χιονώδη τεῖχη (2) τοῦ ὄνειρου — πού διαστέλλονταν τόσο ἀπίστευτα γιὰ νὰ δεχτοῦν καὶ νὰ καλύψουν τὸ ἔξαλλο ἀνάβρυσμα τῆς μέθης του — τὰ τεῖχη πού τὸν κράτησαν ὡς τὸ τέλος.

Ἄτενίζοντας πρὸς κάθε πράξης τῆ μορφῆ μόνο καὶ τὸ χαρακτήρα, χωρὶς νὰ προ-

φταίνουμε νὰ διακρίνουμε τὴ λεπτομέρεια τῆς περιπέτειας, θὰ δοῦμε φευγαλέα τὴν ἀντιμετώπιση τῆς πρώτης σύγκρουσης τοῦ κόσμου πρὸς τὸν «παράδεισο» τοῦ παιδιοῦ, τῆς πρώτης ἐπαφῆς τοῦ ἔρωτα μὲ τὴν ἀνευδεῆ «αὐτάρεσκον νάρκη» τοῦ ἐφήβου, καὶ τῆς πρώτης ἐπιταγῆς τῆς ζωῆς, πρὸς τὸ παιδί, τὸν ἔφηβο καὶ τὰ χαμένα ὄνειρά τους, πού μ' αὐτὰ ἔζησε, ἔφρασε στὴν ἀκμὴ τῆς ἡλικίας κι' ἄφησε τὴ ζωὴ ὁ ξένος μέσα τῆς διαβάτης.

Α'

Τὴν ἀνάμνηση τοῦ πρώτου βαθιοῦ χάραγματος, πού τύπωσε μέσα του τὸ ἀνθρώπινο περιβάλλον, τῆς πρώτης δραματικῆς διαμάχης καὶ τῆς πρώτης φυγῆς πού ἡ μακρυσμένη ἡχὴ τῆς νὰ σώθηκε ἴσα μὲ μᾶς μὲς τὸ ἔργο του, ὀφείλουμε στὸ παιδικὸ ἐπύλλιο «Τὰ δαιμόνια στὸ ρέμα».

Σ' ἄλλα τραγοῦδια του, ἐδῶ καὶ κεῖ, μορφές καὶ συναισθήματα γιὰ πάντα χαμένα, σηκωμένα τυχαῖα ἀπ' τ' ὄνειρο μὲς στὴ δίνη τῆς ἀναπόλησης τῆς βαθεῖας, τολαντεύτηκαν μιὰν ἀσύλληπτη στιγμή «ἐπιπολῆς» τῆς ἀλμυρᾶς λίμνης, καὶ πάλι καταπιώθηκαν ἀνεπίστρεπτα, ἀνώφελα καλεσμένα, ἀφήνοντας στὴν ἐπιφάνεια τὸ κενὸ τῆς ἀγυρισιᾶς τους.

Τὸ διήγημα «Τὰ δαιμόνια στὸ ρέμα» εἶναι, μ' ὅλη τὴ δροσερὴ πνοὴ πού τὸ διατρέχει, — ἀκριβῶς γι' αὐτὴν, — καὶ πού προέρχεται ἀπ' τὴν τρυφερὴ παιδικότητά του, τὸ θλιβερότερο δρᾶμα του. Ποτὲ ἡ ἀγωνία τῆς μοναξιάς τοῦ ὄντος στὴν «ἀκμήν» του, πού πρόβαλε ὁ Παπαδιαμάντης στὸ Γιαννιό του, ἀγωνία τῆς «συνείδησης» τοῦ ἀνθρώπου, δὲ μπορεῖ νὰ δώσει τὸ μέτρο τῆς πρωτόγονης ἀγωνίας, τῆς ἐνστικτώδους καὶ τυφλῆς τοῦ τρυφεροῦ ὄντος τοῦ ἀπομονωμένου μέσα στὴν ὀδυνηρὴ δεκτικότητα τῶν αἰσθήσεών του, πού, κύκλος ἄλυτος, τὸ περισφίγγει, παραλυμένο, μόνο μὲ τὴ βουβή, ἀπάνθρωπη ἐκπληξή του μὲς στὴν ἄλογη ἀγωνία τῆς ζωῆς.

Μ' αἰσθήσεις ἀνοιχτὲς ἡδονικὰ στὴν πρώτη ἐπαφῆ τοῦ τρυφεροῦ οὐρανοῦ, τῶν χρωμάτων τῶν ἀνείπωτων καὶ τῶν πνοῶν πού θύμιζαν τὴν ἄρμη καὶ τοὺς ἀνθούς, μ' αἰσθήσεις παιδιοῦ τῆς χαρᾶς γεννημένου γιὰ νὰ νιώσει μὲς ἀπ' τοὺς «ἀκραιμόνας» τοῦ θειοῦ δώρου, τοῦ θειοῦ δέντρου πού ἦταν τὸ κορμί του, τὴν ἀνείπωτη γεύση τοῦ παραδείσου, ὕψανει ἐντός του σιγὰ, μὲ τὴν περφηναία πού καμμιὰ ἄλλη στὸν κόσμο δὲν εἶναι γνήσια μπροστά της, τὰ διψασμένα γιὰ τὴ χαρὰ τῆς πρωϊνῆς δροσιάς νεῦρα του, τὰ καμωμένα ἀπὸ μεθυσιὰ κτύταρα πού ἔρχονται νὰ τὸν φιλή-

σουν ὅπως τὸ κύμα τὰ κράσπεδα τῆς ἀκτῆς τοῦ ποθημένου νησιοῦ «μὲ ὑγρὰ σιαλῶδη μεθυσμένα φιλήματα, μὲ ἀγρίους πόθους καὶ μὲ ἐξάλλους ὀρμάς». Ἦταν ὁ μυθικὸς κόσμος τοῦ πρώτου ὄνειρου, μιὰ παραδείσια μητρικὴ ἀγκαλιά, τὸ κράτος ὀπου «δρόσος καὶ ἀναψυχὴ καὶ χάριμα ἐβασίλευεν πάντοτε», καὶ πού θυμίζει ἀπίστευτα τὸν ἥρωα τοῦ ἐφηβικοῦ ὄνειρου τῆς Γαλλίας, τὸν Alain Fournier.

«Ἦγοντο ἐκεῖ χοροὶ καὶ πανηγύρεις, ... ἐθύοντο ἀρνία καὶ ἐρίφια καὶ σπονδαὶ ἐγένοντο πυροξάνθου ἀνθοσμίου. Ἐτελοῦντο ἀγῶνες ἀμίλλης, δυσκοβολία καὶ ἄλλα τα. Ἐπλήττε τὰς πραεῖας ἡχοὺς ὁ φθόγγος τοῦ αὐλοῦ καὶ τῆς λύρας, συνοδεύων τὸ ἔρρυθμον βῆμα τῶν παρθένων πρὸς κύκλιον χορὸν, καὶ ξανθαί, ἐρυθρόπεπλοι βοσκοποῦλαι ἐπήδων, ἐπέτων, ἐκελάδουν.»

Αὐτὸ τὸ θραῦσμα γαλανῆς ἐλπίδας δὲν εἶναι γεροντικὸ θεοκριτικὸ εἰδύλλιο, δέηση, τύψη γιὰ μιὰ χάρη πού δὲ γνώρισε ποτὲ ὁ ἄνθρωπος, γιὰ νὰ ἀκολουθήσει μηχανικὰ τὸ ρεῦμα πρὸς τὴ σκονισμένη πύλη τοῦ ἄστεως, ἀναπολημένο στὴν ἀπέραντη ἀνία τῶν ἄσπρων, ὁμοίων ἀνατολίτικων πλατειῶν, ἀλλὰ κρητικὴ τοιχογραφία, ἡ πρώτη, ἡ μόλις ἀναδυμένη ἀπ' τὸ ἀστεῖρευτο Αἰγαῖο χαρὰ τῆς ζωῆς, πού γελοῦσε σὰν πρωϊνὸς φλοῖσβος στὴν παντοδυναμία τῆς ἀταύγειας της, γυμνῆ, πρωτογεννημένη Εὐα χωρὶς «συνείδηση», καὶ ὅπου προβάλλονταν — εἶναι ἄπειρα τέτοια κομάτια — ἡ ἔμμονη ἀνάμνηση τοῦ παραδείσου πού πρωτοατένισε σὲ μιὰ ὑπαρξή του βυθισμένη καὶ κινούμενη ἀμυδρὰ κάπου μεταξὺ τῆς μνήμης καὶ τοῦ ὄνειρου.

Θὰ θέλησε μέσα σ' αὐτὴν τρελλὰ νὰ ὀρμήσει, νὰ ξεχαστεῖ, νὰ χαθεῖ: ἓνα μὲ τὶς ἄλλες ὑπάρξεις, πού ἡ καρδιά του κι' ἡ δική τους μαζί εἶχε ἀρχίσει νὰ χτυπάει, παίρνοντας ἀνεπαίσθητα, ἥρημη κι' ἄφοβη, τὸ δικαίωμά της στὴ ζωὴ.

Τίποτα πῶ σπαραχτικὸ ἀπ' τὶς στιγμὲς ὅπου, μέσα στὴν ὑπερευαίσθητη παιδικὴ ψυχὴ του πούπαιρνε συνείδηση, συντελέστηκε ὁ δυαδισμὸς τοῦ «κόσμου», πού ὁ παλιός, ἐκεῖνος ὅπου τ' ὄνειρο συγχέονταν μὲ τὴν αἴσθηση, ἔμειν' ἔξωφρα «θύμιση» ἀπρόσι-

1. «Φαρμακολύτρα».
2. «Ἐρωτὰς στὰ χιόνια».

τη στο παρελθόν, και μὲς στή ζωὴ διαφοροποιήθηκαν οἱ μορφές τοῦ *ρέοντος*, τοῦ « γιγνομένου καὶ φθειρομένου μέσα εἰς τὸ σκότος τῆς ἀγνωσίας » καὶ τοῦ στατικού, καθαροῦ *ὄνειρου*.

*Ερημο τὸν πρωτοαντικρύζουμε μὲς στὸ βαθὺ ρέμα τοῦ Χαιριμονᾶ: Ὁ πρωτόπλαστος παράδεισος εἶχε ζαρωσεῖ, μαζευτεῖ γύρω του, φυλακὴ « μὲ ἀγρίους ἀκανθῶδεις θάμνους, μὲ βράχους ὀλισθηρούς, αἰχμηρούς », ἀπὸ ὅπου τίποτα πιά δὲν ἔβλεπε· μόνο τὸν πόνο τὸν ζωωδῶς σκοτεινὸ εἶχε γυμνές τις αἰσθήσεις γιὰ νὰ αἰστανθεῖ, καὶ τὴν ἔκπληξη ποῦ τοῦ ἄφησ' ὁ χαμός, ὁ ὀριστικός — τῆξερε — τοῦ παραδείσου, καὶ ὅπου « ἠπλοῦτο » πρὸς τὸ μέλλον, « ἔν μῆση ἡμέρα, τῆς ἀγνωσίας τὸ σκότος »!

Τ' ἀγωνιώδη συναισθήματα τῆς ἐγκατάλειψης — τοῦ φθόνου καὶ τῆς περιφρόνησης μαζί — ποῦ τὸν χῶριζαν ἀπ' τοὺς συντρόφους του τοὺς διαμαχομένους μὲ τὰ ζνείρά του, πῆραν σῶμα κι' ἔγιναν γιὰ πάντα μὲς στὸ ρέμα τὸ « μακρὺ, τὸ ἀτέλειωτο, ὅπου ἦτον ἀλληγορία ὅλης τῆς ζωῆς του, βράχοι ὕψηλοι... » « ὅπου οὐκ ἐμβαίη βροτὸς ἀνὴρ, οὐ καταβαίη », ποῦ τοῦ κλειναν γιὰ πάντα τὸν παράδεισο ποῦχε γκρεμιστεῖ, ποῦ ζοῦσε μέσα του ἡ ἀνθρωπότητα, κι' ὅπου ὁ Ἄλεξανδρος δὲ θὰ γύριζε, λυπηρὸς θεατῆς, παρὰ κλειστός στὸν ἑαυτὸ του καὶ στὶς ἀναμνήσεις τῆς πρωτοειδομένης μέθης καὶ ἐντεταμένος στὸν πόθο νὰ τὴν ξαναδημιουργήσει μὲ τὰ χέρια του, ἥρωας ἀπομονωμένος μὲς στὸν ἑαυτὸ του.

Μὲ κόπο σαλεύοντας μὲς τὴν ἀγωνία τοῦ ρεύματος, μόλις κατορθώνει ν' ἀναρριχηθεῖ καὶ νὰ τὴν ξανααντικρύσει. Ἄλλὰ τώρα πιά ἡ εἰκόνα τῆς, ἡ θάλασσα ποῦ τὴν ἀντανακᾶ, εἶναι « ἀπρόσιτος, ἀσχετος, μακρὰν ἠπλωμένη, χωρὶς αἰγιαλὸν ἢ ἀκτὴν ἢ χωρὶς ὄχθην »· εἶναι ὄραμα ποῦ δὲ φιλοῦν οἱ αἰσθήσεις του μὲ « ὑγρά, σιαλῶδη φιλήματα », μὰ ποῦ ἀπληστα, ἀπογνωσμένα, βλέπει μόνο καὶ παρακολουθεῖ μὲ τὸν « ἄρρητο » πόνο τοῦ πράγματος ποῦ κάποτε ἦταν δικό του.

Μὲς στὸ ρέμα κοιμᾶται καὶ βλέπει ἕνα ὄνειρο, μιὰ ὀπτασία ὑπερκόσμιας ἀνδρικής μορφῆς. « Ἔτσι χάνουν τὸν δρόμον τους, τοῦ λέει, ὅσοι δὲν ξέρουν πόθεν ἔρχονται καὶ ποῦ πηγαίνουν ».

Δὲν ἤξερε ποῦ πῆγαινε ὁ μικρὸς Ἄλεξανδρος, ἀλλὰ ἐνίωθε μὲ τὴ διαυγὴ πεποθηση τοῦ ὄνειρου πῶς πῆγαινε κάπου ἄλλου, ὄχι ἐκεῖ ποῦ πορευόταν οἱ « ἄλλοι » τὰ « τέκνα τῶν πορθμένων καὶ ναυτικῶν », ἐκεῖνοι ποῦ μεγάλωναν γιὰ νὰ πάρουν τὴ θέση αὐτῶν ποῦ ἔφθειρε, ὁ χάρος ὁ θαλάσσιος καὶ ποῦ θὰ δέχονταν κάποτε καὶ τοὺς ἴδιους, ἀδυσώπητο, τὸ πέλαγος τὸ πανδέγμον.

« Δὲν ἐννόησα, λέει, πῶς ἐξῆπνησα, οὔτε ἰδέαν εἶχον ἀν εἶχ' ἀποκοιμηθῆ. Εὐρέθην ἔχων ἀνοικτοὺς τοὺς ὀφθαλμούς. Βαθὺ ἄρρητον ἄρωμα, ὡσάν ἀπ' ὄλα τὰ θυμάρια, τὰς μουσῖνας καὶ τ' ἄγρία ἄνθη τοῦ βουλοῦ μαζευμένα εἰς ἕνα σωρὸν ἀνήρχετο εἰς τοὺς μυκτῆρας μου. »

*Ἔτσι τελειώνει τὸ πρῶτο αὐτὸ μικρὸ δράμα, ποῦ μὲ τόση καταπληκτικὴ ὁμοιότητα ἐπαναλήφθηκε στὴν κατοπινὴ ζωὴ του, στὴ φυγὴ μὲς στὴ μέθη καὶ μὲς στ' ὄνειρο τῆς βαθειᾶς νόρκης ποῦ ἀπνεκρῶνε τις αἰσθήσεις ποῦρχονται σ' ὀδυνερῆ ἐπαφὴ μὲ τὴν ἔξω ζωὴ. Τελειώνει μὲς τὴ μέθη τῆς μοναξιᾶς του, μὲς τὸ δικό του κλειστό « ἔν », στὴ μέθη τοῦ χτυποκαρδιοῦ, τοῦ προμηνύματος τῆς ἄγριας χαρᾶς του ποῦ δὲν πηγαίνει ἐκεῖ ποῦ πορευόταν οἱ « ἄλλοι », στὸν αἰώνια ἀνανεούμενο τυφλὸ δρόμο τοῦ ἀγῶνα καὶ τῆς φθορᾶς.

*Ἄλλ' αὐτὸ τὸ « βαθὺ, ἄρρητον » ἄρωμα ἦταν ἀκόμα μέθη πολὺ βαρεῖα γιὰ τὸ νέο του μέτωπο. Ἀπὸ μηχανῆς θεές, συμφιλιτικές ὅπως πάντα στὴ διαμάχη τοῦ ἀταίριαστου κι' εὐαίσθητου πλάσματος μὲ τὴ ζωὴ, ἐγκαίρως μπαίνουν στὴ σκηνὴ οἱ γυναικὲς ποῦ εἶχε χάσει, γιὰ νὰ τὸν προσταψοῦν μὲς στὶς « ποδιές τους » καὶ τις « διπλές τους τις πολλές » ἀπ' τὴν καταστροφὴ τῆς πρώιμης πικρῆς ἡδονῆς τοῦ « ἄρρητου » ἀρώματος.

* * *

*Εκεῖ στὶς πτυχές αὐτές, στὶς ποδιές τῆς μάννας του καὶ τῶν ἀδελφῶν του ποῦ ἀνάδιναν ἄρωμα σπιτιοῦ, γωνιάς, πάστρας καὶ ἡρεμίας, ἀνατράφηκε. Καὶ ἀκόμα στὶς πτυχές τις κυματιστές τοῦ σκιαθιτικοῦ βουνοῦ ποῦ ἀνάδιναν μοναξιά κι' ἐλευθερία, καὶ στὶς πτυχές τοῦ φωτὸς καὶ τοῦ σκοταδιοῦ μὲς στὰ ἐρημοκκλήσια, ὅπου διάβαζε θεῖα τραγῳδία καὶ ζωγράφιζε ἡρεμὲς ἄγιες μορφές.

Κι' ὅλες αὐτές οἱ πτυχές τὸν χῶριζαν ἀπ' τὸ βλέμμα τῆς ἀνθρωπότητας ποῦ τῆξερε μαῦρο καὶ κακοπροαίρετο γι' αὐτόν, ἀπ' τὶς γριές ποῦ μύριζαν φθορὰ καὶ φαίνονταν πάντα νὰ βόσκουν κακὲς προφητείες πίσω ἀπ' τὸ χαροκαμένο κούτελο καὶ τὸ σωμένον στόμα τους, τὸ πᾶνοπλο καὶ πάντα ἔτοιμο ἐν τούτοις· κι' ἀπ' τοὺς « ἀγυιόπαιδας » τὸν χῶριζαν ποῦ, χωρὶς νὰ αἰσθάνονται αὐτοὶ καμιά ἀγωνία, ἀφίνονταν στὴν ἄγρια προσταγὴ τοῦ αἱματὸς τους ποῦσφυζε κι' ἔκαναν τὴ γῆ γύρω στὰ « μνημοῦρια » ν' ἀντηχεῖ ἀπ' τὸ ἔξαλλο διαλάλημα τῆς τυφλῆς πληρομῆς τους, τὴ γῆ τὴν πανδέγμονα ποῦ πατοῦσαν « ἀλκῆ πεπειθότες », « ὑπερηγρόνετες βροτοί », αὐτοὶ οἱ παιδικοὶ Ἀχιλλεῖς, ὁ Παλούκας κι' ὁ Τσιλότατος καὶ οἱ ἄλλοι.

*Ὡ! Θᾶθελε κι' αὐτός, σῶμα ζωντανό, αἰσθήσεις, πάθος, πρόωρα ζυπνημένα, νὰ νιώσει τὴ μέθη τῆς ὑπερίσχυσης μὲς στὸ

κῦμα τὸ θερμὸ τῆς ἀνθρωπότητος, νὰ νιώσει τὸν ἑαυτὸ του, τὸ ἀπροσπέλαστο « ἔν » τὸ τραγικὰ « μεμονωμένο » (!), τὸ ὑπερήφανο καὶ γεμάτο νοσταλγία, νὰ χάνεται, νὰ χάνεται μὲς στὸ κῦμα ποῦ χροεῖται καὶ κυλᾷ—τί ἄλλο κάνει ἡ ζωὴ ;—κῦμα μὲς στὸ κῦμα ποῦ σκεπάζει τ' ἄλλα κῦματα καὶ ὑψώνεται, ἐφήμερος Ἀχιλλεύς, ἔξαλλο μέσ' στῆ μέθη τῆς ὀρμῆς του. Ἄλλὰ καὶ « οἶος ἦτο » ἀκόμα, σκοτεινός, ἀδικημένος, διψοῦσε παλι νᾶναι ὁ μαστιγοφόρος ὁ Αἴας, ὁ ἦρωσ, ποῦ διάβαζε τὰ κατορθώματά του, τὸ κῦμα ποῦ ὀγκώνεται στῆ μέθη τῆς ἐκδικήσης γιὰ τὰ ὄπλα ποῦ δὲν ἔπεσαν στὴ μοῖρα του. Ἄλλὰ δὲν ἦταν τίποτε ἀπ' αὐτά. Οὔτε Αἴας τραγικὰ ταπεινωμένος ἀπ' τὸ ἀστόχημα τῆς μεθυσμένης ὀρμῆς του δὲν ἦταν. Ἦταν ὁ ἀόρατος, ὁ ἄμαχος στρατιώτης ποῦ ἀπ' τὶς σκηνές ἀγνάντευε τὴ μάχη, ὁ κατοπινὸς Φῆμιος.

Ὅλα αὐτὰ ἔτσι ἀχώρταγα « τᾶβλεπε », ἔτσι τὰ διάβαζε, ἔτσι ἀπελευθέρωνε τὰ « ὄνειρεύονταν », παρακολουθώντας μὲς στὸ σπῆτι τῆς γαλήνης, ἀδιάφορος καὶ μακρινός, γυναικεῖα ἔργα καὶ κοριτσίστικα ἀθύρματα. Ὅσο ἡ ἐπαφὴ του μὲ τὸν κόσμον γινόταν πιὸ δύσκολη καὶ οἱ πόροι ποῦ τὸν ἔνωσαν πρὸς αὐτὸν ἀνεπαίσθητα, ἀσυνείδητα ἀπονεκρώνονταν, γιὰ νὰ τὸν ἀπαλλάξουν ἀπ' τὴν ἄσκοπη ὀδύνη, τόσο τὸ βλέμμα του ἐντεινόνταν, συγκεντρώνοντας μέσα του τὸν πόθο γιὰ τὸ ἀγκάλιασμα τῆς ζωῆς. Τὸ ἀπροσπέλαστο « ἔν » δὲ χάθηκε, δὲν ξεχάστηκε μὲς στὸ κῦμα. Τὸ βλέμμα, « τὸ βλέμμα » μόνον βγήκε ἀπ' τὴ « μονάδα », γιὰ νὰ εἰσδύσει ἀχώρταγο, ἀνικανοποίητο, οἰστρήλατο, καὶ νὰ χαθεῖ ἀπὸ κῦμα σὲ κῦμα, ζώνοντας μὲ πόθο τὸ ἀτέρμον πλάτος τῶν γυνῶν ὀριζόντων.

Ἦταν ἡ μοῖρα του, τῶξερε, μὰ ἦταν κι' αὐτὴ μέθη πολὺ πρόωρη γιὰ τὸ μέτωπό του. Ἦταν τὸ ὄραμα τῆς ζωῆς πολὺ « γυμνὸ καὶ ξετραχηλισμένο », πολὺ βαρὺ ἀπ' τὴν ὀσμὴ τοῦ χώματος, τοῦ ἰδρώτα καὶ τῆς σαπράκωσης, κι' αὐτὸς ἦταν πολὺ ἀδύναμος, πολὺ μικρός, γιὰ νὰ τολμήσει ν' ἀκούσει, νὰ μαντέψει καὶ νὰ ψελλίσει τὴν ἀσύλληπτη γλώσσα τοῦ μυστηρίου ποῦ ὄρθωνε μπροστά του.

Ὅπως μπροστά στὰ βλέμματα τῶν ἀνθρώπων ζήτησε τὴν προστατευτικὴ σκιά τοῦ σπιτιοῦ, ἔτσι μπρὸς στὸ ὄραμα τὸ « γυμνὸ καὶ ξετραχηλισμένο » τῆς ζωῆς ζητάει τὶς μορφές τῆς τῆς δυνατῆς καὶ παρήγορης, ἐκεῖνες ποῦ κρατοῦσαν τὴ « λύση » τοῦ προβλήματος.

Ζητάει τὴν προστασία τῆς φύσης, τῶν ἐρημοκκλησιῶν καὶ τοῦ παρελθόντος. Ἦταν τὰ πρῶτα πράγματα ποῦ ἀγάπησε βαθεῖα.

Μὲς στὸ ἐρημοκκλήσι τὸ ἄδειο ἀπ' τὸ πλῆθος, μακρὰ ἀπ' τοὺς « ἄλλους », ἐκεῖ ὅπου μόνον, λευκὲς ἀπόκοσμες ἐμφάνσεις, κατέβαιναν νὰ λειτουργηθοῦν σιωπηλοὶ οἱ « λιναρόξανθοι μὲ τὰς μακρὰς ράβδους βοσκοί », οἱ ἄνθρωποι μὲ τ' ἄδεια βλέμματα ποῦ συναγροικιοῦνταν μὲ τὶς πέτρες καὶ τὸν οὐρανὸ καὶ δὲ θύμιζαν τὴν ἀνθρωπότητα τὴν ἄλλη ποῦ φερνε στὸ νοῦ τὸσες ὀδυνηρὲς ἀναμνήσεις, προσηλώνονταν στὴ συντέλεση τοῦ « ἔργου » τοῦ πατέρα του τοῦ παπᾶ, ποῦ κι' αὐτὸ δὲ θύμιζε σὲ τίποτα στὸ παιδί τ' ἄλλα ἔργα τῶν « βροτῶν » ποῦ παράβγαίναν κάθε μέρα στ' ἄλῳνι τὸ γαλάζιο μὲ τὴ φθορὰ τὴν πὺθ δυνατὴ ἀπ' αὐτοῦς, ποῦ μόνον ἀπ' τὴν αἰώνια διαιώγησή τους φαίνονταν στὸ παιδί νὰ μὴν εἶναι ἴσως πιὸ δυνατὴ, στὸ ἔργο ποῦ τοῦ παρουσιάζονταν σὰν ἀπίστευτο, ὑπερκόσμιο εἰρηνικὸ πλέξιμο ἑνὸς μαγικοῦ ἴσθου — σὰν τὸν ἀπλοῖκόν, σοβαρὸ καὶ γαλήνιον ἐκεῖνο ποῦ πλεκε ἡ μάνα του — καὶ ποῦ ἦταν θεῖο, ἄφατο τραγοῦδι συγκινήσεων, ὀραμάτων, μέθης ἀγνωστῆς κι' ὄνειρου, ποῦ ὁ πατέρας του τὸ ὑφαίνε ὄρθιος καὶ σοβαρὸς μπροστά του μ' ἄπειρη προσήλωσιν κι' ἐπισιμότητα, καὶ ἡ κάθε κίνηση τοῦ χεριοῦ ποῦ κρατοῦσε τὰ θεῖα σύμβολα ἢ τοῦ γενιοῦ ποῦ ἀπ' τὸ σκοτεινὸ κῦμα του κυλοῦσαν τὰ θεῖα τραγοῦδια, ἦταν σὰ νὰ ὑπογράμμιζε καὶ νὰ τόνιζε μὲ βαθὺ δραματικὸ αἶσθημα αὐτὴ τὴ μύχια του σκέψη : « Ἴδου τί εἶναι ἔργον, ἴδου τί εἶναι ἔργον, υἱέ μου Ἀλέξανδρε ! »

Ὅχι νὰ παραβγαίνεις τυφλός, ἀκούραστος, μὲ τὴ φθορὰ, μὰ νὰ δημιουργεῖς μόνος, θεατῆς καὶ ποιητῆς ὁ ἴδιος τοῦ κόσμου καὶ τῆς ὑπέρτατης χαρᾶς σου, μὲ συμφωνία μέθης κι' ὄνειρου ποῦ νὰ σὲ κάνει νὰ χάνεσαι στὸ γαλάζιο τὸ ἀτέρμον.

Αὐτὸ συντελοῦσε ὁ Παπᾶ Ἀδαμάντιος Οἰκονόμος γιὰ τὸ παιδί ποῦ ἄκουγε θαμπωμένο τὴ φωνὴ τῆς μοίρας του.

Κι' ὅταν ἦταν μόνος ἐκεῖ μέσα, χαρὰ διαφορετικὴ, τὸ βλέμμα του ὑψώνονταν πρὸς τὶς μορφές τῶν « μαρτύρων, ὄσιων καὶ ὁμολογητῶν » (!) ποῦ « ἴσταντο ἐπὶ τῶν τοίχων ἡρεμοῦντες, ἀπαθείς, ὅποιοι ἐν τῷ Παραδείσῳ, εὐθὺ κατὰ πρόσωπον βλέποντες ὡς βλέπουσι καθαρῶς τὴν Ἀγίαν Τριάδα », καὶ τοὺς ζητοῦσε νὰ τοῦ γνέψουν συγκαταβατικά, ἐκεῖνοι ποῦ « ἤξεραν », καὶ νὰ τὸν πάρουν, ὀδηγητὲς ποῦ ἀνάδιαν σιωπὴ καὶ θαῦμα, θεατὴ ἔξαλλο στὴ σκηνὴ ὅπου τὸ δράμα εἶχε « ἄφατο » μεγαλεῖο, ὅπου ὁ ἀγώτας ἦταν ὑπέρτατος γιὰ τὴ λύτρωσιν κι' ὁ πόνος ἀφάνταστος κι' ὁμοιος μὲ τὴ μέθη.

Ζεῖ σὲ μιά γωνία τοῦ κόσμου τους τοῦ δονούμενου ἀπὸ ἥρωϊκὸ πάλλο καὶ εἶναι οἰκείος μὲ τοὺς σιωπηλοὺς τοῦ προστάτες καὶ μὲ τὴν ὑπόθεσή τους : « Ὁ Ἅγιος Μερ-

1. « Βασιλικὴ δροῦς ».

1. « Στὸ Χριστὸ στὸ Κάστρο ».

κούριος», λέει, «μέ την βαρείαν περικεφαλαίαν του, μέ τόν θώρακα, τὰς περικνημίδας καί τήν ἀσπίδα, φαίνεται ὀλίγον τι ἐγκαρσίως βλέπων καί κινούμενος καί δρῶν εἰς τὰ δεξιὰ τοῦ ναοῦ, ἐκεῖ ὅπου διατρυπᾶ μέ τὸ δόρυ του τὸν ἐπί θρόνου καθήμενον ὄχρον παραβάτην. Πελοιδὸς ὁ παράφρων τύραννος, μέ τὸ βλέμμα σβύνον, μέ τὸ στήθος αἰμάσσον, μάτην προσπαθεῖ ν' ἀποσπάσῃ ἀπὸ τὸ στέρνον του τὸν δεξὺν σίδηρον κ' ἐξεμεῖ μετὰ τῆς τελευταίας βλασφημίας καί τήν μαρὰν ψυχὴν του. Γείτων τῆς τρομακτικῆς ταύτης σκηνῆς παρίσταται γλυκεῖα καί συμπαθεστάτη εἰκὼν, ὁ Ἅγιος Κήρυκος, τριετίζον παιδίον κρατοῦμενον ἐκ τῆς χειρὸς ὑπὸ τῆς μητρὸς του, τῆς Ἁγίας Ἰουλίτης. Διὰ δώρων καί θυσιῶν ἐζήτει ὁ διάκτης Ἀλέξανδρος νὰ ἐλκύσῃ τὸ παιδίον καί διὰ τοῦ παιδιοῦ τὴν μητέρα. Ἄλλ' ὁ παῖς καλῶν τὴν μητέρα καί ὑποφελλίζων τοῦ Χριστοῦ τὸ ὄνομα, ἔπτυσε τὸν τύραννον κατὰ πρόσωπον κ' ἐκείνος ἐξαγριωθεὶς ἐκρήμισε τὸ παιδίον ἀπὸ τῆς μαρμαρίνης κλιμακος, ὅπου συνέτριψε τὸ τρυφερόν καί διὰ στεφάνους πλασθὲν κραινίον.»

.

Ἰδιαζήταί ἀπ' ὅλο το παλιὸ Κάστρο, τὸ βράχο τὸν ἔρημο καί ὕψηλό, τὸν προσφιλεῖς στίς ἀναμνήσεις του, πού ἀγναντεύει τὸ «θεσπέσιον πέλαγος τὸ καί φρίσσον καί ἄβυσσάλειον καί γλαυκόν», καί πού ἀκούραστα, σάν τὸ κύμα τὸ «προσπίπτον καί φιλοῦν τὸς πόδας του» τὸν, τραγουδῆσε καί ποτὲ δὲν ἀπόκαμε νὰ τὸν ὕμνει, — νὰ τοῦ ἀποδώσει ἀπ' τὰ χαλάσματά του τὸ χαμένο κόσμο του, μύθος ἄοριστος κ' ὑπέροχος, ἐρχόταν στ' αὐτιά του καί πού δὲν ἀνῆκε πιά στοὺς «ἄλλους», μὰ ἔστεκε κτῆμα δικό του, μόνο δικό του. Εὗρισκε ἐκεῖ μιὰ πραγματικότητα, πού χωρὶς νάναί παραμυθένια, ἦταν παραδομένη στὴν εἰρήνη τοῦ παρελθόντος, στὴν ἀνακουφιστικὴ στατικότητα τοῦ ὄνειρου καί στὴν ἀναπόληση. Μιὰ διακοπὴ τοῦ ἀφόρητου «γίνεσθαι» πού διαβαίνει κ' ἀλαλάζει τραγικὰ ἄδειο, καί πού χωρὶς νὰ ὑποπεύεται τὸν ἀπρόσχετο μικρὸ δραματοδόχο πού ἰσορροπεῖ στὴν περιφέρειαν τοῦ στοίβου, τὸν τυφλῶνει μέ τὴ σκόνη, τὸν ἰδρωτὰ καί τὴν «ὀσμὴ τοῦ χάματος» πού ἀναδίνει ὁ κόπος του. Μιὰ ἁρμονία εἶναι, σχεδὸν συντελεσμένη, πού στέκει ἐκεῖ γιὰ νὰ τὴ φέρεις πίσω καί πού σοῦ ὁμολογεῖ σὲ διαυγῆ ὄνειρικὴ γλῶσσα τὸ νόημά της.

Ὅλη αὐτὴ ἡ ἀνθρωπότητα πού ζωγράφισε ἀπληστα στὰ «Μαῦρα Κούτσουρα», οἱ προεστοὶ «μέ τὰς πλατείας χειρίδας καί τὰ στυλινὰ ἐπανωβράκια πού καπνίζουν στοὺς κιάσκους τὸ πρῶτὸ τὸ μακρὸν τσιμποῦκι τους, πίνουν τὸ σερμπέτι καί συζητοῦν ὡς μεγάλα κεφάλια «περὶ παίδων» ἀγωγῆς» χωρὶς νὰ διασαφηνίζον κανὲν ὑποκείμενον ποτέ», οἱ

ἄλλοι, οἱ φίλοι τοῦ ἱπποτικοῦ ναύτη, τοῦ ἐρωμένου τῆς γαλαζοαίματης Γκλεζίτσας, πού «κωμάζουν» τὰ μεσάνυχτα γύρω στὸ κανόνι τῆς Ἀναγκιᾶς, πού ἀυλακάνουν μιὰ θάλασσα πού γι' αὐτοὺς δὲν εἶναι ἀλμυρὸ πανδέγμων τάφος, ἀλλὰ «πίων ἀγρός» αὐτὴ ἡ καλορίζικη κυρά, πού ἐνῶ κάθετα τὸ βράδυ πάνω στὴν ταράτσα τοῦ τείχους «διὰ νὰ μαζέψῃ δροσιὰν ἀπὸ τὸ βουνὸν εἰς τοὺς κόλπους της καί ἀπὸ τοὺς γιαλοὺς», μαθαίνει τὸ καλὸ μαντάτο τῆς ἐπιστροφῆς τοῦ ἀρραβωνιαστικοῦ, «χῶνι τὴν ρόκαν τῆς ὑπὸ τὴν τραχηλίαν της, ποδαρώσει καί τρέχει πεταμένη ὡς κουρούνα» νὰ φέρει τὴν εἶδηση στὴ νέα πού δέκα χρόνια περιμένει, ἢ ἄλλη ἢ γιὰ μεσίτρα πού ζητάει ἀπ' τὴν ὠραία γειτόνισσα, γιὰ ν' ἀνοίξει τὸ παράθυρο τῆς στὸν ἐπιδρομέα, τόσο παθητικὰ — νύχτα μεσάνυχτα — «μέ κομμένην φωνὴν ἕνα κόμπο ρακί» νὰ βάλῃ στὸ στόμα της «διὰ νὰ πιαστῇ ἢ ψυχὴ της» ἐπειδὴ τῆς εἶχε «λυθῆ ὁ ἀφαλός της» ἀπὸ ἕνα «σφάχτην», θριμῶν πόνον πού τὴν ἔπιασ' ἔξαφνα σ' ὅλα τὰ σωθικά της ἀπὸ τὸ «χουλιαράκι της καί κάτω», αὐτὸς ὁ Λογιώτατος ὁ «σπουδάσας στὰ Ἀμπελάκια καί στὰ Γιάννενα», ὁ καλὸς ἑλληνοστῆς πού «καί πονημάτα τινα κατέλιπεν ἔμμετρα καί πεζὰ, ἔξ ὧν ἐν μόνον φυλλάδιον ἐτυπώθη ἐν Βενετίᾳ ζῶντος τοῦ συγγραφέως», ὅλη αὐτὴ ἡ ποιητικότητα, ἡ πρωτόπλαστα ὑποβλητικὴ ζωγραφιὰ ἐκείνου τοῦ καιροῦ — «μεσοῦντος τοῦ ΙΗ'» — πού μέ τόση ἐντέλεια τὸν ἔβλεπε, πού τόσο νοσταλγικὰ τὸν ἔφερνε μπροστά του, ἦταν κ' αὐτὴ σὺν παλιῷ ἤρεμο εἰκόνισμα, ἀπλοϊκὸ, ἡρωϊκὸ καί δραματικὸ, πού τοῦ ἔγινε ἀρκετὰ ὅμοια μέ τοὺς μύθους τῶν ἁγίων εἰκόνων. Ἦταν ὅτι γιὰ τοὺς κατοπινούς Φλαμανδοὺς ἕνας θαυμασῖος Brueghel, ὅπου χαίρονται νὰ βλέπουν σκυφτοὶ στ' ἀνείπωτα διαυγῆ, ἤρεμα νερά τοῦ ὄνειρου τὴ μέθη τῆς «ποιημένης», τῆς συντελεσμένης ζωῆς, πού συγκεντρώνεται κ' ἐμβαθύνει στὴν ὑπαρξὴ της, σὰ νὰ σκέπτεται τὸ μυστήριό της καί ν' ἀγροικᾷ τὴν ἀμετάφραστη γλῶσσα του.

Λυτρωμένη ἡ ἀγωνία μὲς στὸ ὄραμα. Κι' ὁ πόνος ἐκεῖ δὲν ἔσκιαζε μέ τὴν ὠμὴ γεύση του. Κάθετα φρόνιμα κ' αὐτὸς στὴ θέση του μὲς στὴν εἰκόνα, κ' ἀνασαίνει κανεὶς κρυφὰ νὰ τὸν βλέπει ἔτσι εἰρηνευμένο ἀπ' τὴ γλυκεῖα πατίνα τῶν ὄρων πού τὸν σκέπασαν, πού τὸν καθήλωσαν στὸ θάνατο ὄχι τῆς φθορᾶς, μὰ τοῦ ὄνειρου.

.

Ἰδια ζητάει κ' ἀπ' τὴ βασιλικὴ δρῶ, τὴν «πρῶτη ἐρωμένη του», τὴ «μεμονωμένη» σάν κ' αὐτὸν μακρυὰ ἀπ' τὸν ἄλλον κόσμο καί πού σάν κ' αὐτὸν ποθοῦσε μέ τὰ κλαριά της καί μέ τοὺς μύριους τῆς ἀκραίμονας — «κόμη πλουσία κόρης ἀναδεημέ-

νη πρὸς τ' ἄνω» — τὸ γαλάζιο τὸ «ἀτέρμον», τὸ ἐλεύθερο ἀπὸ φράχτες κι' ἀπ' ἀνθρώπινα σοκάκια, τ' οὐρανοῦ, τὸ δεχόμενο κάθε ρόχθο τῆς γήϊνης ἀγωνίας καὶ φθορᾶς καὶ μένοντας ἐλεύθερο, συγκεντρωμένο στὴ γηθοσύνη τῆς γαλανῆς του πληρότητας, νὰ τὸν πάρει κι' αὐτὸν καὶ νὰ τὸν ὑψώσει ἐκεῖ, ἕνα μὲ τὰ βλαστάρια τῆς, ἀδύναμο ὄνειροπόλο, αὐτοεξόριστο ἀπ' τὸ γήϊνο κῆπο τῆς ἀγωνίας καὶ τῆς φθορᾶς (τὸν μετὰ τὴν ἁμαρτία παράδεισο).

Ἐκεῖνη ἤξερε τὴ γλῶσσα τοῦ μυστηρίου. Ἦταν λυτρωμένη στὴ μόνωσή της, ἀμαζόνα αὐτάρκης, ἄνασσα τοῦ δρυμοῦ. Ἡ τιτανική, σκοτεινὴ ρίζα τῆς ἤξερε ν' ἀπομυζᾷ τοὺς ὀξέις, φαρμακεροὺς ἀπ' τὴ μυρωδιά τῆς σαπράκωσης, τοὺς ἐπικίνδυνους χυμοὺς τῆς γῆς, καὶ μέσα στοῦ θαυματοργό κορμὶ τῆς μὲ τὴ βαθεῖα μυστηριώδη ζωῆ, ποὺ «διεπλάσσετο» στὴ φαντασία του «εἰς ὄσφύν, κοιλίαν καὶ στέρον μὲ δύο κόλπους γλαφυροὺς προέχοντας», νὰ τοὺς μετουσιώνει σὲ «δρόσον γλυκασμοῦ», ὑψώνοντάς τους μὲς στοὺς κλάδους τῆς τοὺς κραταιοὺς καὶ τὴν κόμη τῆς τὴν ἐλεύθερη πρὸς τὸ γαλάζιο.

Καὶ τὸ καν' ἔτσι, μόνο γιὰ νὰ χαίρεται τὴ δύναμή της, ἀμαζόνα εἰδωλολάτρισσα ποὺ ἀγροικοῦσε, ποὺ ἐκπληροῦσε ἐκούσια μὲ ἄρρητη μέθη τὴν προσταγὴ τῆς «ἀνάγκης» ποὺ τὴν εἶχε δέσει ἐκεῖ γιὰ νὰ καταστραφεῖ ἀλύτρωτη στοῦ λαίτιμα τῆς φθορᾶς, ἢ νὰ δικαιωθεῖ καὶ νὰ ζήσει μὲς στὴν ὑπέριστα δράση, τὴν ὑπέριστα κατάφαση τοῦ «μεμονωμένου ἥρωος», ποὺ σ' ὅλη τὴν ἀγωνία τῆς γῆς ἀπλώνει τὶς ρίζες του γιὰ νὰ πιεῖ τὸ χυμὸ τῆς καὶ νὰ τὸν ὑψώσει δυνατὰ: θεῖο τραγοῦδι κι' ἐλεύθερο, ποὺ ἰσορροπεῖ καὶ λιχνίζεται κλεισμένο στοὺς ἀκραίμονας, χαϊδεμένο ἀπ' τὶς πνοές, ἥσυχο γιὰ τὴ συγγένεια του μὲ τὸ γαλάζιο τὸ βαθὺ καὶ «ἀτέρμον».

Ἦ δρῶς ἡ εἰδωλολάτρισσα, ποὺ ἄκουγε τὴ γλῶσσα τοῦ μυστήριου γιὰ τὸν ἑαυτό της, ἄς «ἐπένευε» κι' αὐτὴ σὰν τὶς παναγίες τῶν ἐρημοκκλησιῶν: Ἄς κατέβαιναν οἱ κλώνες τῆς συγκαταβατικῆς πρὸς «τὴν γῆν ἐφ' ἧς ἔκειτο», καὶ ἡ βαθεῖα κόμη της ἄς ἐλύετο πρὸς αὐτόν. Οἱ ἀκραίμο-

νες ἄς μὴ κρατοῦσαν γιὰ τὸν ἑαυτό τους τὴ «λύση», τὸ μετουσιωμένο χυμὸ τῆς πικρῆς ρίζας μ' ἄς ἀνοιγαν, ἄς στάλαζαν, ἄς ἄφηναν νὰ ρεεῖ γι' αὐτόν τὸ «μάννα ζωῆς», τὴν «δρόσον γλυκασμοῦ», «τὸ μέλι τὸ ἐκ πέτρας».

Ἦνειρο ἀσύλληπτο, πόθος ἀπογνωσμένου ποὺ ὑποχωρεῖ στὴ νάρκη τοῦ βαθειοῦ ὕπνου, τοῦ βαθειοῦ ὄνειρου, γιὰ νὰ τὸν πραγματοποιήσει καὶ πάλι.

Μάταια. Ἡ δρῶς ἐκτελοῦσε τὴν ἡρωικὴ λειτουργία της μὲ τὴν ἴδιαν ἄγρια χαρὰ, ποὺ ἔνωθε μὲς τὸν ἴδιον ἑαυτό του. Δὲν ἦταν Παναγία ποὺ στάλαζε μάννα ζωῆς. Τὸ μυστικὸ τῆς ἐκφράζονταν σ' ἀνερμήνευτη γλῶσσα. Αὐτὸς ἔπρεπε νὰ τὸ βρεῖ στοὺς ἑαυτοῦ του, ἔπρεπε νὰ γίνῃ ὁ ἴδιος δρῶς ποὺ ὑψώνει μὲ μέθη τοὺς μικροὺς χυμοὺς τῆς γῆς μέσα στοὺς ἀκραίμονας πρὸς τὸν οὐρανὸ, γιὰ νὰ τοὺς χαϊδέψουν οἱ πνοές καὶ νὰ ἠρεμήσουν γαλήνιοι, γιὰ τὴ συγγένεια τους μὲ τὸ γαλάζιο τὸ ἀτέρμον.

* * *

Μικρὸ παιδί, ὁ Ἀλέξανδρος Παπαδιαμάντης ἔχει φύγει ὀριστικὰ ἀπὸ μέσα ἀπ' τὴν ἀνθρωπότητα, «κινούμενος καὶ δρῶν» στοὺν κόσμο ποὺ «ἐποίησε» μέσα του, μὲ τὶς ἀγαπητὲς του ζωγραφικὲς μορφές, μὲ τοὺς ἥρωες τῆς εἰδωλοχριστιανικῆς Ἑλλάδας καὶ τὴν «ἄφατον» ἐποποιία τους, μὲ τοὺς γιालοὺς καὶ τὰ πέλαγα, τὸ Αἰγαίον ἀπέραντα ἀνοιχτό, ζωντανό, «φρίσσον» βιβλίο μπροστά του, ποὺ τὸν ἔνωσε μὲ τὴν Ἰωλκὸ, μὲ τὴν Τροία, τὴν Κωνσταντινούπολι καὶ τὸ Ἅγιον Ὄρος, βιβλίο ποὺ ἡ πρωτόπλαστη γλῶσσα του, βγαλμένη ἀπ' τὰ γλαυκὰ βάθη του, γεννημένη μέσ' στὴν ἴδια μοναδικὴ ἀτραπὴ ποὺ πέταξε ἀπ' τὸν ἀφρὸ τὴν ἐποποιία του, ἦταν κι' αὐτὴ γιὰ πάντα δική του.

Ἦνοιγε τὰ πανιά πρὸς τὴ ζωὴ του ἑτοιμος. Ἦ ζωὴ μὲ τ' ἀστείρευτα δράματά της μποροῦσε τώρα νὰ περνάει ἀτέλειωτα μέσα του μέσα σ' αἰολικὴ λύρα θὰ περνοῦσε. Αὐτὴ θ' ἀνατρομάζε καὶ θὰ μεταβάλλονταν: ὄνειρο. Αὐτὸς θὰ τὴν κοίταζε ἀπὸ δῶ καὶ μπρός, Φήμιος ἀπρόσιτος, ἀμετάβλητος.

Β'

Μὰ ἦταν «δεκατετραετὲς παιδίον» ὁ ἐρωμένος τῶν σιωπηλῶν ὄραμάτων, τῆς Παναγίας ποὺ ἔγνεφε ἡσυχαστικά, καὶ τῆς ἄλλης, τῆς θείας δρῶς, ποὺ τοῦ ἀρνίονταν τὸ μυστικὸ τῆς, καὶ ἦταν «μὴν Φεβρουάριος», ἀρχὴ μιᾶς παράδοξης ἀνοιξῆς, ὅταν ἕνα «ὄραμα» νέο, φέροντας ἕνα συναίσθημα διαφορετικὸ, τρομερύτερο καὶ γλυκύτερο ἀπ' τ' ἄλλα συναίσθηματα ποὺ τοῦδιν' ὁ ἀστείρευτος σὲ θαύματα κόσμος, πλημμύ-

ρισε τὶς αἰσθήσεις του. Ὁραμα ξανθό, λεπτὸ σὰν εἰκόνα Παναγίας, ἀπομονωμένο μὲς στὴν ἄλλην ἀνθρωπότητα σὰν τὸ θαυμασιὸ δέντρο του: τὸ θεῖο ὄραμα τῆς Πολύμνιας. Ἦ! «Πῶς διεγράφετο ἀρμονικὰ ἡ μορφή της, μὲ τὸν χνοῶδη, πάλλευκον χρῶτα καὶ τὰ ἐρυθρὰ μῆλα τῶν παρεῖων, μὲ τὸν μελίχρυσον λαϊδὸν καὶ μὲ τὸ ἔλαφρῶς κολπούμενον στήθος της! Ἦ ξανθοπλόκαμος κόμη, ἀτημέλητος ὀλίγον, ὡς νὰ

εβιάσθη να καλλωπισθῆ δια να ἐξέλθῃ καὶ ἀπολαύσῃ τὴν θαλασσίαν αὔραν καὶ τὸν τερπνὸν τῆς ἀμμουδιᾶς περίπατον, ἀερίζετο ἀπὸ τὴν πνοὴν τοῦ Βορρᾶ, καὶ τὸ ὄμμα τῆς μετὰ μακρὰ ματόκλαδα ὡς πτεροφόρος δῖστος σ' ἐσαΐτευσεν γλυκὰ εἰς τὴν καρδίαν. Ἐνθυμείσαι! ὁποῖον αἶσθημα ἐδοκίμασες τότε καὶ δεκατετραετῆς μόλις, ἔρω-τεύθης ἤδη;»

Μὲ πόσο μεγαλύτερη μύχια ἀγωνία εἶχε παρακαλέσει, μὲ πόσο πιὸ ἐξαλλῆ παραφορὰ εἶχε ὄνειρευτεῖ τὸ θεϊότερο αὐτὸ ἀπ' ὅλα τ' ἄλλα ὄραμα νὰ τοῦ γνέψει, νὰ σκύψει πρὸς αὐτὸν τὴν ξανθὴν του κόμη πού κι' αὐτὴ τῆ χαΐδευαν οἱ πνοές καὶ πού προβάλλονταν στὸν τρυφερὸ ἀπογευματινὸ οὐρανὸ ἤσοχη κι' αὐτὴ γιὰ τὴν ὁμοιοτήτῃς μετὰ τὸ γαλάζιο τὸ ἀτέμονο! Κι' ὅμως ἦταν μοιραῖο νὰ δοκιμάσει τὴν πίκρα ἐνὸς νέου, ἀπάντεχα εἰρωνικῶς δράματος.

Τὸ θεοκριτικὸ εἰδύλλιο πού τιτλοφορεῖται «Ὀλόγυρα στὴ Λίμνη», τὸ τρυφερὸ δραματάκι τοῦ πρώτου κι' αἰώνιου ἀνοιξιᾶ-τικου ἐρωτικῶ ἀπογεύματος, ἦταν — νομίζω πῶς τῶξερε — τὸ ἀδυσώπητο δρᾶμα τῆς ζωῆς του, ὁ ἀξονας τοῦ ἀγῶνα καὶ τῆς λύτρωσῆς του.

Εἶχε πάρει συνείδηση τοῦ ἑαυτοῦ τοῦ μέσα σὲ μιὰ πραγματικότητῃ πού τὸν ἔκανε νὰ ὑποχωρεῖ πληγυμένους πρὸς τὸ βαθύ του «ἔν», εἶχε φύγει πρὸς τ' ἀπόκοσμα σάν κι αὐτόν, μὰ λυτρωμένα δράματα, καὶ εἶχε ποθῆσει ἀπογυωσμένα νὰ μοιραστεῖ τὴν ὑπέριστα μῆθη τοῦ μυστικῶ τους· μὰ κείνα, «ἀπρόσιτα, δὲν ἔσκυβαν πρὸς αὐτόν», πού στ' ὄνειρο μόνο δοκίμαζε τὴν ἀπατηλὴ μῆθη τῆς ὁμιλίας τους. Μὰ περιμένε πάντα.

Καὶ τώρα τ' ὄνειρο ποῦβλεπε καὶ πού περιμένε, ἔσκυβε. Ὅχι γιὰ νὰ τὸν φωνάζει κοντὰ του, ἀλλὰ γιὰ νὰ γκρεμιστεῖ τραγικὰ στὸ ἐπίπεδο τῆς πραγματικότητῃς. Τί τὸ παράξενο ἂν ἔμενε «κεχηνῶς» ἀκούγοντας τὴν Πολύμνια νὰ τοῦ μιλάει; Φωνὴ «μελωδική» μὰ γήϊνη ἦταν, πού ἀπευθύνονταν στὴ γήϊνη ὑπαρξή του, — τὴν ὑπαρξή πού γιὰ πάντα εἶχε ἀποκοιμίσει, — γιὰ νὰ τῆς ζητήσῃ τὸ δῶρο τῆς, ἕνα μικρὸ, τρυφερὸ, γήϊνο δῶρο πού νὰ ἐνώνει δυὸ διαβατικὲς ἀπάρξεις, ἀδελφές μετὰ στὴν ἴδια γῆ στὴ ζωντανὴ πνοὴ τοῦ πρώτου ἐρωτικῶ ἀνοιξιᾶτικου ἀπογεύματος.

«Ἐξέρεις πού εἶναι ἴσια, μπορεῖς νὰ μού βρεῖς τίποτα ἴσια;» εἶπε ἡ Πολύμνια.

Ἐκείνου ἔμεινε κοιτάζοντας τ' ὄραμα τὸ γεμάτο μυστήριον. Τῆ γλώσσα του τὴν ἀμετάφραστῃ τῆ μάντεψε, καὶ χρόνια ἔπειτα τὴν ὑπέβαλε μετὰ στὴ δική του ὅμως στὴ φωνὴ τῆς ἀνθρωπίνῃ ἀποκρίθηκε ὁ φίλος του ὁ Χριστοδουλῆς: «Ἐτρεξεν ἐλαφρόπους μετὰ τὸ ἐν ὑποδοναρί ἀνασχεμαζόμενον ἀκόμη ἔως τὸ γόνυ, μετὰ τὸ ἄλλο καταβιβασμένον εἰς τὸν ἀστράγαλον, ξυπόλυτος, μετὰ πό-

δια παπουδισμένα, μαῦρα, ψημένα ἀπὸ τὴν ἄλμυρην τοῦ κύματος. Ἐτρεξες καὶ σὺ κατόπιν δυνός, ἀσθμαίνων, ἀλλ' ἔως νὰ φθάσῃς εἰς τὴν ὄχθην τῆς λίμνης πατῶν ἐπὶ τοῦ ὀλισθηροῦ βάλτου, γλυστρῶν ἀνάμεσα εἰς ταῖς ἀλμυρίθραις καὶ εἰς ταῖς βουλαῖς, ὁ Χριστοδουλῆς εἶχε κόψει ἤδη ὀλόκληρον δεσμίδα ἐκ τῶν πρωϊμων, εὐωδῶν καὶ μεθυστικῶν ἀνθέων, τὰ ὁποῖα ἐζήτει ἡ Πολύμνια.»

Δὲν τὸν ξυπνοῦσε ἡ γήϊνη φωνὴ αὐτὸν ἀπ' τὰ βάθη τοῦ ὄνειρου. Ἦταν ἕνα μ' αὐτὴν, πνεῦμα τῶν στοιχείων, ταυτισμένους μετὰ τὸ παχὺ νερὸ τῆς λίμνης τὸ γεμάτο φύτρα, τὸ σκοτεινὸ χῶμα καὶ τὴ χλιαρὴ πνοὴ πού περνοῦσε μετὰ στίς καλάμιες. Κι' ἔμεινε πάντα γιὰ τὸν καποτινὸ Ἀλέξανδρο ἡ προβλημένη σὲ σάρκα μορφή τοῦ πόνου τῆς γιὰ πάντα χαμένης ἀνθρωπίνης χαρᾶς πού, συρμὴ ἀπ' τὸ ἄρμουρο, ξεφυλλισμένο, ἄσπρο ἄνθος τοῦ κύματος, γεννημένη ἀπ' τὴν ἀχόρταγῃ γιὰ ὄνειρο καρένα του, τὸν προέπεμπε ὀλοένα στὴ φυγὴ του

«Ἐν τούτοις ἐπρόφθασες καὶ σὺ καὶ τῆς ἔφερες μικρὰν, ὅση ἠδύνατο νὰ συντριβῆ μεταξὺ ἀντίχειρος καὶ λιγανοῦ δεσμίδα. Ἄλλὰ τὸ εὐχαριστῶ τὸ πρὸς σέ ἦτο, ὡς εἶκος, χλιαρώτερον ἀπὸ τὸ εὐχαριστῶ τὸ πρὸς τὸν φίλον σου. Καὶ οὐχ' ἦττον ἔμενες εὐχαριστημένος, ὀλιγαρκῆς καὶ *κνριευμένος* ὑπὸ αὐταρέσκου νάρκης, *ὁμιανιμου* μετὰ τὸ τρυφερόν *ἐκεῖνο* ἄνθος, τὸ ὁποῖον *ἐζήτει* μεν ἀπὸ σέ, *ἔλαβε* δὲ ἀπὸ τὸν φίλον σου ἡ Πολύμνια.»

Ἔτσι ἐγίνε ἡ προαιώνια μοιρασιά. Δόθη-καν τὰ τοῦ Καίσαρος τῷ Καίσαρι, καὶ στὸν Ἀλέξανδρο ἔμεινε τ' ὄνειρο, ἡ ἐκ κληρονομίας μοῖρα του διὰ παντός. Τὸ πῆρε κυριευμένους «ὑπὸ αὐταρέσκου νάρκης», κι' αὐτὸ τοῦ μέλλονταν νὰ πάρει πάντα μετὰ τὴν ἴδια «ναρκισσική» πικρὴ μῆθη μετὰ στὴ ζωῆ, τὴ μῆθη αὐτοῦ πού ποτὲ δὲν ἀποσπάει τῆ γυναῖκα ἀπ' τὰ χέρια τοῦ θεοῦ Ἐρωτα γιὰ νὰ τὴν κάνει δική του, μὰ πού ζητάει τὸν ἔρωτα «μεμονωμένο, τραγικὸ θεὸ» ἀπ' τὴν ἀπρόσιτῃ γυναῖκα, γιὰ νὰ τοῦ σιγῶ τραγουδήσει κι' ἐκεῖνος, ἀντίλαμπος κρυφός, τὴν ἴδια ἀγωνία πού ἀνάδινε ἡ ζωῆ, καὶ μετὰ τὴν ἀπόγνωσή τῆς νὰ προκαλέσει τὸν τρομερὸ σεισμὸ τῆς λύτρωσῆς του.

Τὸν ἔρωτα, ἐννοώντας τὸν σάν πικρὴ μῆθη, καὶ τ' ὄραμα τὸ ἀπρόσιτο πού προσπαθοῦσε νὰ καταλάβει, αὐτὰ ζητοῦσε ἀπ' τῆς γυναῖκες, ὅχι τῆ γήϊνη ὑπαρξή τους πού τὸν πλησίαζε μεν ἴσως αὐτόν, ἀνῆκε ὅμως στὸν Χριστοδουλῆ. Τῆ συγκίνησῃ τῆς πνοῆς τους καὶ τῆ σκόνῃ τοῦ δράματος τους ζητοῦσε, ποῦμενε γιὰ πάντα στὰ χέρια του, ὅταν τὸν ἀφῆναν γιὰ νὰ φύγουν, ὅπως ἡ Πολύμνια, ἀπ' τὸν κόσμον του, γιὰ νὰ πραγματοποιήσουν τὸν προορισμὸ τῆς γήϊνης ὑπαρξῆς τους καὶ νὰ πορευτοῦν ἔπειτα στὴ φθορὰ, ἢ ὅταν τοῦμεναν, φριχτὰ

δλοκληρωμένα ὄνειρα· μέσ στο θάνατο, πού ὄταν ἀγγιζε τὴν ὀμορφιά τους, δὲν ἦταν « φθοροποιός », μὰ ποιητὴς πού σταματοῦσε τὰ φευγαλέα ὄνειρα, ποιήματα ἔσασαι, λυτρώνοντάς τα ἀπ' τὸ περίβλημα τῆς πραγματικότητας καὶ τῆς γήϊνης ἀνάγκης τους.

Ἔτσι οἱ γαλαζοαίματες Ὀφηλίες, οἱ ὀπτασίες οἱ χλωμές κι' ἀπλοϊκές, γεννήθηκαν, θάλεγε, μόνο καὶ μόνο γιὰ νὰ πραγματοποιήσουν μὲ τὸ θάνατό τους τὴ μετουσίωση τῆς γήϊνης πραγματικότητας σὲ ἀπολυτρωτικό ὄραμα, πού προβάλλεται μὲ δῖφα πάλι καὶ πάλι μέσα στ' ὄνειρο τῶν μύθων του.

Τί ἄλλο εἶναι ἡ ἀθανασία τῆς παιδικῆς τῆς ἀγνότητας πού χαρίζει μὲ τὸ θάνατο στὴ μικρὴ Μπούκη (*), — τὴ στιγμή πού μπαίνει στὴν ἡλικία πού θὰ τὴν ἔκανε ν' ἀνήκει στοὺς ἄλλους, νὰ δοκιμάσει τὴ χαρὰ καὶ τὴν πίκρα τῆς γήϊνης ζωῆς, — ἀπ' τὴν ἀπογνωσμένη προβολὴ σὲ μῦθο τοῦ ἔσωτερικοῦ πόθου τῆς μετουσίωσης τοῦ γίγνεσθαι καὶ τῆς φθορᾶς πού ἄκουγε νὰ σφύζει μέσα του ὑπόκωφα καὶ ἀνήσυχτα, σάν τὸ σκοτεινὸ βρυχηθμὸ τοῦ ρεύματος μέσα στὴ νύχτα (**), σὲ αἶθριο, στατικό, γαλήνιο καὶ « ἀτέρμονο » εἶναι ;

Αὐτὸ πραγματοποιοῦν γι' αὐτὸν οἱ ψυχὲς Πολύμνιες. Τὰ θεῖα τραγούδια πού τοὺς σιγοτραγουδαί εἶναι ἀνυποψίαστες παρακλήσεις, ὅμοιες σάν αὐτὲς πού κανε στὶς εἰκόνες τῶν ἀγίων καὶ στὴ βασιλικὴ δρῶν.

Μὰ ὄταν ἦταν Πολύμνιες πού δὲν πέ-

θαιναν, τότε ἔπρεπε νὰ τὶς χάσει ἐκεῖνος, ἔπρεπε ὁ Χριστοδουλῆς νὰ τρέξει ἐλαφρόπους, μυστηριωδῶς καλεσμένος ἀπὸ μιὰν ἀνεξιχνίαστη ἀνάγκη, γιὰ ν' ἀφήσει στὸν Ἀλέξανδρο τ' ὄνειρο τὸ χωρὶς γήϊνον περίβλημα, τ' ὄραμα : σύμβολο μετουσιωμένης ζωῆς, καὶ τὸν ἔρωτα τὸν ταυτόσημο μὲ μέθη κι' ἀγωνία : ἐκρηκτικὴ δύναμη γιὰ τὴ μετουσίωση τῆς ζωῆς.

Εἶν' ἀλήθεια πὼς ὁ Ἀλέξανδρος, ἐκεῖνος πού ἔκοψε καὶ προσέφερε ὑπερήφανος τὰ λιγοστά ἴτσια, ὑπερασπίζονταν τὴν « Πολύμνιά του », εἶτε Λιαλιώ (**), εἶτε Ἀρχοντώ (**), εἶτε ὀπωσδήποτε λέγονταν, ἀπ' τὰ χέρια τοῦ ἐκάστοτε Χριστοδουλῆ. Ὅμως ἀπίστευτα μοιάζει ἡ ὑπεράσπιση αὐτῆ μὲ τὴν ἀγωνία τοῦ ἀνθρώπου πού ἀγωνίζεται ἀπογνωσμένα νὰ κινηθεῖ, δεμένος στὴν τραγικὴ ἀκίνησια τοῦ ὄνειρικοῦ βύθου. Μόνο τ' ὄνειρο τῆς θέλησῆς του, τραγικὴ σκιά δράσης, ὅπως στὴ νέκυια τῆς Ὀδύσειας οἱ « ἀδύναμες σκιὲς τῶν νεκρῶν », βγαίνει ἀπ' τὴν ἀπόκοσμη ὑπαρξή του γιὰ νὰ χτυπήσει μὲ τὴ σκιά τοῦ σπαθιοῦ τῆς τὸν ἥσυχο κι' ἀκλόνητο δημιουργὸ τῆς γήϊνης εὐτυχίας του, τὸν ἀνυποψίαστο ἡ ἀδιάφορο γιὰ τὴν παρουσία τοῦ ἀντίπαλο.

Ἡ κωμικοτραγικὴ σκιαμαχία δὲν εἶναι τίποτ' ἄλλο παρὰ μιὰ περιπέτεια φτιαγμένη γιὰ νὰ παρατείνει, νὰ ἐπιτείνει κι' ἐπικυρώσει τὸ πικρὸ, τὸ ἄγρια ἀγκαλιασμένο καὶ κλεισμένο στὸν ἑαυτὸ τοῦ ναρκισσικό συναίσθημα μέθης κι' ἀγωνίας, ἐκεῖνο πού ὀνόμαζε ἔρωτα.

Γ'

Ἔτσι ὁ Ἀλέξανδρος Παπαδιαμάντης ἀντιμετώπισε, παιδί, τὸν κόσμο, τὸ θέατρο τῆς δράσης, παίρνοντας μέσα στο δικό του κρυφὸ « κοίλον » τὴ θέση τοῦ ἀφανοῦς θεατῆ ἢ ἐνός φανταστικοῦ κορυφαίου τοῦ χοροῦ καὶ περιμένοντάς μ' ἀγωνία νὰ γίνε ποιητὴς ὁ ἴδιος τοῦ δράματος.

Ἔτσι ἀντιμετώπισε ἔπειτα, ἔφηβος, τὸν ἔρωτα, ὅπως προβλήθηκε στὴ σχέση του μὲ τὴ φύση καὶ τὸ θρησκευτικὸ μυστήριον καὶ πῆρε μόνιμη, τελειωτικὴ μορφή στὴ σχέση του μὲ τὴ γυναῖκα, σὰ μιὰ ἐναγώνια προσπάθεια ἐπιστροφῆς ἀπ' τὸν κόσμο τὸν « κατεστραμμένο », τὸ ἐπικίνδυνο χάος πού οἱ γυναῖκες « μυρίζουν χῶμα » (**), στὸν κόσμο — ἰδωμένο ἢ ὄνειρομένο τάχα ; — τοῦ πρώτου παραδείσου πού τοῦδινε τὸ ξανθὸ τους ὄραμα.

Ἦταν ἀπὸ τότε τὸ « ἔν » τὸ ἐρμητικὸ πού μὲ τὸν κυκλώπειο ὀφθαλμὸ τῶν αἰσθήσεών

του δέχονταν τὴ μέθη καὶ τὴν ἀγωνία τῶν πραγμάτων τοῦ κόσμου, ἀπρόσιτος στὴν ἀπομόνωσή του μὲς στο νησί ὄπου, ἔρημος Πολύφημος, ἔβσκε καὶ τραγουσοε τὸ κοπάδι τῶν ὄραματιῶν του γιὰ νὰ πιεῖ μόνος του τὸ μεθυσιτικό ρευστὸ τοῦ ὄνειρου τους.

**

Νομίζω πὼς στο φῶς πού ριξαν ἀπάνω του τὰ λίγα αὐτὰ διηγήματα πού μιλάνε γιὰ τὸ παιδί καὶ τὸν ἔφηβο, μποροῦμε ἀρκετὰ καθαρὰ ὠστόσο νὰ διακρίνομε τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ νέου ἐπαρχιώτη τὴν ὥρα πού ἦρθε ν' ἀντιμετωπίσει — ὄχι νὰ ἀναμετρηθεῖ μαζί τῆς, γιὰ τὴ διεσχίσει σάν κόμπος ὑδραργύρου μιὰ ξένη οὐσία — τὴν καρδιά τῆς τότε πνευματικῆς Ἑλλάδας, πού μὲ τὴν ἠχηρὴ ὑπερφάνεια τῶν κραδασμῶν ρολογιοῦ πού προπέμπει τὶς χαμένες ὄρες, ἀεροτρομώδη σποινὴ πρὸς τὸ γαλάζιο δαχτυλίδι τῶν τσιγάρων καὶ τ' οὐρανοῦ, ἔδινε τὴν πνευματικὴ τῆς τροφὴ στὴν Ἑλλάδα.

Ζοῦσε μέσα του ἀκόμα τὸ ἴδιο παιδί, ὁ

1. « Τὰ τραγούδια τοῦ Θεοῦ ».
2. « Φαρμακολύτρα ».
3. « Νοσταλγός ».
4. « Ἔρως — Ἦρω ».
5. « Καλόγερος ».

Ίδιος ξηβος κι' ήταν από τότε ο κατοπινός Ἀλέξανδρος ὄχι ὀλοκληρωμένος ἀκόμα, μὰ συντελεσμένος, σχηματισμένος, πού σ' ὄσου τον ἔβλεπαν, ἔκανε τὴν ἐντύπωση πὼς ζοῦσε κάτω ἀπ' τὸν Ὑμηττό καὶ τὴν Ἀκρόπολη χωρὶς ν' ἀγγίζει τίποτ' ἄλλο ἀπ' ὅ,τι περιεῖχε σὲ ἀναμνήσεις, προλήψεις, ιδέες, τὸ χωριάτικο, ταπεινὸ μπόγαλάκι πούφερε μαζί του ἀπ' τὸ σκοτεινὸ κι' ἀνίδεο κόσμο τοῦ Αἰγαίου του, ὅπου ἡ διαλεκτικὴ δὲν ἀνθοῦσε «μέσα εἰς τὸν ξανθὸν ρητινίτην» καὶ ὁ «λόγος» δὲν ἀναπηδοῦσε, λεπτός καὶ ζεὺς μὲς στοὺς ἀρηστοὺς δαιδάλους πού ὀζωγράφιζε τυχεῖα ὁ καφὲς στὰ κενὰ δοχεῖα πού κοσμοῦσαν τὰ τραπέζια τῶν καφενεῖων.

Ὅμως ὁ Ἀλέξανδρος Παπαδιαμάντης εἶχε φέρε ἕνα φορτίο ἀπίστευτα πιὸ βαρὺ, πιὸ γεμάτο καὶ πιὸ ἀνυποψίαστο· εἶχε φέρε τὴν ἀπὸ κληρὸ μάρμαρο ἐρημικὴ λήκυθο πού κρατοῦσε στὸ βάθος τῆς τὸ χαμένο δράμα τοῦ πρώτου παραδείσου, καὶ ὅπου στάλαζαν ἀτέλειωτα καὶ περιμέναν ἡ μέθη καὶ ἡ ἀγωνία τῶν ὀραμάτων, οἱ δυὸ οὐσίες τοῦ κόσμου του, πού ποτὲ δὲ χωρίζονταν καὶ ποτὲ δὲν ἔσιμγαν, διδυμες μέσα στὸ «γίνεσθαι» τῆς ψυχῆς του τὸ χαῶδες, τὸ ἐντεταμένο στὴν ὑπέρτατη προσπάθειά του νὰ τις ἐνώσει μέσα στὸ «εἶναι».

Ἦταν αὐτὸ τὸ ἀδιάφορο, τὸ «μὴ κοινῶς παραδεδεγμένης ὠφελείας» (!) περιεχόμενό του, ὅπως λέει ὁ ἴδιος. Ἦταν τὸ πρόβλημα, ἡ ἀγωνία, τὸ δρᾶμα τὸ «εἶναι» τοῦ ἑαυτοῦ του, πούφερε πρὸς τὴν «ἀγορὰ» τοῦ ἄστεως.

Τὸ σκληρῶμενο, σκονισμένο, γαιῶδες περιβλήμα, πὼς γνώριζε ὅλα μέσα του νὰ τὰ κρατᾷ, νὰ τὰ κρύβει ὀλότελα, σχεδὸν γιὰ τὸ κάθε βλέμμα! Μορφὴ μὲ ἔκφραση καὶ δράση συμβατικὴ ἕνα πρόσωπο ἀγνώστου — πάντα ἀγνώστου — ζηντημένου: ἄσχετο σκῆνωμα πού ἔχει ἀφήσει πίσω του φεύγοντας γιὰ τὸ ἀνεπίστρεπτο ταξίδι, καὶ πού κρατᾷ ὡς τυπικὸ ἀρχαῖο ἐπιτύμβιο λιθάρι τὸν πόνο τῶν χαμένων πραγμάτων χαραγμένον ἀπάνω του.

Ἀλλὰ πρὸς τί νὰ σταματήσει μπροστά του ὁ διαβάτης, ἀφοῦ εἶν' ἀδύνατο νὰ καταλάβει ἂν κλείνει τὴ μέθη καὶ τ' ὄνειρο ἑνὸς ἥρωα ἢ τὴ στάχτη ἑνὸς ἀνώφελου βίου;

Κι' ἂν τὸν ἀναγνώριζε, — ὅσο κι' ἂν προσπαθοῦσε, — τί θὰ μπορούσε γιὰ τὸν ἥρωά του ὁ φτωχὸς Ἰθακήσιος, πού τόσο πέρα ἀπ' τὸν ὀρίζοντα πού ἀγκάλιαζε αὐτός, μετριόταν μὲ μιὰ μέθη πού μόνος σ' αὐτὴ ν' ἀνθέξει μποροῦσε; Σὰν τὴ δρῶ τὴ βασιλικὴ δεμένος ὁ Προμηθεὺς ἀπάνω στὴ βουβὴ τιτανόσχιστη σκυθικὴ «πέτρα» μὲ τοὺς θεοὺς του καὶ τὸν ἑαυτὸ του. Κι' ἐκεῖνες ἀκόμα οἱ ὑπάρξεις πού μποροῦσαν νὰ

πετάξουν ὡς αὐτὸν καὶ νὰ τὸν τριγυρίσουν μὲ τὸ βουερό, φλύαρο σμῆνος τους, πρῶθυμες ν' ἀπαλύνουν τὸ δρᾶμα μιᾶς καρδιάς ὅπου ἤξεραν πὼς δὲ μπορούσαν νὰ εἰσδύσουν, γιὰτὶ ἀνήκαν σ' ἕνα θεὸ πού τοὺς εἶχε διδάξει τὴν εὐδαιμονία τῶν στρουγγυλῶν, κλειστῶν ὀριζόντων, τί ὠφελούσαν τὸν ἀπόκοτο γιὸ τῆς Θέμιδας πού ἀπ' ἄλλον κόσμο ἐρχόταν ἀνάμεσὸ τους;

Γιατὶ κι' αὐτὸς πού ἐρχόταν πρὸς τὴν «ἀγορὰ» τοῦ νέου ἄστεως ἦταν ἕνας παράκαιρος, ἀκάλεστος ὅπως ὄλοι οἱ ἥρωες, δαίμων πού ἔφερνε μέσα του τὴ γνήσια ἐλλειψτική, μεσογειακὴ, εἰδωλοχριστιανικὴ πραγματικότητα, ἦταν ὁ μικρὸς ἄοπλος ἥρωας ὁ καθηλωμένος στὴν ἀνάγκη τῆς λύρας του, ὁ αἰώνιος Φῆμιος, ὁ ἀπόκοσμος καὶ πανόπτῃς, ὁ ἀπόλεμος κι' ἠρωϊκός, ὁ ἀγευστος τοῦ κόπου, τοῦ ἀγῶνα, τοῦ κινδύνου, τοῦ ἔρωτα καὶ τοῦ πανηγυριοῦ τῆς ζωῆς, καὶ πού μόνος κρατοῦσε τὰ ἀθάνατα ὀραματὰ τους μέσα στὰ ἐρείπια τοῦ περιβλήματος, τοῦ γεῶδου, φθαρμένου ἀγγείου τῆς μέθῃς καὶ τοῦ ὄνειρου ἀπ' ὅπου περιμέναν τὴν ὥρα νὰ βγοῦν.

Ἦταν μιὰ πέτρα πού φύλαγε στὰ βάθη τῆς, πού σκέπαζε μὲ τ' ἄνθη τῆς ἢ θάλασσα, γιὰ νὰ τὴν ἐκοφρονίσει μ' ἕνα κῆμα τῆς σ' ἕναν ξένο πρὸς αὐτὴν κόσμο, στὸ νόθο ἄστυ ἐκείνης τῆς ἐποχῆς.

Τὴ θέση του τὴν ἤξερε. Ἦξερε πὼς ἀν κι' ἡ ποιοτικὴ ὑπεροχὴ του κι' ἡ ἀνάγκη νὰ ζήσει τὸν ἔφερνε στὴν Ἀθήνα πού προσπαθοῦσε νὰ σχηματισθεῖ ἀπὸ τὰ ἐτερόκλητα στοιχεῖα τῆς, θᾶμενε πάντα ἀπομονωμένος μὲ τὸν κόσμο πού αἰσθανόταν γνήσια ἑλληνικὸ, πού ζοῦσε ἐπὶ τριάντα αἰῶνες τὶς παραλλαγῆς τοῦ ἴδιου ἀνεξάντλητου ἔπους πού οἱ μελωδίες του «βομβοῦσαν» (!) στ' αὐτιά του καὶ πού θ' ἀντικρούσουσε ὅταν δοῦμε τὸ ἔργο του.

* *

Ἐπρεπε ὥστόσο νὰ πάρει μιὰ θέση μέσα στὴ σκηνὴ αὐτοῦ τοῦ τσίρκου, ὅπου οἱ «εὐέλπιδες» νέοι πού ἔρχονταν ὡς κι' αὐτὸν ἀπ' τὴν ἐπαρχία τους, ἀνίδεοι, ἀνακαλύπτοντας πὼς εἶναι φριχτὰ ἄδειοι μπροστὰ στοὺς προκατόχους τους, λαχάνιαζαν νὰ γεμίσουν, δίχως νὰ πάρουν ἀνάσα, τ' ἀδύναμα σωθικά τους μὲ τὴν ἀνακατωμένη μέθη τῶν τιτάνων τοῦ Βορρᾶ, πού τοὺς τρυποῦσε τὰ μελίγγια καὶ τοὺς ἄφηνε ζαλισμένους γιὰ τὰ ὑπόλοιπα χρόνια τους, — μὲ τὸ αὐταρκές ὕφος, ὥστόσο, ἀνθρώπων πούχουν ἕνα κομμάτι χρυσὸ μὲς στὴν κοιλιὰ καὶ περιμένουν ὑπομονετικὰ κάθε βράδῳ τις τρεῖς στοῦ Ζαχαράτου νὰ ρθεῖ μ' ἀνοιχτὸ στόμα ὁ θαυμασμός τοῦ κοινοῦ νὰ τοὺς τὸ ζητήσει.

Ἡ θέση πού πήρε ἦταν συμβατικὴ, ὑπο-

1. «Χαλασοχώρηδες».

1. «Φαρμακολύτρα».

χρωατική, νόθη. Δέν είχε γεννηθεί πολεμιστής, γιά νά προσπαθήσει σ' άπογνωσμένο άγώνα νά επιβάλλει τόν κόσμο του στούς άλλους. Είπα πώς ήταν ό αιώνιος άμαχος λυράρης, ό δεμένος στην ανάγκη τής λύρας του.

*Η λύρα δέν είχε ήχήσει· ό άνθρωπος όμως στεκόταν κιάλας στην άκρη τής σκηνής, σέ στάση άπόλεμη, μέ τά μέλη άκίνητα και τά δάχτυλα έτοιμα νά άγγίξουν τή λύρα. *Εβλεπε από κεί τή ζωή, αδιάφορος γιά τήν άμιλλα τών μνηστήρων τής σοφίας, γιά τις διαμάχες τους γύρω στό τραπέζι τής σχολής και τόν άγώνα τους γιά τό έπαθλο τής ύπομονής. Δέν < μετείχε >, δέν ήταν γεννημένος < μνηστήρ >, και δέν ύπήρξε ποτέ του ούτε τής ξανθής Πολύμνιας ούτε τής *Αθηνάς του Πανεπιστημίου· μόνο τής λύρας του ύπήρξε μνηστήρ. Και θά περίμενε άκόμα πολύ, κοιτάζοντας τους άνθρωπος στό μάτια έργα τους (πού ή ματαιότητά τους δέν είχε καμιά σχέση μέ τήν άλλη τού άγώνα και τού χάρου πού τραγούδησε). άν ή βιωτική ανάγκη δέν τούβαζε στό χέρι τήν < κίθαριν >.

*Έτσι άρχισε νά παίξει τά νόθα του έπι. Πάνω στην άγαπητή σκηνή τής Μεσογείου πούχε φέρει μέσα του και πού πλημμυρούσε τήν καρδιά του, έπαιξε ένα ρυθμό μιζοβάρβαρο στό γούστο τών ιστορικών μυθιστορημάτων, όπου εισέδωαν πνιγμένα θραύσματα τών μεθυσμένων όραμάτων του. *Ήτανε οί περιπετειώδεις συνθέσεις του μακρὰ - μακρὰ τελάρα όπου πρόσωπα κι αίσθήματα γεννιούνταν, περνούσαν, συμπλέκονταν πάνω σ' ένα ποικιλμένο φόντο, χωρίς έσωτερική ανάγκη, χωρίς άνταπόκριση στό δικό του κόσμο, δουλεμένα μέ τήν αυτάρεσκη μαεστρία τής μεγαλοφυΐας, όταν παίξει λυπηρά τό καθημερινό παιχνίδι τού ψωμιού τής.

*Ήταν γι' αυτόν ξένα κι' αδιάφορα. Κάποτε μόνο ύπομειδιούσε σέ κανέναν υπέροχα άληθινό τόνο πού ανάβλυζε . . . Θά τόν πρόσεχαν τάχα ;

*Έξακολούθησε νά κατασκευάζει και νά δημοσιεύει έπί πέντε χρόνια τά έργα πού τού υπαγόρευε ή βιοτική ανάγκη. *Εβλεπε τις δυνάμεις του νά σκορπίζονται χωρίς νά τού δίνουν τή χαρά τής δημιουργίας, φθείροντάς τον άσυνάισθητα, τρομακτικά σιγά, γιγαντώνοντας μέσα του τήν άγωνία τού άθόρυβου βήματος τού διάβα των άνθρωπων έργων, και κάνοντάς τον νά υποχωρεί, άνοίγοντας όλοένα μεγαλύτερο τό χάσμα μέσα του μεταξύ τού κόσμου, όπου συμβατικά έκδηλώνονταν, και τού έαυτού του, πρὸς τό βαθύτερο όλοένα έαυτό του, πρὸς τή βαθύτατη θύμηση τής μέθης τού όνειρου. *Ήταν μιὰ τελευταία, όριστική φυγή στην κόσμο πού μόνος ύποτάσσονταν στη θέληση τού άπόλέμου όπλου του, πού οί χορδές του δέν ήξεραν νά έν-

τείνονται, νευρές τόξου, μεταβάλλοντας τήν προσταγή τού χεριού σέ θέληση βέλλους πού φεύγει, μά ήξεραν νά δέχονται τις μορφές πού ανέβαζε πρὸς αυτές ή άνάμνηση και ν' αναδίνουσι σ' αὐτί του έναν ήχο υπέροχο πού προσπαθούσε νά συλλάβει.

*Έφευγε, φυγή όριστική, όλοένα βαθύτερα πρὸς τό παιδί πού είχε όραματοποιήσει τή ζωή και πρὸς τόν έφηβο πού είχε μεθύσει άπ' τήν πικρή μέθη τού έρωτα. Και ή περασμένη εκείνη ύπαρξη μέ τ' όραμα και τή μέθη τής γίνονταν όλοένα περισσότερο τό κέντρο όπου συγκεντρώνονταν, όπου περιφράσσονταν, και αντίδρουσε πρὸς τόν κόσμο όπου κατά συνθήκη < έδρα > τό < περιβλήμα > τής όντότητάς του, τό κέντρο πού γίνονταν άπέραντο μέσα του, εκτεινόμενο, — ένώνοντάς τες — μέσ στη ζωή και μέσ στη μνήμη τή βαθειά πού πρὸς αὐτήν βύθιζαν κι' οί μορφές τού παρόντος γιά νά πάρουν άπ' τήν άνταπόκρισή τους πρὸς εκείνην τό νόημά τους, τό στατικό.

Βύθιζε πρὸς τήν πρώτη εκείνη μόνωση, άπεραντώνοντας μέ τραγικό ήδονισμό τό τρομερό χάσμα πού τόν χώριζε άπ' τόν κόσμο, προβάλλοντας σταθερά μέσα στό παρόν του πρὸς τό μέλλον τήν εὐθεία τού έφηβικού του δρόμου τής διάσπασης πού απέκλινε μέ άδυσώπηση άκριβεία φυσικού νόμου άπ' τή γήϊνη χαρά.

*Εκείνη τήν είχε άφήσει γιά πάντα κι' έφευγε άτενίζοντας ίκετευτικά πρὸς τή μέθη τού όνειρου, φερόμενος όμως άδυσώπητα άπ' τή μέθη τής καταστροφής.

*Όλα τά φαινόμενα πού περιέβαλαν τήν αρχή και συνεχίστηκαν μετά τή σταθεροποίηση τής δημιουργικής έκδήλωσής του, είναι άπηχήσεις τής έσωτερικής του διαμάχης, ένσωματώσεις τής ανάγκης τής φυγής του, ψευδαισθησιακές όλοκληρώσεις τής ανάγκης τού κόσμου του νά συντελεστεί μέσ στη σφαίρα τού όνειρου πού πρὸς αὐτό άτένιζε.

*Αγωνίζονταν νά θάψει, νά πνίξει κάθε δικαίωμα τής γήϊνης χαρᾶς μέσ στη νικητήνη, φλομώνοντας τό θαλάμι, < τήν τρώγλην > όπου είχε καθηλώσει τόν έαυτό του, ή μέσ στό ρευστό τής λήθης στη φυγή πρὸς τό < καπηλειό >. Κι' έπαιρνε — σιωπηλή συνθηκολόγηση — μέσα στ' όνειρο και τή μέθη τους έτοιμη τήν ήδονή τής πραγματοποίησης τού < δέοντός του >, πού ή τραγική παρώδησή του γίνονταν ήχώ μέσ στη συνείδησή του τού κυλίσματος τού μοιραίου τής φθοράς πού έτρεμε νά < ύποστεί > και γι' αὐτό < άπεργάζονταν > ό ίδιος μέ άθόρυβο, πείσιμονα φανατισμό.

*Οχι — όπως νομίστηκε — προπαντός άπό έλλειψη μέσων ύλικών, αλλά κατευθύνοντας και τή δύναμη αὐτών των μέσων, τήν έποχή πού κέρδιζε άρκετά, στην άπεργασία τής καταστροφής του, είχε γίνει — ποιητής αὐτός

ἐαυτοῦ — «οἰκία καταρρέουσα» (*), ρημαγμένη μέσα εἰς τὸν «βαρὺν χειμῶνα» ποῦ ἔτρεφε γύρω του ἀσώπαστα, γιὰ νὰ σκεπάσει μὲ τὸ πάθος τοῦ βρυχηθμοῦ του τὸ ἐκνευριστικό, ἀσύλληπτο καὶ συνεχές σφύριγμα τῆς πραγματικότητος τῶν περιτελομένων ἐνιαυτῶν τῆς στείρας περιπλά- νησης.

Ἐνα «περίβλημα» ἐκούσια παραδομένο στὴν ἀποσύνθεση ἦταν, — σωθικά λυωμένα ἀπ' τῆ διαρκῆ κατανάλωση τοῦ δηλητηρίου, — ποῦ ὁ βρώμικος ἀνάσασμός του βοοῦσε μὲ πνιγμένους θριαμβικούς ρόχθους τῆ φθορά, τὸ πατσαβούριασμα τῶν μορφῶν ποῦ τὸν συνέδεαν μὲ τὴν ἄλλην ἀνθρωπότητα.

«Οἰκία καταρρέουσα» ποῦ διαλύονταν ἀπ' τὴν ἴδια τῆς θέληση καὶ προσπαθοῦσε νὰ συγκεντρωθεῖ σ' ἀσύλληπτο λυχνάρι, ποῦ ἡ γλῶσσα τῆς φωτιᾶς του χάνονταν μ' ἀγωνία ὅταν τὸ γεῶδες φάντασμα ποῦ ἐβγαίνει πρὸς τὴ φθορά τοῦ ἐντείνονταν νὰ κρατηθεῖ ἀπ' τὸ ἀναρρίπισμα τοῦ φωτός ἐκεῖνου, ὅταν τὸ διέλυε ἡ τρικυμία.

Κι' ἡ τρεμάμενη ὑπόσχεση αὐτῆς τῆς ἐλπίδας ζητοῦσε τὴ «μαγική» πραγματοποίησή της — τὴν αὐτόματη προβολὴ τοῦ πόθου τῆς ἄλλης, τῆς δημιουργικῆς, τῆς «πραγματικῆς» καὶ αὐτενεργοῦ, — μὲς στὴν καθιερωμένη ἀπ' τὴ βαθεῖα ἀνάμνηση τοῦ πατρικοῦ ἔργου «δημιουργικὴ λειτουργία» τοῦ ἕξαλλου ὑφάσματος τοῦ θείου ἴστου τῆς ἀκολουθίας ποῦ *ποιῶντα* νύχτες καὶ νύχτες μὲς στὸ καταφύγιο τῆς ἐρημιάς τοῦ Ἁγίου Ἐλισσαίου, χωρὶς ποτὲ ὁ διψασμένος δημιουργὸς του ν' ἀποστάσει «ποιώντας» τον, χωρὶς ποτὲ νὰ «κορεσθεῖ», οἰστρήλατος ὀλοένα περισσότερο, ὅσο ξεμάκραινε στὴ φυγῇ τοῦ ὄνειρου ἀπ' τὴν προσταγὴ τοῦ «δέοντός» του.

Πίσω ἀπ' αὐτὰ τὰ φαινόμενα ποῦ δοκίμαζαν μὲς στὴν ὄνειρικὴ ὀλοκλήρωση νὰ πνίξουν ἀπάλα τὸ δρᾶμα τῆς πραγματικότητος, συντελοῦνταν ὁ διαρκῶς δραματικότερος διχασμὸς τοῦ ὄντος.

Ἡ καθαρὰ ἐρωτικὴ ἐκδήλωση τοῦ Παπαδισμάντη τῆς τρίτης αὐτῆς πράξης τοῦ δράματος εἶναι ὁ διαυγέστερος καὶ πραγματικώτερος καθρέφτης του.

Ἡ ἀποκλίνουσα ἀπ' τὴ γῆϊνη χαρὰ τοῦ ναρκισσοῦ πικροῦ ἐρωτισμοῦ τοῦ ἐφηβου, διασχίζοντας ἄκαμπτα τὸ ἔμπα τῆς ἀκμῆς, ὀλοένα δραματικώτερη, βύθιζε σὲ μιὰν ἀγκαλισμένη «μὲ ἀγρίαν χαρὰν» ἀπόγνωση, ποῦ ἀνανέωνε μὲ τὸν τυραννικὸ αὐτοματισμὸ τῆς ἀνάγκης τῆς τὸ ἐρωτικὸ δρᾶμα ποῦ βρίσκει τὴν ἔκφραση τοῦ ὑπέρτατου ὄργασμοῦ τῆς ἀγωνίας του στὴ «Φαρμακολύτρα».

* * *

Εἶναι τὸ δρᾶμα αὐτὸ — ἀπ' τὸ ἄλλο, τὸ βαθύτερο, ποῦ προβάλλει — μιὰ ἀληθινὴ

1. «Ἐρωτας στὰ χιόνια».

Φαρμακολύτρα, ἀλλιώτικα, ἀντίθετα ἀπ' ὅ,τι τὸ θέλει ὁ τίτλος.

Ὁ ἄνθρωπος ποῦ μετάφραζε σ' ἀγωνία τὸν ἔρωτα — ἀγωνία ἐπάλληλη μὲ τὴν ἄλλη τῆς ζωῆς — γιὰ νὰ ζητήσῃ συγχρόνως καταφύγιο στὶς πτυχές τοῦ πρώτου ὄνειρου του μὲ τὴ φοβισμένη εὐκινησία τοῦ ἐφηβου, ἐκεῖνος ποῦ τόσο ὑπέροχα προβάλλεται στὰ «Ῥόδινα ἀκρογιάλια» μὲ τὴν ἀνείπωτη φυγῇ του ἀπάνω στὸ κατακλυσμένο ἀπ' τὰ νερά σκαφίδι του μέσα στὸ ὑγρὸ στοιχεῖο, ὅπου «μόνος μὲ τοὺς λογισμοὺς του εἰς τὴν διάκριση τοῦ κύματος, εἰς τὸ ἔλεος τοῦ ἀνέμου καὶ τῆς τρικυμίας», ζητάει τὴν «χωρὶς εὐθύνην ἀπαλλαγὴν μέσα εἰς τὸν βύθον καὶ τὸν λήθαργον», κοιτάζοντας τὸ «ἄσχετο» παιχνίδι τῶν ἄστρον, καὶ ποῦ ὑπέκει στὴν ἀπογνωσμένη του ἀνάγκη νὰ ὀρμηθεῖ, νὰ βυθιστεῖ, νὰ χαθεῖ, νὰ ναρκωθεῖ μὲς στὴν παγωμένη θάλασσα ποῦ θὰ τὸν ἀγκάλιαζε μὲ τὴ «φρικτὴ ζέση της» γιὰ νὰ «ἐρθουν εἰς τὰς αἰσθήσεις του καὶ νὰ τὸν μεθύσουν αἱ εὐωδία ὄλων τῶν ῥόδων τῆς ἀκρογυαλιάς» καὶ «νὰ μεταβληθῇ ὅλη ἡ συνείδησις κι' ἡ ὕπαρξις του εἰς... ἀπόλαυσιν ἀπέριου εὐωδίας» καὶ ν' ἀκούσῃ μὲ τίς αἰσθήσεις τις ἀπίστευτα διαυγεῖς, ἀπίστευτα μακρυνές, τοῦ ἀνθρώπου ποῦ ἐπιστρέφει ἀπ' τὸ χάος τῆς ἀνυπαρξίας, σὰ γιὰ πρώτη φορὰ, τοὺς σφυγμοὺς τῆς ἴδιας του καρδιάς καὶ τοὺς ἀφοπλισμένους ἀντίλαλους τῶν παθῶν του καὶ τῶν γῆϊνων «ξετραχηλισμένων» δραμάτων του, ἔρχεται καὶ πάλι, ἀλλὰ στὴν «ἀκμῇ» τῆς «ῶρας» τοῦ αὐτῆς τῆς φορὰ, νὰ ζητήσῃ «ἐν τῇ νάρκη καὶ τῇ ρέμβῃ τῆς νυκτός» ἀνακούφιση καὶ λημονιὰ ἀπ' τὴν Ἁγία Ἀναστασία τὴ Φαρμακολύτρα.

Ἴδια ἔρχεται, ὅμως ὁ ἴδιος δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι πιά. Τὸ χάσμα ποῦ ἀνοίξε μεταξὺ τοῦ ἑαυτοῦ του καὶ τῆς γῆϊνης χαρᾶς «διὰ νὰ γευθῇ κατὰ κόρον τῆς ζωῆς τὴν τρύγα καὶ τὴν πικρίαν», τώρα ποῦ «ἤρχισε ἤδη νὰ φθίνῃ», τ' ἀγναντεύει ὀλοένα καὶ περισσότερο: τραγικὴ πραγματικότη- τα ποῦ ὀρθώνει τὸ ἐπιτακτικὸ τῆς *δέον* μπροστά του, σὰν τὸν «ὑπόκωφο δοῦπο» τοῦ χειμάρρου ποῦ τὸ κύλισμά του δεσπόζει στὴ βαρεῖα σιγῇ τῆς νύχτας.

Ἀκούει μέσα του πὼς πρέπει, — καὶ γιὰ πρώτη φορὰ ἀπαντᾷ μὲ κατάφασχ, μὲ ἀγρία κατάφασχ στὸ δέον του, — ἀνοίγοντας, ζυπνητὲς ὡς τὸ τέλος ὅπως ποτὲ πρὶν, τίς «αἰμάσσουσες» αἰσθήσεις του, νὰ φτάσει, καβαλλάρης δεμένος στὸ ἄτι του ἀπ' τὰ βυθισμένα μέσα του νεῦρα, νὰ ἀγγίξει ὡς τὸ τρομερὸ χεῖλος τοῦ ὀρίζοντα τῆς καταστροφῆς, φιλώντας μὲ καφετῆ ἐπίγωση τῆς πραγματικότητάς του τὸν πόνο «ὅπου οὐκ ἐμβαίη βροτὸς ἀνήρ, οὐ καταβαίη».

Καὶ στὸ δρᾶμα αὐτοῦ τοῦ διηγήματος ἐπαναλαμβάνεται τὸ θέμα τοῦ ὕπνου, ὅμως δὲν εἶναι πιά ἐκεῖνος τῶν «Δαιμονίων στὸ

ρέμα» καὶ τῶν «Ρόδιων ἀκρογιαλιῶν». Τὸ χᾶδι τῆς παραίσθησης κλείστηκε γιὰ νὰ τὸν ἀφήσει ν' ἀτενίσει, ἐκούσια «ἀνάλατο», τὸν «πόνο πού θά ἦταν ἡ ζωὴ του» (1).

Κανένα ὄραμα δὲ ζητάει σὺ καταφύγιο τῆς παραίσθησης πιά. «Ὅλα τὰ ὄνειρα» τοῦ ὕπνου «τὰ εἶχεν ἀφαιρέσει ἢ ἐργήσοις»: Ἦταν τὸ θαῦμα πού συντέλεσε ὁ ἴδιος «μὲ ἀγρίαν χαρὰν» μπρὸς στὴ βουβαμένη, ἀδύναμη πιά γι' αὐτόν, εἰκόνα τῆς Φαρμακολύτρας: Τὸ φίλημα τοῦ ἔσχατου πόνου: τὸ ἄδραγμά του, τὸ ἀγκάλιασμά του κι' ἡ συντριβὴ του μὲς στὴν πληρότητα τοῦ κλειοῦ τῆς σφαίρας πού ἐντείνονταν μὲ νικηφόρους σφυγμούς ὀλοένα ἐγγύτερα πρὸς τὴν ἀδιόσπαστη ὀλοκληρωσὴ τῆς σὲ κόσμο.

«Εἰς τὰς ὥρας τῆς μοναξίας τῆς νυκτὸς ἐκείνης τῶν ἀσυναρτήτων προσευχῶν καὶ τῶν ἀκουσίων βλασφημιῶν, ἔπλεον ὡς ἐν ὄνειρῳ εἰς ἄλλον κόσμον. Ἦκουον ἤχους, ψιθύρους καὶ φωνάς. *Μοῦ φαίνεται ὅτι αἱ ἀναμνήσεις καὶ αἱ εἰκόνας αἱ πολιορκῶσαι τὸν νοῦν μου ἐλάμβανον μορφήν καὶ ὄμιλ, ἐβόμβουν περὶ τὰ ὄτια μου ὡς σμήνος ἀπειράριθμον πτερωτῶν ψυχῶν.*»

Ἡ δραματικὴ πορεία, ἡ τρομερὴ εὐθεία πού ἐντείνονταν διὰ μέσου τῶν πειραμάτων τῆς ζωῆς πρὸς τὸν ἑαυτό του, εἶχε ἀγγίξει τὸ τέρας τῆς.

Ἡ «Φαρμακολύτρα» μᾶς μετᾶδωσε στὴν ἄγρια χαρὰ τῆς τὴν εὐχλωτὴ τῆς νίκης τοῦ ποιητῆ, τοῦ ἀνθρώπου πού στὴ μόνωση τῆς νεκρικῆς ληκώπου του δέχτηκε, ἀντιμετώπισε καὶ σύντριψε τὸ τέρας τοῦ ὀράματος τοῦ κόσμου τοῦ βουβοῦ καὶ μυστηριώδους καὶ τῆς ὁμοίας καρδιάς του τῆ σφίγγα πού τοῦ ἐπέβαλε τὴ λύση τοῦ ἀγωνιάδους γρίφου τῆς. Μὰ ἢ προσπάθεια τῆς αἰώνιας καθήλωσης τῶν ἀγκαλιασμένων ἀπ' τὴς ἀπογυμνωμένες αἰσθήσεις ὀραμάτων, τῶν πιωμένων ὡς τὸ τέρας παθῶν μὲς στὴν ἐρμητικὴ σφαῖρα τοῦ δικοῦ του τοῦ «ποιημένου κόσμου», προβάλλεται σὺ συγκινητικὸ δραματάκι τοῦ Γιαννιοῦ ὅπου κατοπτρίζονται οἱ διαδοχικὲς «καταστάσεις» πού διὰ μέσου τους ἡ δραματικὴ ζωὴ του ἔφτασε στὴ δραματικὴ «ποίησή» τῆς.

* *

Χειμῶν βαρὺς, οἰκία καταρρέουσα, καρδιά ρημαγμένη ἦταν ὁ μπάρμπα Γιαννιός, ὁ «μπάρμπα Ἀλέξαντρος». Καὶ ποθοῦσε λίγη ζέστη, ὄση πέφτει στὴ μοῖρα κῆθε ζωντανοῦ ὄντος.

Μάταιος κι' ἀπόκοτος ποντοπόρος, εἶχε δεῖ τὰ περήφανα καράβια του νὰ βυθίζον στὸ ἄρμυρὸ κύμα, τιμωρημένα λὲς γιὰ τὴν τρέλλα τους νὰ διασχίζον οἰστρήλατα ἀπ' τὴν ἀνείπωτὴ ἔλξη τους τὰ στεῖρα τέρατα τῶν ὀριζόντων, πού τὰ ὀράματά τους

πλάταιναν, ἀπεράντωναν ὀλοένα τὸ μυστηριό τους, — κύκλος πού εὐρύνεται ἀδυσώπητα μπρὸς στὴν πλῶρη ποῦ ποθεῖ νὰ τὸν ἀγγίξει καὶ νὰ τὸν σταματήσει.

Καὶ τώρα πού ἡ τυφλὴ δίψα τῆς καρῆνας τους τᾶξε παραπλανήσει, σκορπίσει, φύτρα ἀκριβὰ ἐνὸς λεπτόγειου ἑλληνικοῦ βράχου — παλμούς τῆς ζωῆς του — στὸ στεῖρον ὀρίζοντα, τὸ κύμα τὸν εἶχε ἀποδώσει γιὰ πάντα αὐτὸν γυμνὸ, ἀγνώριστο, ἔρημο Ὀδυσσεά στὴν Ἰθάκῃ πού ποτὲ δὲ θά τὸν ἀναγνώριζε πιά, μόνον μὲ τὴ μέθη τῶν ὀριζόντων τὴν τόσο μάταιη μπροστὰ στὴ ζέστη τῆς ἀνθρώπινης ἀγάπης, τοῦ ἔρωτα μᾶς γυναικας.

Ὅμως ὁ «ἔρωτος» γι' αὐτὸν εἶναι ἄγρια τιμωρία. Μὲς στὴ μέθη τοῦ πόνου τοῦ ἔρωτα γιὰ τὴ γειτόνισσα «ξεχνάει» τὰ καράβια (1) καὶ ζητάει τὴ μέθη τοῦ ὄνειρου μὲς τὴ μέθη τοῦ κρασιοῦ γιὰ νὰ «ξεχάσει» τὴν ἄλλῃ. Καὶ ζητάει στὴ νάρκη, τὸν ὕπνο, τὸ θάνατο τὸν ὄνειρικό, μὲς στὸ πέλαιος τὸ ἀλαφρὸ καὶ ἡμερο τοῦ χιονιοῦ ὄχι πᾶ τὸ πέλαιος τὸ πικρὸ, τὸ ἀπεραντο μνήμα τῆς φθορᾶς ὅπου ἀνεπίστρεπτα δλα βύθιζαν καὶ πού ἀναδίνει τὸν πόνο τους σὲ κῆθε του κύμα, ἀλλὰ τὸ πέλαιος τὸ ἄσπρο, πού ὅλα τὰ κρατεῖ, τὰ ἰσιώνει, τὰ ἐξαγγίξει μέσα του, μνήμα κι' αὐτὸ—ὄχι βόθρος πού ἐκδίδει τὸν ἀνθρώπο σὺ χᾶος, ἀλλὰ κλειστός, ὄνειροπαγῆς ναὸς τοῦ «κόσμου του». Τί πιὸ κλειστοί, τί πιὸ ὅμοιοι στὸν ἀληθινὸ του πόθο ἦταν οἱ ἄσπροι τοῖχοι πού ὕψωνε γύρω του τώρα ὁ ποιητῆς ἀπ' τοὺς ἄλλους, τῶν ἐρημοκκλησιῶν, πού ἄρκεσαν σὺ μικρὸν Ἀλέκο ὅταν ζητοῦσε ἀπογνωσμένα μιά θέση ἔξω ἀπ' τὸ βλέμμα τοῦ κόσμου γιὰ τὸν ἑαυτό του!

Ἀντιπροσωπεῖον τὴν ὑπέριστη πραγματοποίηση τοῦ ὄνειρου τοῦ δίχως ἐλπίδα προσπελασμένου, τὴ στιγμή τοῦ ἀνείπωτου ἡσυχασμοῦ τοῦ ἐκπορευμένου ἀπ' τὴν ἀγωνία τῆς συντέλεσης τοῦ ὀράματος, τὴν ἀπίστευτὴ στιγμή πού ὅλες οἱ αἰσθήσεις συγκεντρώνονταν στὴν ὑπέριστη «μνήμη», πού ὄλο τ' ὄραμα τῆς ζωῆς ἐπέστρεφε μέσα του μὲ τὴν ἐπισημότητα τῆς ὕστατης φθορᾶς ἀγνώριστα μετουσιωμένο, ἀνείπωτα, ἀγνώριστα ἴδιο, γιὰ νὰ τὸ ἀγκαλιάσει στὴ «μοναδικήν» ἐνωση—ὄχι περίβλημα πιά γυμνὸ καὶ ξετραχηλισμένο, μὰ δικό του, ποιήμα του ὅπως ποτὲ πρίν.

Μὲς σὺ χιόνι θάφτηκε αὐτὸς καὶ τὸ «μακρὸ, στενὸ σοκάκι» του καὶ ἡ ἀγωνία του καὶ ἡ ἀθλιότητά του. «Ἀπέβαλε τὸ γήϊνον περίβλημά του» (2) γιὰ νὰ κρατήσει πίσω ἀπ' τ' ἄσπρισμένα μάτια του, ναρκωμένος, ἀποτραβηγμένος μὲς σὺ ἐρημοκκλησί πού χιονιοῦ πού στοῖβαζε ἀπά-

1. Πρβλ. : «νὰ ξεχάση τὴν θάλασσα καὶ τὰ κύματα τῆς» (εἰς Ἐρωτὰς σὺ χιόνια).
2. «Τὰ μαῦρα κούτσουρα».

1. «Φαρμακολύτρα».

νω του, τὸ ὑπέρτατο ὄραμα, τὸ ὑπέρτατο πῶμα.

Αὐτὴ ὑπῆρξε ἡ «λύση» τοῦ δράματός του.

Ὁ νόμιμος κάτοχος τῆς Πολυλογουῆς ἀνοιγόκλεισε μιὰ στιγμή σπασμωδικὰ καὶ βαρυσστισιμμένα τὸ παράθυρο πρὸς τὴ σκηνὴ πού δραματοῦργούνταν, ὅταν ὁ ἄνθρωπος πού πορεύονταν πρὸς τὸν ἑαυτό του ἄγγιξε τὸ ρόπτρο τῆς πόρτας του καὶ τάρραξε τὴν εὐτυχία τοῦ εἰρηνικοῦ σκοταδιοῦ

τῆς βραδυᾶς του.

«Πλὴν δὲν τὸν εἶδεν οὔτε αὐτός, οὔτε κανεὶς ἄλλος» ἀπ' ὅσους τὸν ἐβλεπαν νὰ κατεβαίνει τὸ σοκκάκι του μόνος «μὲ τὴν λερὴν πατατοῦκαν του» καὶ τὸ σβυσμένο του τραγοῦδι αὐτὸν τὸν «μπάρμπα-Ἄλέξαντρο.»

Εἶχε βυθίσει γιὰ τὸ νόστο του πρὸς μιὰν Ἰθάκη πού μέσα του εἶχε ἀναβρῦσει, πού μόνη τὸν ἀναγνώριζε καὶ τὸν δέχονταν.

Τέτοια ἦταν ἡ «λύση» του. Δὲν τὴ ζοῦσε: τὴν τραγοῦδοῦσε μέσα του.

Δ'

Μὰ πίσω ἀπ' τ' ἄσπρα μάτια πού μόνα ζοῦσαν κι' ἀτένιζαν πρὸς τ' ὄραμα τὸ μέσα, ἐνῶ ὁ νόμιμος κάτοχος τῆς Πολυλογουῆς ἰκανοποιημένος πού δὲν εἶχε τίποτα δεῖ, ζοῦσε εἰρηνικὰ καὶ ξεχασμένα τὴ βραδυὰ τὴν τόσο, τόσο γλυκειά, τὴν ὁμοία μὲ τὶς ἄλλες, μὲ ὄλες τὶς ἄλλες, πού τὸν ὀδηγοῦσε ἤρεμα — γιατί ποτὲ δὲν ἐβλεπε τίποτα — πρὸς τὴ μοῖρα πού εἰρηνικὰ ἀτένιζε μὲς στὸ χειρομύλιμα τῆς κυρᾶς του, μὲς στὸ γαῖδουράκι του καὶ μὲς στὰ παιδιὰ του, — πίσω ἀπ' τ' ἄσπρα μάτια τοῦ νεκροῦ μὲς στὴ ζωὴ ποιητῆ, πού ὀλοκληρὰ χρόνια, δεμένος μὲς στὸ ἀκίνητο σῶμα του, ἔζησε ὡστόσο, τραγικὰ λυτρωμένος, «κρατερ' ἄλγε' ἔχων», Σίσυφος πού ἡ πέτρα του δὲν κυλοῦσε πάλι καὶ πάλι κάτω στὸ ρέμα, μὰ πού τὴ βαστοῦσε μ' ἀγωνία — μαρτύριο καὶ σωτηρία του — χωρὶς ποτὲ νὰ τὴν ἀπιθῶσει στὴν κορφή, χωρὶς ποτὲ ν' ἀποστασίσει ὑψωντάς τὴν, μὲ τὸν τρόπο πῶς ὄλο τὴ χάνει καὶ τὴν «ἀφατὴ μέθη» τῶν στιγμῶν πού ἐντεινόνταν ἀγγίζοντας τὸ χεῖλος τῆς θείας χαρᾶς, — πίσω ἀπ' τὰ μάτια πού ζοῦσαν ἀφάνταστα ἔντονα ἔρχονταν τ' ὄραμα τοῦ κόσμου του μὲ τὸ μαλακὸ βῆμα τῆς αἴσθησης πού εἰσδύει στὴ συνείδηση τοῦ ἀποδομένου ἀπ' τὸ θάνατο σιγὰ σιγὰ στὴ ζωὴ.

Ἐρχονταν, ἀλαφρὸ σάν τὸ χιόνι πού τὸ σκέπαζε, ἀρθρώνοντας ἐν' ἀνείπωτο στὴν αἰολικὴ λύρα τραγοῦδι, πνοὴ σὲ νέες καλαμιές, σὲ ἄμμουσ γυμνοῦς, σὲ πέλαγα χαμόγελο ἀτέρμονος καὶ σὲ νησιά ξανθοῦ φωτός, ὑπέρτατος πόθους τοῦ γαλάζιου.

Ἐρχονταν ὄλα ὅσα ὁ ναυτίλος μὲ τὸν ἀσίγαστο πόθο, «ποῦχε γίνεϊ ἀγυρισιά του» στὸ γλυκὸ νησί πού μόνον τὸν καπνὸ τῶν ξένων του ἐστιῶν ἀντίκρυζε, εἶχε δεῖ μὲ τὸ ἀπύθμενο βλέμμα του πού γι' αὐτὸ δὲν ὑπῆρχε νόστος.

* *

Ἐρχονταν τὰ ὄραματα τοῦ ταξιδιοῦ μὲ τὶς μὸρφές τους τὶς κινούμενες στὸ μυστήριό τους. Ἐρχονταν ἤρεμα κρατώντας τὴ λύση τους στὴν ἄφθαστη γλῶσσα πού ἡ-

ξερε νὰ μαντεύει τὸ ἀσπρισμένο βλέμμα του.

Ἐρχονταν οἱ μορφές τῶν ἀνθρώπων, φέροντάς του τὸν πόνον τῆς ὑπαρξῆς τους, καὶ συνωθοῦνταν γύρω στὴ λύρα του ὅπως οἱ σικιὲς γύρω στὸ σπαθὶ τοῦ Ὀδυσσεᾶ, γιὰ νὰ περάσουν μέσα ἀπ' τὶς χορδὲς τῆς καὶ νὰ πιοῦν τὸ αἶμα πού τοὺς ἔδινε φωνὴ γιὰ νὰ ποῦν τὴν ἱστορία τους.

Ἐρχονταν τὲ παρελθόν μὲ τὴν ἀρμυρή, ἀνείπωτη ἀτμοσφαῖρα του, ὁ Φραγκούλης Φραγκούλας μόνος στὸ κατώφλι τῆς ἐκκλησιᾶς του ἀγνάντευε πέρα στὸν ὀρίζοντα ἀπ' τὸ ἐρημητήριό του, τὶς ὄρες τῆς ζωῆς πού δὲ θὰ ἐπέστρεφαν καὶ τὰ «γενόμενα» πού δὲ θ' ἀπεγίνοντο» πιά.

Ὁ Καπετὰν Γιωργάκης ὁ Μ. ἀνέβαινε μεγαλόπρεπος καβαλλάρης, ἀσθμαίνοντας, ἄρρωστος καὶ ὑπέροχος, νὰ συναντήσει τὸν ἄγγελό του.

Διαπόντιος ὁ νεκρὸς ταξιδιώτης ἔρχονταν πρὸς τ' ἀκρογιάλι, ἀποδομένος ἀπ' τὰ κύματα, κι' ὁ Ἀμερικάνος μὲ τὴν «τύχη» πού σκόρπισε, κι' ὁ Γιαννιὸς μὲ τὸ σοκκάκι του, κι' ἡ Χαδοῦλα μὲ τὸ ἄδυτο τῆς ψυχῆς τῆς κι' ὁ Γιάννης ὁ Ταπόης πού δὲν ἀγροικοῦσε τὴ γλῶσσα τῶν ἀνθρώπων, κι' ἡ Πολυλογοῦ μὲ τὴ μικροπολιτικὴ τῆς, κι' ὄλοι οἱ ἄλλοι μὲ τὰ δράματα καὶ τὶς μικροῦποθέσεις τους, μὲ τὰ ὄνειρα καὶ τοὺς μικροῦπολογισμοὺς τους, ὄλοι αὐτοὶ πού πέρασαν κοντὰ στὸν ξένο ναυβάτη καὶ πού ὄρθωναν τὴ σικιά τους μὲς στὴ μνήμη του ὅπως τὰ δέντρα τὴ νύχτα ἐντεταμένα στὸ μυστήριό τῆς σιωπῆς τους, σφίγγονταν γύρω στὴ λύρα του μ' ἀγωνία. Καὶ σ' ὄλους τὸ αἶμα τὸ φυλαγμένο ἀπ' τὴ λύρα τοῦ σκυμένου πρὸς αὐτὲς ἥρωα ἔδωσε τὴ γαλήνη τῆς ἔκφρασης.

Ἐρχονταν, περνοῦσαν καὶ ἀναδίνονταν μὲς στὸ παλλόμενο τραγοῦδι του τὰ πέλαγα μὲ τοὺς θυμοὺς καὶ τὸ γέλιο τους, οἱ μεσογειακοὶ βράχοι, οἱ ράχες μὲ τὴ δροσιά τῶν δρυμῶν τους, οἱ νύχτες, οἱ φουρτοῦνες, οἱ γαλήνες καὶ τ' ἀκρογιάλια τους, οἱ κάμποι καὶ τὰ μεσημέρια, ἡ φύση ὄλη πού ἤξερε, ἐρωμένη ἀπέραντη, μὲ τὰ πάθη,

τις ἀγνωστες στοὺς ἄλλους διαθέσεις της, τοὺς θυμὸς καὶ τὶς καλοσύνες της πρὸς αὐτὸν, μικρὸ χαμένο στὴν ἀπεραντοσύνη τῶν κόλπων της λυράρης.

Ἐρχονταν ἢ παλιὰ Μεσόγειος μ' ὄλο τὸ παρελθόν της, ζωντανή, ἀκέρια μὲς στὴν «μικρὰν νησίδα» του. Ὅλα ἔρχονταν μαντεμένα, ποιημένα ἀπ' τὸν νατεμ, ποιητὴ καὶ μάντη, τραγούδια τῆς μέτης καὶ τοῦ ὀνείρου, καθηλωμένα στὴ γλώσσα τῆς ὑποβολῆς.

* *

Ἐλεύθερα ἀπ' τὰ κιγκλιδῶματα τῆς πλοκῆς, — πᾶνω ἀπ' τοὺς ἀφελείς λογαριασμοὺς τῶν πιθήκων, πού σείοντας τοὺς διαβήτες καὶ τὰ ὑποδεκάμετρα πού ἔκλεψαν ἀπὸ ξένους δασκάλους, νομίζουν ὅτι θὰ εἰσδύσουν στὸ μουσικὸ τοῦ ἀνθρώπου ἄν, τὴν ὥρα πού κοιμάται, μετρήσουν τοὺς σπονδύλους του, — ἐλεύθερα ἀπὸ «σκοπούς», — σ' ἄλλη ὑπάκουαν τὰ ποιήματά του ἀνάγκη κι' ἄλλος στάθηκε ὁ σκοπὸς τους:

Ἐπάκουαν σέ μιὰ οἰκονομία πού μόνο τ' ὄνειρο γνωρίζει. Ὅταν καλοῦνταν ἀπ' τὸν ἄρμυρὸ βυθὸ τῆς λίμνης πού τάθαβε μέσα της στὸ «φρίσσον» ρεῦμα τοῦ ἐμπνήματος πού τις ἔκανε νὰ περνᾶν — σπηλιάδες ἀπὸ σκοτάδι καὶ χαμόγελο — στὴν ἐπιφάνεια, μορφές πού περιμέναν στὴ λησιμονία γιὰ ν' ἀνεβοῦν πρὸς τὴ λύρα του, κινούνταν μαζί τους — καὶ στοχάζομαι πὼς ἐκείνη τὴν ὥρα ὄλο τὸ ἄπειρο πλήθος τους θ' ἀνασκίρτοῦσε μιὰ ἀνείπωτη στιγμή, ξαναβυθῶντας εὐθὺς ἀμέσως στὴν καθήλωση τῆς ἀναμονῆς του — κινούνταν κι' ἀνέβαιναν στὸν ἄφρὸ, στὸν ἄρμυρὸ διεσταλμένο καθρέφτη τοῦ βλέματός του, μορφές ἀδελφές πούχαν μείνει ἐνωμένες πολὺν καιρὸ στὴ μεγάλη ἀναμονὴ ἐκεῖ κάτω, πού συμπλέκονταν, διέκοπταν, ἀκολουθοῦσαν δειλὰ ἢ καὶ παραμέριζαν ὀλότελα τις ἄλλες γιὰ νὰ ἔρθουν καὶ νὰ «μιλήσουν», νὰ «ποιηθοῦν».

* *

Ἐρχονταν στὴ γλώσσα τους, στὴ γλώσσα τῆς ὑποβολῆς, στὴ γλώσσα πού δὲν εἶχε χαράξει ὁ δάσκαλος, ὁ Μιστριώτης, οὔτε ὁ διδάσκαλος, ὁ Ψυχάρης, ὄχι στὴ «γλώσσα μας», ὅπως λέμε θωπεύοντας τὴ μητρικὴ λαλιά μὲ οἰκειότητα, μὰ στὴ γλώσσα πού «δίδαξε» τὰ δράματά της καὶ «ἐποίησε» τὴν ἐποποιία της μὲς στὴ Μεσόγειο ἢ Ἑλλάς τῶν τριάντα αἰώνων, ἢ Ἑλλάς τῶν αἰδιδῶν, τοῦ Αἰσχύλου, τοῦ Ρωμανοῦ, τοῦ Κορνάρου, τοῦ Παπαδιαμάντη, στὴ γλώσσα πού τ' ἀλληλοσυγκρουόμενα, ὀργανιστικὰ κύματα τῆς ἀπειροχορδῆς παραφυσίας τῶν χωρμάτων της, τῶν ἀνεπίωτα ὑποβλητικῶν, ὅμοια σκέπαζε κι' ἔκρυβε τὸ τυπικὸ τελάρὸ τῆς «καθαρεύουσας» πού πήρε σὰν πρόχειρο, στατικὸ φόντο ὁ ποιητής,

ὅπως τοὺς τενεκέδες καὶ τὰ παλιόπανα πού ἤρε μπροστὰ τοῦ ὁ Θεόφιλος Χατζῆ Μιχαήλ, σκέπαζε καὶ τὸ κῆμα τοῦ Αἰγαίου μὲ τις εἰδωλοχριστιανικὲς μορφές του. Ὁ αἰὼν τῶν «διδασκάλων», πού ἐν τῷ προσώπῳ τοῦ συζύγου τῆς «μικροπολιτικίζουσας» (!) καὶ «πολυλογοῦς» σοφίας (!) ἀνοιγόκλεισε πρὸς τὰ ἔργα του τὸ σκουριασμένο παράθυρο τῆς ἐστίας της, εἶδε τοὺς τενεκέδες καὶ τρόμαξε. Δὲν πρόφτασε νὰ καλοῖδεῖ τὴν εἰκόνα· ἦταν ἀπορροφημένος ἀπ' τὸ χειρομύλισμα τῆς κυρᾶς του κι' ἀπ' τὸ μηρύκασμα τοῦ «γαῖδουρακιου» του, πού τὸ εἶχε δέσει μὲ ἄρκετὰ μακρὸ σχοινὶ γιὰ νὰ τρώει πότε τὸ δικό του καὶ πότε τὸ ξένο, τὸ εὐρωπαϊκὸ ἄχερο, καὶ παρακολουθοῦσε μ' ἀδημονία τὰ θορυβώδη «ἀτυχήματα» τῆς χώνεψής τους. Δὲν εἶδε τὸ μικρὸ Θεόφιλο, τὸ μικρὸ Φήμιο πού τοῦ πρότεινε μιὰ στιγμή τὸν αἰώνιο καθρέφτη τῆς πρωτόπλαστης, ξεχασμένης, μεσογειακῆς ψυχῆς του, πού, ξένος μὲς στὴν πολιτεία του, κατέβαινε τὸ παράμερο σοκκάκι του γιὰ ν' ἀπομονωθεῖ ἀπ' αὐτὴν μὲς στοὺς τοίχους πού τοῦ ἄνοιγε τὸ χιόνι.

Ἡ γλώσσα πού τραγουδοῦσε τὸ τραγούδι του ἐφέυγε ἀπ' τὸ λεξιλόγιο τῆς φιλολογικῆς συνείδησης τῆς ἐποχῆς, κι' ὁ ποιητὴς εὗρισκε πνιγμένες τις αἰσθήσεις πού μάταια «ἐπέιραζε» μὲ τὸ τραχὺ, διεισδυτικὸ, εὐαίσθητο κι' ὀργανιστικὰ αἰσθησιακὸ χρῶμα του.

Ἡ ἐποχὴ μέτρησε μὲ τὸν κανόνα της καὶ τοποθέτησε τὸ ἔργο του στὸ περιθώριο τῆς σκάλας τῶν «ἀξιδῶν» της καὶ ἀπέναντι στὴ βαθμίδα τῶν ὄχι «βαθυστόχαστων», ὄχι «μελετημένων», καὶ — γιὰ κάποια σκοτεινὴ καὶ σὰν ἀπὸ εἰρωνεῖα προερχόμενη αἰτία — «μυστηριώδους θελκτικῶν ἀγνωσμάτων».

Αὐτὸ πού δὲν τοῦ συγχώρεσε προπαντὸς ποτέ, ἦταν πὼς ἡ συγκίνησή του δὲ μποροῦσε ν' ἀναχθεῖ στὰ χαλκευμένα ἀπὸ τοὺς ἥρωες τοῦ Βορρᾶ καλούπια, τὰ κρεμασμένα ἀπὸ πάνω ἀπ' τὸ κεφάλι της, — φθαρμένες φορεσιές τοῦ εὐρωπαϊκοῦ παλαιοπωλείου, — ὅπου προσπαθοῦσε ν' ἀναρριχθεῖ.

Ὁ Παπαδιαμάντης ἦταν στὰ μάτια της ἕνας λυράρης χωρὶς ἀνησυχίες, χωρὶς «προβλήματα», χωρὶς «ιδέες», χωρὶς «ἀγωνίες», χωρὶς «δράματα». Δὲν ἦταν «μυθιστοριογράφος» κἂν: ποιητὴς εἰδυλλίων ἦταν, ἐκπληκτικῶν κι' ἀδιάφορων γιὰ τὴν ἀπλοϊκότητά τους.

Δὲν ἦταν «δικός της», Δὸν Κιχώτης μὲ «συνείδηση» τῶν ὄλων του, ἀλλὰ *φλύαρος Βυζαντινὸς ρασοφόρος*...

Φλύαρος σὰν τὰ κύματα τῆς Μεσογείου καὶ τ' ἄνθη τοῦ Σκαμάνδριου πεδίου!... Οὐδέεις φθόνος: Ἐχουν δεῖ τόσα περισό-

1. «Ἐρωτας στὰ χιόνια».

τερα άπ' τὸ συντριβάνι καὶ τοὺς πανσέδες τοῦ Κήπου τῶν Μουσῶν! . . . Ποιὸς θὰ μποροῦσε νὰ τὰ φιώση;

Τὰ «Εὐριπίδια» πού ἀντιπροσώπευαν γι' αὐτὸν τὴν ἀνεπανόρθωτη ἀπομάκρυνση ἀπ' τὴ γνήσια ἑλληνικὴ κοιτίδα, πού ἔρχονταν μὲ τὰ προβλήματα καὶ τὶς θεωρίες τους νὰ θορυβήσουν ἀπάνω στοῦ λογεῖον τους πού δὲν ἐφάπτονταν πάνω στὴν αἰώνια γαλανὴ ὀρχήστρα πού τῶζωνε, δὲν μποροῦσαν νὰ τὰ φιώσουν.

Ἐκεῖνα ἀσχολοῦνταν μὲ τὰ προβλήματα τοῦ «κοινωνικοῦ» συνόλου, μὲ τὴ γλῶσσα του, μὲ τὶς ἀνάγκες του τὶς ὑστερογενεῖς καὶ μὲ τὰ δράματα πού ἐκείνο δημιουργοῦσε. Ὁ Παποδιαμάντης ἀρκοῦνταν στοῦ δράμα ὅπου στοῦ λογεῖον ἕνας στέκονταν ὑποκριτῆς: Ὁ «ἄνθρωπος»: αὐτὸς ὁ ἴδιος

μὲ τὴν ἀνταπόκρισή του στοὺς ἥρωές του. Ὅχι τὰ άτομα Α καὶ Β μὲ τὶς διαφορὲς ὑστερογενεῖς φύσεως συγκρούσεις τους, ἀλλὰ τὸ ἀνθρώπινο ὄν μὲ τὶς πρωτογενεῖς, αἰώνιας ἀξίας διαμάχες του. Τὸ ζοῦσε ὁ ἴδιος καὶ τὸ ἔργο του δὲν τὸ «ἐκκήρυττε», ἀλλὰ τὸ «ὑπέβαλλε». Ἦταν τὸ δράμα πού ἔγραφε ἢ μὴτέρα Μεσόγειος. Ἐκείνου τὴν ἠχῶ ἐπανάλαβε ἀκούραστα, τὴν ἠχῶ πού ἀκούγεται πάντα «ἀγῆρας», πάντα πιὸ νέα ὅσο ἐπαναλαμβάνεται. Εἶναι ἡ ἠχῶ ἢ σκοτεινὴ στοῦ αἰώνιου τῆς μυστήριου καὶ πάμφωτη στὴν ἔκφραση τῆς ζωῆς τῆς.

Ἄκουστε τὴν μὲς στοῦ τραγοῦδι του, μὲς στὴ λέξη του, μὲς στὴν ποιότητα τῆς φράσης του, μὲς στὴν οὐσία τῆς εἰκόνας του καὶ μέσα στοῦ δράμα τοῦ κόσμου του καὶ τοῦ ἀνθρώπου του!

Ε'

Ἄπ' τὸν Ὅμηρο σ' αὐτὸν, γλῶσσα καὶ ζωῆ, λέξη καὶ εἰκόνα, ἔκφραση καὶ οὐσία, βγήκαν ἀπ' τὸν ἴδιο κάρπὸ πού κράτησαν στὰ χέρια τους, πούφεραν στὰ χεῖλη τους, πού ἀνοίξαν τὸ κουκουτσί του γιὰ νὰ μεταλάβουν τὸ δεμένο πικρὸ σπόρο του οἱ τραγουδιστές.

Δῆτε τὰ ἐπιθετὰ του! (¹) Δὲν εἶναι προῖον «ἀποθησαυριστικῆς» μελέτης ἢ ὀμηρικῆς τῆς καταγωγῆς, σύνταξης καὶ ἔννοια, ἀλλὰ «ἀνάγκη». Εἶναι λάμψεις ἴδιες πού πήδησαν γιὰ τὸ βίαιο, ἡδονικὸ σταμάτημα τοῦ δράματος, ὑπακούοντας στοῦ μηχανισμό τῆς καθαρῆς, τῆς ἄμεσης, αἰσθησιακῆς κατάληψης τοῦ κόσμου, τῆς τόσο ἄσχετης μὲ τὸ ἐπιφυλακτικὸ, νοσησαρχικὸ καὶ σκοτεινὸ κάποτε προσπέλασμά του ἀπ' τὴ συνηθισμένη διάνοση τοῦ βορρᾶ, ὅπου ἡ λέξη ἐξαντλεῖται συνηθῶς καθορίζοντας τὰ εἶδη.

Ἀναλυτικῆ, ἀποσυνθετικῆ ἐκείνη, μὲς ἀπ' τὶς εἰκόνας (πού δὲν εἶναι δράματα), φτάνει στοῦ σκοπὸ: στὴ διαφοροποίηση, τὴν τοποθέτηση τῶν φαινομένων τους στ' ὀμιχλῶδες ψυχολογικὸ φόντο ὅπου χάνεται καμιά φορά ὁ λογισμὸς.

Αὐτόματα ὁ Μεσογειακὸς ἀνασυνθέτει. Ἄπ' τὴν ἐπαφὴ τῶν αἰσθήσεών του μὲ τὸν κόσμο γεννᾶ τ' ὄραμα πού τὸν γεμίζει γηθοσύνη. Δὲν ἀποδελτιώνει τὶς σχέσεις τῶν πραγμάτων αὐτό, ἀλλὰ τὰ πίνει μὲ τὶς αἰσθήσεις του καὶ τὰ νιώθει στὴν πληρότητά τους, χωρὶς νὰ τὸν τρομάζει ἢ πολυφωνία τῆς ὕψης τους.

Ὅχι τὸ γεγονός γιὰ τὴν ἐπόθεση πού ἀσχολεῖ τὸ νοῦ, μὰ γιὰ τὴ συγκίνησή του πού χτυπάει τὶς αἰσθήσεις.

Ἡ ἀνησυχία — στοῦ «Μπούφ» τὸ π'λί» — ὅτι ὁ ἄντρας τῆς Καπετάνισσας ἔπαθε κακὸ, εἶναι μιὰ μοιραία λογικὴ συνέ-

πεια τῆς ἀδικαιολόγητης ἀργοπορίας του: Σωπαίνουμε καὶ περιμένουμε ἀδιάφοροι μπροστὰ τῆς. Μὰ τὸ ὄραμα: «ἡ μεγάλη σκοῦνα δὲν ἐπρόβαλεν . . .», μὲς στ' ἀπύθμενο βάθος πού ἀνοίγει στοῦ συναίσθημα, εἶναι τόσο περισσότερο ἀπὸ μιὰ ἀπλὴ διαπίστωση! Εἶναι ὄλος ὁ στοχασμὸς τοῦ θεατῆ τοῦ ἀπορροφημένου ἀπ' τὸ μυστήριον, ὅλη ἡ ἀδύναμη, ἡ κύμαση τῶν συναίσθημάτων τοῦ κόσμου καὶ τ' ὀνειροπόλημα τοῦ ποιητῆ πού χάνονταν μὲς στὴ μοῖρα αὐτῶν τῶν φλόκων, τῶν εὐνοημένων ἀπ' τοὺς θεοὺς τῶν ὀριζόντων πού περίμενε νὰ ξεπροβάλουν μπροστὰ του.

Ἄλλο τὸ συναίσθημα πού ἀποτελεῖ τὸ βάθος τοῦ δράματος ἐκτείνεται αὐτάρεσκα σὲ παρενθέσεις, πλεονασμούς, ἐπεξηγήσεις πού θυμίζουν ἀφάνταστα τὸν Ὅμηρο στοῦ μηχανισμό τῆς γένεσής τους. «Ὁ Ἀγάλλος», μᾶς λέει ἐπὶ «Μαῦρα κουτσουρα», «ἀπεβίβασθη καὶ ἐπάτησε τὸν πόδα εἰς τὴν Ξυλίνην ἀποβάθραν τῆς ἀνόρουμου ἑσοχῆς τῶν αἰγιαλοῦ — τὴν κατεσκεύαζον [τὴν ἀποβάθραν] Ξυλίνην, ἐπειδὴ κατὰ χειμῶνα τὰ κύματα τοῦ βορρᾶ τὴν κατέστρεφον καὶ πᾶσαν ἄνοιξιν τὴν ἀνακαίνιζον πάλιν — ἀόριστον νέφος κατηφείας (τοῦ ἐφάνη ὅτι) ἐπεπόλαξεν (ἐπλανᾶτο) εἰς ὄλην τὴν παραθαλάσσιον (¹)».

Ἄπεβίβασθη καὶ ἐπάτησε τὸν πόδα». Τί σκοπὸ θάχε ἢ διήγηση, ὁ Ἀγάλλος, ἢ «φαρφουρίνη» Γκλεζῶ, ἂν ἀφαιρούσες τὴν ἀτμόσφαιρα πού γεννιέται ἐξακολουθητικὰ ἀπ' τ' ὄραμα σὰ ν' ἀναπηδοῦσε ἀπὸ παλιὰν εἰκόνα; Κι' ἢ παρένθεση, ἢ τόσο ἄκαιρη, τί ἄλλο εἶναι ἀπ' τὴν ἀνάγκη πού κατεῖχε ὅμοια τὴν ψυχὴ του, ὅπως τοῦ Ὁμήρου, νὰ ἐξαντλήσει ὡς τὸ τέλος, μὲ τὴν

1. Οἱ ἀγκύλες καὶ οἱ παρενθέσεις εἶναι στοῦ κείμενου.

1. Βλέπε τὰ κείμενα πού ἀναφέρω πιὸ κάτω.

πρωτόπλαστη παιδική δίψα του, την ουσία εκείνη, πού γι' αὐτὸν ἀποτελεῖ τὴν οικειότερη συγκίνηση τῆς εικόνας :

Ἀκολουθήστε ἀκόμη τὸν Ἀγάλλο : «Ἐκεῖ καθὼς ἔστρεφε τὸ βλέμμα μίαν [φορὰν] ἔξω πρὸς τὸ πέλαγος καὶ μίαν πρὸς τὰ ἄνω τοῦ Κάστρου, ἐν παράθυρον ἀπὸ μίαν οἰκίαν, ἀντικρὺ στό κανόνι, ἠνοιχθῆ μετριμὸν ὡς ἔξεκωριασμένων στροφῶν ἐκ τῆς ὑγρασίας τοῦ Βορρᾶ καὶ τῆς ἀνερχομένης διηνεκῶς ἄλλης τῶν κυμάτων εἰς τὴν θαλασσογείτονα ἐκείνην ἀκτὴν ὅπου διηνεκῶς διεξήγετο ἡ πάλῃ τῶν στοιχείων.»

Καμιά σημασία δὲν ἔχουν ὅλ' αὐτὰ γιὰ τὴν ἱστορία πού διηγεῖται. Ὅμως αὐτὰ καὶ μὴν τῆ δικαίωνουν στὴ συνείδησή του. Ἡ οὐσία τῆς ὄλης εἶναι μέσα τους : εἶναι ἡ ὑποβολὴ τῶν «ἀψύχων» μετὰ τὴν τρομακτικὴ ζωντάνια τους.

**

Ἄν στὸ μηχανισμό τῆς γένεσης τῶν εἰκόνων του μέσ' ἀπ' τὸ συναίσθημα εἶναι αἰσθητὴ μόνον σ' ὅποιον προσέξει τὴ γενεαλογία τους ἢ μεσογειακὴ ψυχὴ, μὲς στὴν παράσταση μπορεῖ ὅποιοσδήποτε ν' ἀναγνωρίσει τὴν τέλεια τῆς ἔκφραση.

Στὶς ἐπικές του εἰκόνες κινεῖται, ζεῖ ὀλοκλήρη μετὰ τὶς θεότητες, τοὺς «βροτούς», τὴ φύση καὶ τ' ἄλογα κτήνη τῆς.

Θρησκευτικὲς εἰκόνες, εἰδυλλιακές, ἀγροτικές καὶ ναυτικές, εἰκόνες τῆς ἀνθρώπινης ἀθλιότητος, τῆς θείας καὶ φουσιῆς παντοδυναμίας, προβάλλουν μέσ' στὴν ἴδια τοιχογραφία μετὰ τὴν πεποίθησι πὼς τίποτα στὸν κόσμο δὲ γεννήθηκε νομιμώτερο ἀπ' τ' ἀδέλφωμά τους.

Ἀνοίξτε ἐδῶ καὶ κεῖ τὴν «Ἀγάπη στὸ γκρεμό» πουθενὰ δὲ θὰ τὰ βρῆτε πιὸ ἐλεύθερα ἐνωμένα. Νὰ ἕνα βουκολικὸ ἀπόσπασμα :

«Ὁ ταῦρος ἦτο πυρρός, γενναῖος (1), ὑψητῶς ἀνθρώπος, καὶ εἶχε ἀληθῆ μεγαλεῖον εἰς τὸ στάσιμόν του. Ἡ ἀγέλας ἡ πρώτη ἦτο ἐφάμιλλος μετὰ τὸν ἐπιβήτορα κατὰ τὸ *μεγάλανρον* καὶ τὴν *ἀκμήν*. Πελωρία ἦτο ἡ λεκάνη καὶ οἱ λαγόνες, οἱ δὲ μαστοὶ τῆς, σφικτοὶ, ἐλικνίζοντο μετὰ χάριν εἰς τὸ βᾶδισμά τῆς.

Ἡ δάμαλις *ὠραία*, πυρρὰ ὅπως ὁ μέγας ταῦρος, μόλις ἔψαυσε τὴν θηλὴν κ' ἐπῆδα χαριέντως περὶ τοὺς θάμνους κάτω τῆς στέρνας, δύο δὲ μόσχοι τρυφεροὶ, ὁ εἰς λευκάζων, ὁ ὕστερος ὄρνθος τὸ χρῶμα, ἐσκίρτων κ' ἐπαίζον περὶ τὰ ὀπίσθια σκέλη τῆς μητρός των. Τέλος ὑπῆρχεν ἀρμονία καὶ κάλλος εἰς τὸ βουκόλιον τοῦτο, ὅποια σπανίως ὑπάρχει εἰς οἰκογένειαν ἀνθρώπων ἐξ οἴκου εὐγενούς.»

Πλάϊ σι' ἀγροτικά, τὰ θρησκευτικὰ ἔργα

ἔρχονται μετὰ τὶς τελετές τῆς λατρείας — ἴδια ὅπως στὸν Ὅμηρον ἢ τὶς κρητικὲς εἰκόνες — νὰ δώσουν μ' ὄλες τὶς ἄλλες ἐκδηλώσεις τοῦ ἀνθρώπου καὶ τῆς φύσης τὴ συγκίνηση τῆς ζωῆς.

Ἐπάνω στὸν βράχο τῆς ἐρήμου ἀκτῆς ἀπὸ παλαιούς, λησμονημένους χρόνους εὐρίσκετο κτισμένον τὸ ἐξωκκλησι τῆς Παναγίας τῆς Κατευοδῶτρας. Ὅλον τὸν χεῖμῶνα παππᾶς δὲν ἤρχετο νὰ λειτουργήσῃ. Ὁ βορρηᾶς μαίνεται καὶ βρυχᾶται ἀνὰ τὸ πέλαγος τὸ ἀπλωμένον μαυρογάλλον καὶ βαθύ, τὸ κύμα λυσοῦ καὶ ἀφρίζει ἐναντίον τοῦ βράχου. Κι' ὁ βράχος ὑψώνει τὴν πλάτην του, γίγας ἀκλόνητος, στοιχειῶ ριζωμένον βαθεῖα στὴν γῆν καὶ τὸ ἐρημοκλήσι λευκὸν καὶ γλαρὸν ὡς φαλεὰ θαλασσοετοῦ στεφανώνει τὴν κορυφὴν του.

Ὅλον τὸν χρόνον παππᾶς δὲν ἐφαίνετο καὶ καλόγηρος δὲν ἤρχετο νὰ δοξολογήσῃ. Μόνον τὴν ἡμέραν τῶν Φώτων κατέβαιναν ἀπὸ τὸ ὕψος τοῦ βραχίονος βουνοῦ, ἀπὸ τὸ λευκὸ μοναστηράκι τοῦ Ἀγίου Χαράλαμπος, σεβάσμιος, μετὰ φτερουγίζοντα κάτασπρα μαλλιά καὶ κυματίζοντα βαθεῖα γένεια, ἕνας γέρον ἰερεὺς «ὡς νεοττὸς τῆς ἄνω καλιᾶς τῶν Ἀγγέλων», διὰ νὰ λειτουργήσῃ τὸ παλαιόν, λησμονημένον ἐρημοκλήσι. Ἐκεῖ ἤρχοντο τρεῖς τέσσαρες βοσκοὶ, βουνίσιοι, ἀλειτούργητοι, ἤρχοντο μετὰ τῆς φαμίλιες των τῆς ἀνεβγαλτες καὶ ἀπραχτες, μετὰ τὰ βοσκοπούλα των τ' ἀχτένιστα καὶ ἀνιφτα, πού δὲν ἤξευραν νὰ κάνουν τὸ σταυρὸ τους, γιὰ ν' ἀγιασθοῦν καὶ νὰ λειτουργηθοῦν ἐκεῖ καὶ εἰς τὴν ἀπόλυσιν τῆς λειτουργίας ὁ γηραιὸς παππᾶς μετὰ τοὺς πτερυγίζοντας βοστρύχους εἰς τὸ φύσημα τοῦ βορρᾶ καὶ τὴν βαθεῖαν, κυμαινομένην γενειάδα, κατέβαινε κάτω εἰς τὸν μέγαν ἀπλωτὸν αἰγιαλὸν ἀνάμεσα εἰς τοὺς ἀγρίους θαλασσοπλήκτους βράχους, διὰ νὰ φωτίσῃ κι' ἀγίασῃ τ' ἀφώτιστα κύματα.» (1)

Σπάνια ἢ χαρὰ τῆς αἰσθησης, ἢ ἐγκόσμια ἀγάπη τοῦ *ὀράμιτος* εἶναι μεγαλύτερη, καὶ πλουσιώτερη ἢ δημιουργικὴ συγκίνηση τοῦ παρὰ σ' αὐτὸ τὸ κομάτι.

Ἄλλὰ νὰ καὶ τὸ ἐκκλησάκι τῆς «Ἀγάπης στὸ γκρεμό» :

«Ὁ ναῖσκος τοῦ Ἀρχαγγέλου προέβαλλε λευκός, ἀφελὴς κάτω τῆς ἀποτόμου κορυφῆς τοῦ βουνοῦ, ἐπὶ πρόσωπον τῆς ὄφρου τοῦ ὄρους, ἀνὰ τὸ κλίτος τὸ ἐλαιόφυτον ὑπόθεν τῆς χαριτωμένης κοιλάδος. Τὸ ἱερὸν βῆμα μετὰ τὴν μικρὰν χιβάδα του προέκυπτεν ὡς μέτωπον ἄγνον καὶ θεῖον καὶ ὑπ' αὐτὸ τὸ ἱερὸν βῆμα, εἰς τοὺς πόδας τῆς χιβάδας ἀνεβλυζεν ἢ πλουσία, δροσερὰ βρύσις.»

Ὁ οἶκος τοῦ Θεοῦ τοῦ εἶναι οικεῖος σὰν εἰκόνα πού ὁ ἴδιος ζωγράφισε καὶ σὰν λείψανον τῆς εἰδωλολατρικῆς θρησκείας ἀγκα-

(1) «Τ' ἀγνάντεμα».

1. Οἱ ὑπογραμμίσεις εἶναι δικές μου. Προσέξτε αὐτὲς τὶς λέξεις, αὐτὰ τὰ ἐπιθέτα. Λὲς πὼς ἀναπῆδησαν ἀπὸ κρητομικηναϊκὴ παράσταση.

λιάζεται και σμίγει με τὰ ζωντανὰ κλωνάρια τῆς ζωῆς, μετὰ τὰ πλοκάμια τῆς γῆς ποὺ κράτησαν πάνω στὸ δροσισμένο ἀπ' τὶς πηγὲς στέγνο της τοὺς τραχεῖς εἰδωλοατρικούς σηκούς. Περνάει κι' ἡ εἰκόνα του μετὰ τὶς ἄλλες ὄλες, μετὰ τὰ μακρυσμένα ναυάγια τῆς μνήμης του, μετὰ τὸν Νήφωνα καὶ τ' Ἁγιον Ὅρος.

*Ἔτσι μᾶς μιλάει καὶ στὴ «Γλυκοφιλοῦσα», μεταξὺ τῆς εἰκόνας τοῦ ταύρου τοῦ Θεοδόση καὶ μιᾶς καταγιῆδας, γιὰ τὸ παρεκκλήσι τὸ «κτισμένον ἐπάνω εἰς τὸν βράχον, τὸ μαστιζόμενον ἀπὸ θυέλλας καὶ λαίλαπας, λικνιζόμενον ἀπὸ τὸ ἀειτάραχον καὶ πολὺρροιβδον κύμα, ναναριζόμενον ἀπὸ τὰ ἄσματα, τὰ ὅποια ὁ ἄνεμος ἔψαλλε δι' αὐτὸ εἰς τοὺς σκληροὺς βράχους καὶ τὰ ἠχώδη ἄντρα». Καὶ διακρίνεις ὅτι τὴ φοβερὴ, μυστικὴ καὶ γηθόσυνη λειτουργία τῶν στοιχείων, τὴν παρακολουθοῦσε μετὰ τόση εὐλάβεια, μ' ὅση χριστιανικὴ προσήλωση ἄκουγε τὸ «Πεποικιλμένη».

«Οἱ τέσσαρες τοῖχοι ἴσταντο ἀκόμη ἀρραγεῖς, πετροθεμελιωμένοι, σώζοντες μικρὸν ἐπίχρισμα ἀπὸ παλαιοῦ καιροῦ περὶ τὴν μεσημβρινοδυτικὴν γωνίαν, χορταρισμένοι καὶ μαυροπράσινοι περὶ τὴν βορειοανατολικὴν... Ὀλόγυρα εἰς τοὺς τοίχους, ὕψηλά ἄνω τῶν ὑπερθύρων καὶ ὑπὸ τὰ γείσα τῆς στέγης, ὄραϊα μικρὰ πινακία παλαιῶν χρόνων ἦσαν ἐγκολλημένα, σχηματίζοντα μέγαν σταυρὸν ἐπὶ τῆς χιβάδος τοῦ ἱεροῦ βήματος πρὸς ἀνατολὰς μετὰ ὑποποδίου εἰς σχῆμα ἀνεστραμμένου Τ ἐκ πέντε ἄλλων πινακίων καὶ ἄλλους δύο σταυροὺς δεξιόθεν καὶ ἀριστερόθεν, ὑπερθὺν τῶν δύο παραθύρων τοῦ χοροῦ καὶ τέταρτον σταυρὸν ἄνω τῆς φιλῆς τῆς εἰσόδου δυσμόθεν. Καὶ τὰ ὄραϊα, παλαιὰ πινακία ἦσαν ὅλα χρωματιστά, γαλάκια καὶ ὑποπράσινα καὶ κιτρινωπά καὶ λευκά, μετὰ κλαδάκια καὶ μετὰ ἀνθρωπάκια καὶ μετὰ πουλιά φιλοκάλως καὶ κομψῶς διατεθειμένα, στίλβοντα εἰς τὸν ἥλιον, *χάρμα τῶν ὀφθαλμῶν*, κειμήλια, ὕψηλά κείμενα, στερεὰ βαλμένα εἰς τὰς κόγχας τῶν, ἀφελῆ ἀναθήματα, λείψανα παλαιῶν χρόνων, περισώματα ἀπαγωγῶν καὶ δηώσεων παντοίων...»

Πόσο μοιάζει ἡ χαρὰ του ὅταν τὰ τραγουδάει ὅλα αὐτὰ, ἐκεῖνο τὸ «θαῦμα ἰδέσθαι» ποὺ φεύγει ἀπ' τὸ στήθος του, μετὰ τὴ λαχτάρα τοῦ ποιητῆ ὅταν περιγράφει μετὰ τὴν προσήλωση τοῦ φανατικοῦ λάτρη τῶν ἐπίγειων τὰ κομφοτεχνήματα ποὺ γεμίζουν θαυμασμό τὴν παιδικὴ ψυχὴ τῶν ἡρώων ἢ τὰ ποικίλματα τῆς ἀσπίδας τοῦ Ἀχιλλέα.

*Ἐραστὴς μεθύων τοῦ κόσμου, εἰκονολάτρης καὶ εἰδωλολάτρη, καὶ κάνει νὰ καταλάβουμε σὲ τέτοιες στιγμὲς — ποὺ ἴσως στὸ ἀπρόσεχτο βλέμμα νὰ περνᾶνε ἀπαρτήρητες — πόσο λίγο ὁ χριστιανισμὸς του ἀπέβαλε τὴ συγκίνηση τῶν αἰσθη-

σεων, πόσο λίγο θυσιάζε τὴ «ζωὴ» ποὺ τὸν σπάρταζε, μετὰ τὴν ἀγωνία καὶ τὴν ἠδονὴ τοῦ τραγουδιοῦ της, στὶς ὑπερβατικὲς ἀξίες.

*Ὁ ἄνθρωπος ποὺ νιώθει τὸ «*ἄρητον τυφρὸν θέλητρον*» τῆς εἰκόνας αὐτῆς καὶ ποὺ προσεύχεται μετὰ σ' αὐτὰ τὰ ἐρείπια, δὲν ἀνάβει τὸ κερί του στὴν ὑπερκόσμια δύναμη: Σὰν τοὺς πρώτους ἐκεῖνους χριστιανούς, γιὰ νὰ ὑμνήσει τὸ βασίλειο τοῦ Θεοῦ δὲ βρίσκει κι' αὐτὸς λόγια οἰκειότερα στὴν ψυχὴ του, δὲ βρίσκει εἰκόνες συγκινητικώτερες, ἀπ' τ' ἀφελῆ σύμβολα ποὺ ὑμνοῦν τὴ ζωὴ.

*Ὁ σταυρὸς τῆς Βρετάνης κράτησε καὶ συνέχισε τὴν ἀδυσώπητη βουβαμάρα τῶν εἰδωλῶν, τῶν χτυπημένων ἀπ' τὸ δέος τοῦ μονότονου ρόχθου τοῦ ὠκεανοῦ, καὶ τὸ «μικρὸν, *βραχοστυγεμένον* παρεκκλήσιον» κρατούσε μετὰ στὰ πολυχρώμα πινακία του τὰ πανάρχαια ἐκεῖνα «πουλάκια», τὶς περισσότερὲς τῆς Ἀφροδίτης, τὶς περισσότερὲς τῆς ζωῆς. Πέρα ἀπὸ κάθε ἐρείπιο. Στὰ ράμφη τους βαστᾶνε τὸν κλάδο της ποὺ νῆα πάντα ξαναγεννιέται. Σ' αὐτὴν ἀνήκει ἡ ψυχὴ του.

Κοιτάξετε μόνο πῶς τὸ μάτι του, ἢ αἴσθησή του ὅλη, παρακολουθεῖ τῆς φύσης τὸ ξαναγέννημα. Εἶναι τόσο διαφορετικὸ αὐτὸ τὸ μάτι ἀπὸ κείνα ποὺ, ξέρουν «τὶς φλογισμένες δύσεις» καὶ τ' ἀχνὸ σεληνόφωτο». Χαίρεται ὡς τὴν παραμικρότερη τὴς ἐκδηλώσεις τοῦ τιτανικοῦ οργανισμοῦ της :

«Ἐἶχε σιγήσει ὁ φοβερὸς τυφὼν καὶ εἶχε κοπάσει ἡ λαίλαψ καὶ ἡ θάλασσα ἔβραζεν ἀκόμη μετ' ὑπόκωφον βοὴν δεχομένη τὰ χωματόχροα καὶ θολὰ ρεύματα τῶν χεμαίρων καὶ τὸ ἄσπιλον πόντος εἶχε μισσηθῆ ἀπὸ τῆς γῆς τὰς ὕλας. Ὁ ἥλιος εἶχε φανῆ εἰς μίαν γωνίαν τοῦ οὐρανοῦ, τὰ σύννεφα εἶχαν συμμαζευθῆ εἰς μίαν ἄλλην. Ὁ ταῦρος τοῦ Θεοδόση ὁ φιλέρρημος μετὰ τὸ νῆ κέρατον (εἶχε χάσει — σπεύδει νὰ μᾶς πεί — τὸ ἄλλο πρὸ ἑτῶν, ὅταν ἦτο νέος ἀκόμη, εἰς μάχην μετ' ἄλλον ταῦρον) ἐξηκολούθει νὰ βλέπῃ τὰς καλκατζούνας αἰτίνες εἶχον κατέλθει πρὸ ὀλίγου, τίς οἶδε ἀπὸ ποῖαν ἀνήλιον σπηλιάν, ἀπὸ τὰ ὕψη τῶν φοβερῶν ἀλιπλήκτων βράχων καὶ ἔκαμναν ὡς νὰ ἐβουτοῦσαν τὰ ράμφη ἐπιπολῆς τοῦ κύματος καὶ ἐτίναζαν τὰ πετρά διὰ νὰ στεγνώσουν καὶ πάλιν ἔκαμνον ὡς διὰ νὰ βουτήξουν... Ὁ ταῦρος ἀφήκε μακρὸν μυκηθμόν, ἐσηκώθη καὶ αὐτὸς, ἐτίναξε τὰ μέλη, καὶ στραφεῖς ἤρχισε νὰ ἀνέρχεται τὸ ρεῦμα, ἐπιστρέφων εἰς τὴν στάνην τοῦ Θεοδόση, ὡς ἔκαμνε καθημερινῶς, ὅταν δὲν εἶχεν ἐργασίαν.

»Αἱ αἴγιες τοῦ Στάθη τοῦ Μπόζα...»

Ζῶα, ἄλογα, χῶμα, νερό, ὄψη τοῦ «γίγνεσθαι» ἄχρηστη σ' ὅποιον δὲ ζητᾶει τὸ νόημα τοῦ μετὰ τὴ μορφῆ, μετὰ τὴν χαρὰ τῶν ἄπειρων μορφῶν του. *Ἐπεα πτε-

ρόνετα» πού ἀναδίνουν τὸ πνεῦμα ὄλης τῆς μεσογειακῆς «θέσεως» μέσα στὴ ζωῆ.

* * *

Κλείνω τὴ μικρὴ αὐτὴ σειρὰ τῶν εἰκό-
νων μὲ μιὰ σελίδα πούναί ἀπ' τὶς πιὸ ὑπέ-
ροχες πού γράφηκαν ἀπ' ὄσους ἀτένισαν
τὸν ἀγῶνα τοῦ ἴδιου αὐτοῦ «βροτοῦ», τοῦ
μαύρου μερμηγκιοῦ πού στὸ ἴδιο γαλάζιο
ἄλῳν ἴδια ἀγαπάει, πονεῖ, κοπιάζει, ἀνοι-
γει τὰ πανιά πρὸς τὴ μοῖρα του ἐπὶ
αἰῶνες κι' αἰῶνες.

«Ὅλη ἡ μακρὰ καὶ πλατεῖα ἀμμουδιὰ ἡ
ἀπλουμένη μεταξὺ τῆς λίμνης καὶ τοῦ λι-
μένου δὲν εἶχεν οὐδὲ ἓνα κόκκο ἀμμου
ἀμυγῆ ἀπὸ πριονίδια, οὐδὲ ἓνα χάλικα ἐ-
λεύθερον ἀπὸ τὴν γειτονίαν πελεκουδίου.
Πόσα δάση ἀγριοξύλων μετεμορφώθησαν
ἐνταῦθα ἀπὸ ἀμνημονεῦτων χρόνων εἰς
σκάφας μὲ κατάρτια ὑψηλά, μὲ μυριάδας
ὄργων ἰσχυρῶν καὶ πανίων, καὶ πόσαι
τοιαῦτα σκάφαι θὰ ἐκοιμῶντο τώρα τὸν
ὑπνον εἰς τὰ βάθη τῆς Μεσογείου ἢ τοῦ
Εὐξείνου! Δύο τοιοῦτοι σκελετοὶ ἐφαί-
νοντο σήμερον κείμενοι ἐπὶ τὴν πλευράν,
ἀντικρὺ τοῦ ναυπηγείου, μὲ τὰς σκωληκο-
βρώτους καὶ μαυρισμένας σανίδας τῶν,
μὲ τὰ σκουριασμένα καρφιά τῶν καὶ τὰ
διέχοντα στραβόξυλα, γυμνὰ μαδερῶν,
δι' ὧν διέρρεεν ἐλευθέρως ἡ θάλασσα, ἐ-
φαίνοντο θλιβερώς μειδιδνῶντα μὲ ὀδόντας
ἀνευ χειλέων, ὡς νὰ ᾤκτειρον βλέποντα
ἐκ τοῦ σύγγυς τὴν τόσῃν μανιώδη μέρι-
μναν καὶ μεταλλευτικότητά τῶν ἀνθρώ-
πων. Πόσαι χεῖρες ἀνθρώπων πυρετωδῶς
ἐργασθεῖσαι ἄλλοτε ἐδῶ δὲν ἔκειντο ξη-
ραὶ εἰς τὰ βάθη τῆς γῆς, πόσαι κεφαλαί,
τόσον ἔχουσαι ἐγκέφαλον, ὅσος θὰ ἤρκει,
καθ' ἃ ἔλεγε γηραιὸς ναυτικός, «διὰ νὰ
παλαμίσῃ τις ἓνα καράβι ὀλόκληρον», δὲν
ἔθρεψαν ἀδηφάγα κήτη εἰς τὸν βυθὸν τοῦ
πόντου! Καὶ ὅμως ὁ γέρον ἐκεῖνος θαλασ-
σινὸς μὲ τὴν πικρὰν εἰρωνεῖαν του εἶχε
χάσει ἀρτίως τὸ πλοῖον καὶ τοὺς δύο υἱ-
οὺς του ἀπὸ μιαν τρικυμίαν παρὰ τὸν Μα-
λέαν καὶ τώρα μὲ τὰ γεράματά του καὶ μὲ
τὸν τρίτον του υἱὸν ἐπαιδεύετο νὰ ναυπη-
γήσῃ ἄλλο πλοῖον μεγαλύτερον, ἔρμος
τῶν κυριωτέρων βοηθῶν του! Οὕτως ἡ ἀ-
νάγκη τοῦ βίου καὶ ἡ συνήθεια δεσπόζουσι
τῶν ἀνθρωπίνων πραγμάτων! Δι' ἐκεῖνον,
τὸ νέον τοῦτο πλοῖον ἴσως νὰ ἦτο, ἂν ὄχι

ἱκανοποίησις, τοῦλάχιστον παρηγορία διὰ
τὸ γῆρας! Καὶ οὕτω θὰ ἐξηκολούθει νὰ
διάγῃ τὰς τελευταίας ἡμέρας του ὁ γη-
ραιὸς θαλάσσιος λύκος, ἐωσότου θὰ ἤρ-
χεται ἴσως ἡμέρα καθ' ἣν ἡ θάλασσα, τὸ
μέγιστον τοῦτο θηρίον, τὸ ὁποῖον ἐπιμό-
νας προεκάλει, θὰ τὸν ἀνέριπτεν ἐξεγει-
ρομένη ἀπὸ τῶν κόλπων τῆς ἕως τὸ στε-
ρέωμα, ὡς λέγει ὁ Μπάυρον, καὶ θὰ τὸν
ἐπεμπεν ὀλολύζοντα εἰς τοὺς θεοὺς του,
ἀπορρίπτουσα αὐτὸν ὀπίσω εἰς τὴν γῆν.
«Ἐκεῖ ἄς κεῖται! There let him lay!» (1)
«Κι' ἐξηκολούθουν διαρκῶς νὰ ναυπηγῶ-
σι πλοῖα . . .» καὶ κατὰ ἀπ' τὸ βλέμμα
του πού παρακολουθοῦσε τὴ μοῖρα του
ν' ἀγωνίζονται καὶ νὰ χάνονται μὲς στὸ
ὕρρο στοιχεῖο.

Βλέμμα χωρίς δάκρυα, χωρίς χάρδια, χω-
ρίς ἐπιπλήξεις, πού ποτὲ δὲν ξεσπάει σὲ
τρυφερὲς ἐκδηλώσεις ὁ οἶκτος του: Στέκει
παράμερα, μόνος στὴ βαθεῖα ἐρημικὴ
συγκίνησή του, καὶ τοὺς βλέπει νὰ ζοῦν,
ν' ἀγωνίζονται, νὰ πονοῦν καὶ συχνὰ νὰ
καταστρέφονται μὲ τὰ χέρια τους.

Εἰν' ἐκεῖνο τὸ βλέμμα πού μὲ τὴ δύναμη
τοῦ τραγικοῦ ἑλληνικοῦ Διονύσου ἐπνίξε
τοὺς γονεῖς τοῦ Πεντάρφανου στὴ μανία
τῆς βακχικῆς του γιορτῆς, ἐνῶ ὁ μεσο-
γειακὸς χορὸς τῶν μεθυσμένων Τριτόνων
καὶ τῶν Σειρήνων, πού ζαλισμένοι «ἐπλεαν
ἐλαφρὰ εἰς τὸ κύμα, ἐτόνιζε φαιδρὸν πα-
ροῖνιον ἄσμα διὰ τοὺς θεοὺς, τὸ ὁποῖον
ἦτο θρῆνος καὶ πικρὰ εἰρωνεῖα διὰ τοὺς
θνητοὺς ἀνθρώπους καὶ τὴν μοῖραν των».

Γιατὶ νὰ κλάψει ἢ νὰ χαμογελάσει αὐτὸ
τὸ βλέμμα; Τοῦφτανε νὰ γίνεαι ἀπέραντο,
ἀπύθμενα, ἀπίστευτα γαλάζιο, γιὰ νὰ δέχε-
ται μέσα του, σάν τὸν ἀτέρμονα οὐρανὸ,
κάθε ρόχθο τῆς γῆινης ἀγωνίας, κάθε
σκίρτημα τῆς γῆινης ζωῆς.

Κοιτάξετε μέσα του. Μερικὲς φωτογρα-
φίες του μᾶς τὸ διατήρησαν. Κάποια καρά-
βια, κάποιους ναυτίλους θὰ δῆτε ἐκεῖ νὰ
βυθίζουν στοὺς ὀρίζοντες, κάποια ἡχῶ
ναυαγίων πού δραματουργήθηκαν κάπου
μακριὰ κι' ἔρχεται θολὴ ἢ αὐγὴ νὰ τὰ φω-
τίσει, κάποιες ἐλπίδες νόστου νὰ ξεμα-
κραίνουν.

ΑΛ. ΔΙΑΜΑΝΤΟΠΟΥΛΟΣ

1. «Ὀλόγυρα στὴ λίμνη».

FRIEDRICH SCHILLER

Ο ΠΟΙΗΤΗΣ*

Ὁ καλλιτέχνης εἶναι βέβαια τὸ παιδί τῆς ἐποχῆς του, ἀλλοίμονο ὅμως γι' αὐτὸν ἂν εἶναι καὶ ὁ μαθητὴς τῆς ἢ καὶ τὸ χαϊδεμένο τῆς παιδί. Μιά εὐεργετικὴ θεότητα πρέπει νὰ τ' ἀποκόβει τὸ μωρὸ καὶ νὰ τ' ἀπομακρύνει ἔγκαιρα ἀπ' τῆς μάνας του τὸ στήθος, πρέπει νὰ τὸ στέλνει νὰ τραφεῖ ἀπ' τὸ γάλα μιᾶς καλύτερης ἐποχῆς καὶ νὰ ὀριμάσει κάτω ἀπὸ μακρυνοὺς ἑλληνικοὺς οὐρανοὺς. Σὰ γίνει ἄντρας, τότε ἄς ξαναγυρίσει, μὲ ξένη πιά τὴ μορφὴ του, στὸν αἰῶνα του· ὄχι ὅμως γιὰ νὰ τὸν χαροποιήσει μὲ τὴν παρουσία του, μὰ γιὰ νὰ τὸν ὑποβάλει — ὅπως τόκανε τοῦ Ἀγαμέμνονα ὁ γιός — σὲ μιὰ γόνιμη κάθαρση.

Σημείωση τοῦ μεταφραστῆ.—Τὸ 1795 βῆκε ἡ πραγματεία τοῦ Schiller «Γιὰ τὴν αἰσθητικὴ ἀγωγή τοῦ ἀνθρώπου», γραμμένη σὲ μορφὴ ἐπιστολῶν. Θεμελιακὰς προϋποθέσεις γιὰ τὴ συγγραφή αὐτῆς τῆς θεωμαστῆς πραγματείας ἦταν οἱ ἀκόλουθοι :

α') Ὁ Schiller, ποῦ ἦταν πιά 36 χρονῶν, εἶχε ὑπερικήσει μέσα του τὸν ποιητὴ τῶν «Ληστῶν», δηλαδή τὸν ἐπαναστάτη, ποῦ ζητοῦσε νὰ πολεμήσει τὴν ἀδικία μὲ τὴν ἀδικία.

β') Ὁ Schiller εἶχε κάνει τὴ γνωριμιὰ του μὲ τὸ πνεῦμα τὸ ἑλληνικόν.

γ') Ὁ Schiller εἶχε ἀγκαλιάσει μὲ τὸ πνεῦμα του τὸν Kant καὶ εἶχε συγχινηθεῖ βαθειὰ ἀπ' τὴν ἠθικὴ εἰδικὰ φιλοσοφία του.

δ') Ὁ Schiller δὲν εἶχε μόνον ἀγκαλιάσει τὸ πνεῦμα τοῦ Goethe, ἀλλὰ εἶχε δεθεῖ στενά καὶ μὲ τὸν ἄνθρωπο. Ἡ κοσμοϊστορικὰ σημαντικώτερη φίλια τῶν αἰῶνων εἶχε βρεῖ τὸ σημεῖο τῆς ἀπόλυτης ἰσορροπίας τῆς.

ε') Ἡ μεγάλη γαλλικὴ ἐπανάσταση εἶχε μπεῖ στὸ στάδιο τῆς τρομοκρατίας καὶ τῆς ἀναρχίας (χωρὶς νὰ φαίνεται ὅτι εἶχε ἀρχίσει κιόλας νὰ τὸ ξεπερνᾷ) κι' ὁ ἕνας μετὰ τὸν ἄλλον οἱ κήρυκες τῆς ἐλευθερίας εἶχαν μεταβληθεῖ σὲ κακοὺς παράγοντες, μὰ καὶ σὲ ὄρατα θύματα τῆς τυραννίας.

Οἱ ἐπιστολές «Γιὰ τὴν αἰσθητικὴ ἀγωγή τοῦ ἀνθρώπου» εἶναι ἴσως, χωρὶς νᾶναι ποίημα, τὸ ποιητικώτερο ἔργο τοῦ Schiller (ὁ Schiller ἦταν λιγάκι δάσκαλος στὴν ποίηση, μὰ ἦταν πολὺ ποιητὴς στὴ διδασκαλία). Σκοπὸς τῶν ἐπιστολῶν ἦταν νὰ συκρατήσουν τὸν ἄνθρωπο σὲ μιὰ ἰσορροπία ἀνάμεσα στὸ ἔνστικτο καὶ στὴ λογικὴ. Τὴ λογικὴ τὴ φοβήθηκε ὁ Schiller, βλέποντάς τὴν στὴ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση. Δίχως τὴν αἰσθητικὴ ἀγωγή — μ' ἄλλα λόγια — πρὶν γνωρίσει ὁ ἄνθρωπος τὴν ἐλευθερία ὡς αἰσθητικὴ ἐλευθερία — δὲν πρέπει νὰ περνᾷ ἀπ' τὸ στάδιο τὸ παθητικὸ στὸ στάδιο τῆς λογικῆς ἐνεργητικότητας. Τὸ καλλιτέννημα πρέπει νᾶναι ὁ δρόμος ποῦ πάει ἀπ' τὴ φύση στὴ λογικὴ, ἀπ' τὴν ἀγέλη στὴν πολιτεία, ἀπ' τὸ ζῶο στὸν ἄνθρωπο. Ὁ δρόμος ποῦ πάει στὴν ἱστορία καὶ στὴν πολιτεία, δὲν εἶναι μόνον δοσμένος στὸν ἄνθρωπο, μὰ εἶναι καὶ μιὰ ἐντολή. Χωρὶς τὴ συνειδηση αὐτῆς τῆς ἐντολῆς, τὸ τέρμα (καὶ τέρμα εἶναι ἡ πολιτεία, ποῦ

Τὸ ὑλικὸ θὰ τὸ πάρει βέβαια ἀπ' τὴ σύγχρονη ζωὴ, τὴ μορφὴ ὅμως θὰ τὴ δεχτεῖ ἀπὸ μιὰ ἐποχὴ πρὶο εὐγενικιά, θὰ τὴ δεχτεῖ πέρα ἀπὸ κάθε ἐποχὴ, ἀπ' τὴν ἀπόλυτη καὶ ἀμετάβλητη ἐνότητα τοῦ οὐσιαστικοῦ ἑαυτοῦ του. Ἐδῶ, μέσο ἀπ' τὸν καθάριο αἰθέρα, ποῦ ἡ δαιμονικὴ του ἡ φύση ἀπλώνει γύρω της, τρέχει ἡ πηγὴ τῆς ὁμορφιάς, ἀνέγχιχη ἀπ' τὴ σαπίλα τῶν γενεῶν καὶ τῶν καιρῶν, ποῦ κάτω ἐκεῖ στὰ βάθη κυλιοῦνται μέσα σὲ θολὰ νερά. Τὸ ὑλικὸ ποῦ μεταχειρίζεται ὁ καλλιτέχνης, μπορεῖ, ὅπως τὸ ἐξευγενίζει, ἔτσι καὶ νὰ τὸ βρωμίσει ἢ ἰδιοτροπία τῆς ἐποχῆς· ἡ ἀγνή ὅμως μορφὴ δὲν ὑπόκειται στὶς ἀλλαγές τῆς. Ὁ Ρωμαῖος τοῦ Α' μ. Χ. αἰῶνα εἶχε κάμει κιόλας ἀπὸ καιροῦ τὰ γόνατά του ἔμπροσς τοῦς ἡγεμόνες του, ἐνῶ οἱ ἀνδριάντες στέκονταν ἀκόμα ὀρθοί· οἱ ναοὶ ἦταν ἀκόμα ἱεροὶ γιὰ τὰ μάτια τῶν ἀνθρώπων, ἐνῶ οἱ θεοὶ εἶχαν γίνει ἀπὸ καιροῦ καταγέλαστοι· καὶ τὰ αἶσχη ἑνὸς Νέρωνα ἢ ἑνὸς Κόμμοδου τὰ ντροπίαζε ὁ εὐγενικός ρυθμὸς τῆς οἰκοδομῆς ποῦ τὰ ἐκάλυπτε. Ἡ ἀνθρωπότητα ἔχασε τὴν ἀξιοπρέπεια τῆς, ἡ τέχνη ὅμως τὴν ἔσωσε καὶ τὴ διαφύλαξε σὲ πέτρες γεμάτες νόημα· ἡ ἀλήθεια ἐπιζητεῖ μέσα στὸ εἶδωλο, καὶ μὲ βάση τὸ ἀπεικόνισμα θ' ἀνασυγκροτηθεῖ ἡ πρωταρχικὴ εἰκόνα. Ὅπως κατάφερε ἡ ἀξία τέχνη νὰ ἐπιζήσει τὴ φύση τὴν ἀξία, ἔτσι καὶ προη-

εἶναι ταυτόχρονα μιὰ αἰώνια ἀρχὴ) χρησιμεύει μονάχα ὡς ἀφορμὴ γιὰ μιὰ ὀπισθοδρόμησιν στὸ ἔνστικτο. Χωρὶς τὴν αἰσθητικὴ ἐλευθερία, ἡ λογικὴ ἐλευθερία (φαινομενικὴ μόνακα καὶ ἀντιφατικὴ) δίνει ὅλα στὸ τυρῶ ἔνστικτο.

Μὲ τὶς ἐπιστολές του «Γιὰ τὴν αἰσθητικὴ ἀγωγή τοῦ ἀνθρώπου» ἔχτισε ὁ Schiller ἕνα οἰκοδόμημα. Τὸ θεωρητικὸ σχέδιο (μὲ τὰ γενικὰ μέτρα) τοῦ τῶδωσ ὁ Kant. Τὸ ζωντανὸ ὑλικὸ (μὲ τὴν εἰδικὴ καὶ ἀτομικὴ ποιότητά του) τοῦ τῶδωσε ἡ μορφὴ τοῦ φίλου : τοῦ Goethe. Τοῦ Kant ἦταν ὁ Schiller μαθητὴς· τοῦ Goethe ἦταν φίλος. Ὡς μαθητὴς ἔκανε μιὰ καλὴ ἐφαρμογὴ τῆς θεωρίας τοῦ διδασκάλου. Ὡς φίλος ἔκανε μιὰ ποιητικὴ ἀναπαραγωγὴ τῆς ἀνεπανάληπτης παρουσίας τοῦ φίλου. Τὸ κείμενο ποῦ παραβίδουμε ἐδῶ μεταφρασμένο, εἶναι βγαλμένο ἀπ' τὴν ἑνατη ἐπιστολὴ. Στὴν ἐπιστολὴ αὐτῇ, ποῦ εἶναι τὸ ζωντανὸ κέντρο ὀλόκληρης τῆς πραγματείας, μιλάει ὁ Schiller γιὰ τὸν καλλιτέχνη (γιὰ τὸν ποιητὴ, δηλαδή γενικὰ γιὰ τὸ δημιουργόν), ἔχοντας ὡς πρότυπο καὶ ἀνεύζοντας ὡς ἐνσαρκωμένη ἰδέα τὸν Goethe.

γείται στον ένθουσιασμό, πλάθοντας κι' άφυπνίζοντας. Πριν ακόμα στείλει ή άλληθια τὸ θριαμβευτικό της φῶς στα βάθη τῶν καρδιῶν, ἀδράχνει ή ποιητική δύναμη τὶς ἀχτίδες τῆς ἀλήθειας· κι' οἱ κορφές τῆς ἀνθρωπότητας θά λάμψουν, ὅταν στοὺς κάμπους θᾶναι ἀκόμα νύχτα ὀγρή.

Πῶς μπορεί ὅμως νά προφυλαχθεῖ ὁ καλλιτέχνης ἀπὸ τῆ διαφθορά τῆς ἐποχῆς του, πού ἀπ' ὄλες τὶς πλευρές τὸν περισφίγγει; Θά προφυλαχθεῖ περιφρονώντας τῆ γνώμη τῆς. Ἄς κοιτάζει ψηλά, προσηλώνοντας τὰ μάτια του στὴν ἀξιοπρέπεια του καὶ στὸ νόμο, κι' ἄς μὴ ρίχνει τὰ μάτια του ἐκεῖ κάτω, κυνηγώντας τὴν εὐτυχία καὶ ὑπηρετώντας τὴν ἀνάγκη. Ὁμοῖα ἐλεύθερος κι' ἀπ' τὴν κενόδοξη πολυασχολία, πού ζητάει ν' ἀφήσει τὰ ἴχνη τῆς στῆ στιγμή τῆ φευγαλέα, κι' ἀπ' τὴν ἀνυπόμονη φαντασιοπληξία, πού ζητάει νά ἐφαρμόσει στὰ πενιχρὰ γεννήματα τῆς ἐποχῆς τὸ μέτρο τοῦ Ἀπόλυτου, ἄς ἐμπιστευθεῖ στὸ νοῦ, πού ἐδῶ εἰν' ἀκριβῶς στὸ στοιχεῖο του, τῆ σφαῖρα τῆς πραγματικότητας· κι' ἔτσι ἄς προσπαθήσει, συνδέοντας ὅ,τι εἶναι δυνατὸ μ' ὅ,τι εἶναι ἀναγκαῖο, νά δημιουργήσει μέσ' ἀπ' τὴν τέτοιαν ἔνωση τὸ ἰδεῶδες. Τὸ ἰδεῶδες τοῦτο ἄς τὸ ἐκφράσει εἰκαστικά κι' ἀληθινά, ἄς τὸ ἐκφράσει παίζοντας μετ' τὴ φαντασία του καὶ σοβαρὸς στὶς πράξεις του, ἄς τὸ ἐκφράσει κι' ἄς τὸ ἀποτυπώσει σ' ὅλες τὶς αἰσθητὲς καὶ τὶς πνευματικὲς μορφές· κ' ἔτσι ἄς τὸ ρίξει ἔπειτα σιωπηλὸς μέσα στὸ χρόνο τὸν ἄπειρο.

Ἡ δημιουργική ὅμως γαλήνη καὶ ὁ τρανὸς ὑπομονετικὸς νοῦς, πού χρειάζονται καὶ τὰ δυὸ γιὰ νά χαραχθεῖ τὸ ἰδεῶδες τοῦτο πάνω στὴν πέτρα τῆ βουβῆ ή γιὰ νά χυθεῖ μέσα στῆ λέξη τῆ νηφάλια καὶ νά παραδοθεῖ στοῦ Χρόνου τὰ ἔμπιστα χέρια, οἱ δυνάμεις αὐτὲς δὲν εἶναι δοσμένες σ' ὄλους, ὅσοι ἐνίωσαν τὴν ψυχὴ τους νά φλέγεται ἀπ' τὸ ἰδεῶδες. Ἡ θεία πλαστική τάση — πιὸ ἀκάθεκτη ἀπ' ὅ,τι ἔπρεπε νᾶναι γιὰ νά χρησιμοποιήσει τὰ ἥρεμα αὐτὰ μέσα — ὀρμαῖ πολλές φορές ἄμεσα ἐπάνω στὸ παρὸν καὶ στὴν ἐνεργὸ ζωὴ κι' ἐπιχειρεῖ νά μεταπλάσει τὴν ἄμορφη ὕλη τῆς ἠθικῆς πραγματικότητας. Τὸν ἄνθρωπο πού αἰσθάνεται, τὸν κυνηγάει ή δυστυχία τῶν συνανθρώπων του — κι' ἀκόμα πιὸ πολὺ ὁ ἠθικός του ἐξευτελισμὸς — με ἱκανίες ἐπιγίγνους· ὁ ἐνθουσιασμός του ἀνάβει, κι' ὁ πόθος, πού φλέγεται μέσ' στὶς ψυχές τὶς δυνατές, τὸν σπρώχνει ἀνυπόμονα στῆ δράση. Ρωτιέται ὅμως καμιά φορά, ἂν οἱ ἀταξίες αὐτὲς στὴν ἠθικὴ ζωὴ προσβάλλουνε πραγματικὰ τὸ λογικὸ του ἢ μήπως θίγουνε περισσότερο τὸν ἐγωῖσμό του. Ἄν δὲν τὸ ξέρει ἀκόμα, θά μπορέσει νά ἐξακριβώσει τὴν ἀλήθεια, πιστοποιώντας τὴν

στὸ ζῆλο πού τὸν κατέχει, ὅταν ζητάει νά κάνει συγκεκριμένα καὶ νά ἐπιταχύνει τ' ἀποτελέσματα πού φέρνει ή ἐπέμβαση του. Ἡ ἄδολη ἠθικὴ τάση εἶναι προσανατολισμένη στὸ Ἄδριστο· γιὰ τὴν τέτοια τάση δὲν ὑπάρχει χρόνος, καὶ τὰ μέλλοντα εἶναι γι' αὐτὴν παρόντα, φτάνει νά πρόκειται μετ' τὴν ἐξέλιξη νά προκύψουν ἀναγκαστικά ἀπ' τὸ παρὸν. Γιὰ ἓνα Νοῦ, πού δὲ γνωρίζει φραγμούς, ή κατεύθυνση εἶναι κιόλας ή πλήρωση· κι' ὁ δρόμος ἔχει διανυθεῖ μετ' τὴ στιγμή πού ἔγινε τὸ πρῶτο βῆμα ἐπάνω του.

Δῶσε λοιπόν, — ἔτσι θ' ἀπαντήσω στὸ νεαρὸ φίλο τῆς ἀλήθειας καὶ τῆς ὁμορφιάς, πού θά θελήσει νά μάθει ἀπὸ μένα πῶς πρέπει νά ἱκανοποιήσει, παρ' ὅλη τὴν ἀντίσταση τῆς ἐποχῆς, τὴν εὐγενικὰ τάση πού ὑπάρχει μέσα του, — δός του λοιπόν τοῦ κόσμου, πού ἐπάνω του τάχθηκες νά δράσεις, τὴν κατεύθυνση πρὸς τὸ Ἄγαθὸ αὐτὸ φτάνει γιὰ νά φέρει ἔπειτα ὁ ἥρεμος ρυθμὸς τοῦ χρόνου τὴν ἐξέλιξη. Τὴν κατεύθυνση πρὸς τὸ Ἄγαθὸ θά τὴν ἔχεις δώσει, ἂν ἀνυψώσεις, διδάσκοντας, τὶς σκέψεις τοῦ κόσμου στὸ Ἄναγκαῖο καὶ στὸ Αἰώνιο, ἂν μεταβάλλεις, δρώντας ή πλάθοντας, τὸ Ἄναγκαῖο καὶ τὸ Αἰώνιο σὲ ἀντικείμενα τῶν ἀνθρώπων ὀρμῶν. Θά γκρεμιστεῖ τὸ οἰκοδόμημα τῆς πλάνης καὶ τῆς αὐθαιρεσίας, ἀναγκαστικά θά γκρεμιστεῖ, καὶ νά τὸ μάλιστα, γκρεμιστῆ κιόλας τὴν ἴδια τὴ στιγμή πού θάβεις βέλταιος ὅτι ἄρχισε νά γέρνει· μὰ μέσα στὸν ἄνθρωπο τὸν ἐσωτερικὸ, κι' ὄχι μόνο στὸν ἐξωτερικὸ, πρέπει νά γείρει. Μέσα στῆ τροπαλὴ σιγῆ τῆς ψυχῆς σου, ἐκεῖ προσπάθησε νά ἐκθρέψεις τὴν ἀλήθεια πού θριαμβεύει, παρυσίασέ τὴν ὕστερα μέσα στοῦ Ὁραίου τῆ μορφῆ, γιὰ νά μὴ τὴν προσκυνάει μονάχα ή σκέψη, μὰ γιὰ νά τὴν ἀγκαλιάσουν τῆ μορφῆ τῆς μ' ἀγάπη καὶ οἱ αἰσθήσεις. Καὶ γιὰ νά μὴ σοῦ συμβεῖ νά παραλάβεις ἀπ' τὴν πραγματικὸτητα τὸ ὑπόδειγμα πού ἐσὺ ἀκριβῶς πρέπει νά τῆς δώσεις, ἀπόφυγε τὴν ἀμφίβολη σὲ ἀξία συντροφία τῆς, ὡς τῆ στιγμή πού θάχεις ἐξασφαλισμένη μίαν ἰδεῶδη συνοδεία μέσ' στὴν καρδιά σου. Νά ζεῖς μετ' τὸν αἰῶνα σου, μὴν εἶσαι ὅμως δημιουργημάτων· δίνε στοὺς συγχρόνους σου, δίνε ὅμως ὄχι ὅ,τι ἐπαινοῦν, μὰ ὅ,τι τοὺς χρειάζεται. Χωρὶς νᾶσαι ἐσὺ συνένοχος τους, συμμερίσου μετ' καρτερία εὐγενικὰ τὶς τιμωρίες πού ὑποφέρουν· καὶ τράβα ἐσὺ καὶ σκύψε ὡς ἐλεύθερος κάτω ἀπ' τὸ ζυγὸ, πού αὐτοῦ ἄσχημα τὸν φέρουν κι' ἄσχημα ζοῦν χωρὶς αὐτόν. Τὸ ἀκλόνητο θάρρος πού θά δείχνεις περιφρονώντας τὶς χαρὲς τους, θᾶναι γι' αὐτοὺς ή ἀπόδειξη ὅτι δὲν ὑποτάσσεσαι στὰ παθήματά τους ἀπὸ δειλία.

Μεταφρ. Π. Κ.

ΠΛΑΤΩΝΟΣ ΕΠΙΣΤΟΛΗ Ζ' *

Συμβουλή μὲν δὴ καὶ ἐπιστολὴ εἰρήσθω καὶ ἡ παρά Διονύσιον ἐμῆ προτέρα ἄφρις· ἡ δὲ δὴ ὑστέρα πορεία τε καὶ πλοῦς ὡς εἰκότως τε ἅμα καὶ ἐμμελῶς γέγονεν, ᾧ μέλει ἀκούειν ἕξεται τὸ μετὰ τοῦτο ¹. ὁ μὲν γὰρ δὴ πρῶτος ² χρόνος τῆς ἐν 338 Σικελίᾳ διατριβῆς μοι διεπεράνθη, καθάπερ εἶπον³, πρὶν συμβουλευεῖν τοῖς οἰκείοις καὶ ἐταίροις τοῖς περὶ Δίωνα· τὸ μετ' ἐκεῖνα δ' οὖν ⁴ ἔπεισα ὅτη δὴ ποτ' ἐδυνάμην Διονύσιον ἀφείναι με, εἰρήνης δὲ γενομένης ⁵ — ἦν γὰρ τότε πόλεμος ⁶ ἐν Σικελίᾳ — συνωμολογήσαμεν ἀμφοτέροι. Διονύσιος μὲν ἔφη μεταπέμψεσθαι Δίωνα καὶ ἐμὲ πάλιν καταστησάμενος τὰ περὶ τὴν ἀρχὴν ἀσφαλέστερον ἑαυτῷ, Δίωνα δὲ ἡξίου b διανοεῖσθαι μὴ φυγὴν αὐτῷ γεγενῆσθαι τότε, μετὰστασιν ⁷ δέ· ἐγὼ δ' ἡξείην ὡμολόγησα ἐπὶ τούτοις· τοῖς λόγοις, γενομένης δὲ εἰρήνης μετεπέμπετό με, Δίωνα δὲ ἐπισχέειν ἔτι ἐνιαυτὸν ἐδεῖτο, ἐμὲ δὲ ἡκειν ἐκ παντὸς τρόπου ἡξίου. Δίω μὲν οὖν ἐκέλευέ τέ με πλεῖν καὶ ἐδεῖτο· καὶ γὰρ δὴ λόγος ἐχώρει πολὺς ἐκ Σικελίας, ὡς Διονύσιος θαυμαστῶς φιλοσοφίας ἐν ἐπιθυμίᾳ πάλιν εἶη γεγὼς τὰ νῦν· ὅθεν ὁ c Δίω συντεταμένως ἐδεῖτο ἡμῶν τῇ μεταπέμψει μὴ ἀπειθεῖν. ἐγὼ δὲ ἤδη μὲν πού κατὰ τὴν φιλοσοφίαν τοῖς νέοις πολλὰ τοιαῦτα γιγνόμενα. ὅμως δ' οὖν ἀσφαλέστερόν μοι ἔδοξεν χαιρεῖν τότε γε πολλὰ καὶ Δίωνα καὶ Διονύσιον ἔαν, καὶ ἀπηχθόμην ἀμφοῖν ἀποκρινάμενος ὅτι γέρων⁸ τε εἶην καὶ κατὰ τὰς ὁμολογίας⁹ οὐδὲν γίγνομαι τῶν τὰ νῦν πραττομένων. ἔοικεν δὴ τὸ μετὰ τοῦτο Ἀρχύτης ¹⁰ τε παρά Διονύσιον [πρὶν] ἀφικέσθαι — ἐγὼ γὰρ πρὶν ἀπιέναι ξενίαν καὶ φιλίαν Ἀρχύτη d καὶ τοῖς ἐν Τάραντι καὶ Διονυσίῳ ποιήσας ἀπέπλεον — ἄλλοι τέ τινες ἐν Συρακούσαις ἦσαν Διώνος τε ἄττα διακηκόες καὶ τούτων τινὲς ἄλλοι, παρακουσμάτων τινῶν ἕμμεστοὶ τῶν κατὰ φιλοσοφίαν· οἱ δοκοῦσί μοι Διονυσίῳ πειρᾶσθαι διαλέγεσθαι τῶν περὶ τὰ τοιαῦτα, ὡς Διονυσίου πάντα διακηκόος ὅσα διενουόμην ἐγώ. ὁ δὲ οὔτε ἄλλως ἐστὶν ἀφυῆς πρὸς τὴν τοῦ μανθάνειν δύναμιν φιλοτιμός τε θαυμαστῶς ἤρεσκέν τε οὖν ἴσως αὐτῷ τὰ λεγόμενα ἠσχύνητό τε φανερός γιγνόμενος οὐδὲν ἀκηκῶς ὅτ' ἐπεδήμουν ἐγώ, ὅθεν ἅμα μὲν εἰς ἐπιθυμίαν ἦει τοῦ διακοῦσαι ἐναργέστερον, ἅμα δ' ἡ φιλοτιμία κατῆπειγεν αὐτόν· δι' ἃ δὲ

(*) Συνέχεια ἀπὸ τοῦ προηγούμενου.

1. Ὁ Πλάτων ἐκπληρώνει ἐδῶ τὴν ὑπόσχεση πού εἶχε δώσει πρὶν ἀπὸ τῆ συμβουλῆ πρὸς τοὺς Δίω οἰκείους καὶ ἐταίρους, 330c.

2. Πρῶτος ἐπὶ Διονυσίου τοῦ νεωτέρου· κατὰ τὴ συνηθισμένη ἀρίθμηση πρόκειται γιὰ τὸ δεῦτερο ταξίδι τοῦ Πλάτωνος στὴ Σικελία. Πρβλ. 330b ὑπόσημ. 1.

3. 329a - 330c.

4. Γιὰ τὴν προϊστορία τοῦ τρίτου ταξιδίου πού ἐκτίθεται στὰ παρακάτω (338a - 340a) πρβλ. Ἔπ. Γ' 316e - 317a.

5. Γιὰ τὸν τρόπο τῆς ἐρμηνείας τοῦ εἰρήνης γενομένης πρβλ. 338b : γενομένης δὲ εἰρήνης μετεπέμπετό με καὶ Ἔπ. Γ' 316e - 317a : ὡμολογήθη νῦν πλεῦσαι μὲν οἴκαδε ἐμὲ, ἐπειδὴ πόλεμος ἡμᾶς κατεῖχεν, εἰρήνης δ' αὖ γενομένης ἐλθεῖν ἐμὲ τε καὶ Δίωνα εἰς Συρακούσας.

6. Ὁ μόνος παραδεδομένος πόλεμος τοῦ Διονυσίου τοῦ νεωτέρου γι' αὐτὴ τὴν ἐποχὴ εἶναι ὁ πόλεμος πρὸς τοὺς Λουκανοὺς τῆς Κάτω Ἰταλίας, καὶ αὐτόν βλέπει ἐδῶ ὁ E d. Meyer, *Geschichte des Altertums* v, 505. Οἱ ἐκφράσεις ὅμως ἐν Σικελίᾳ καὶ καταστησάμενος τὰ περὶ τὴν ἀρχὴν ἀσφαλέστερον ἑαυτῷ καθιστοῦν πιθανὴ τὴ γνῶμη τοῦ H o w a l d, *Die Briefe Platons*, σελ. 170, ὅτι ἴσως πρόκειται γιὰ ἐσωτερικὰς ταραχάς, π.χ. ἀποστασίες πόλεων.

7. Ἡ μετὰστασις εἶναι, ὅπως φαίνεται ἐδῶ, ἐλαφρότερη μορφή ἐξορίας παρά ἡ φυγὴ· ποῖα ἀκριβῶς εἶναι ἡ διαφορά τῆς ἀπ' τὴ φυγῆ δὲν εἶναι γνωστό.

8. Ὅταν ἐξεκίνησε γιὰ τὸ τρίτο του ταξίδι, ὁ Πλάτων ἦταν 66 χρόνων.

ΠΛΑΤΩΝΟΣ ΕΠΙΣΤΟΛΗ Ζ' *

Ἄς τελειώνω ἐδῶ τὴ συμβουλή μου καὶ τὴν παραγγελία μου καὶ τὰ σχετικά μὲ τὴν πρώτη ἐπίσκεψή μου στὸ Διονύσιο· ὅτι ἡ κατοπινὴ μου μετάβαση καὶ τὸ κατοπινό μου ταξίδι ἦταν δικαιολογημένο καὶ σωστό, αὐτὸ μπορεῖ, ὅποιος ἐνδιαφέρεται, νὰ τὸ μάθει τώρα¹. Λοιπὸν, ἡ πρώτη² περίοδος τῆς διαμονῆς μου στὴ Σικελία τελείωσε ὅπως εἶπα παραπάνω³, πρὶν ἀπὸ τὴ συμβουλή μου πρὸς τοὺς συγγενεῖς καὶ τοὺς φίλους τοῦ Δίωνα· ὕστερα⁴ ἀπ' ὅσα διηγήθηκα ἐκεῖ, ἔπεισα, ὅπως μποροῦσα, τὸ Διονύσιο νὰ μ' ἀφήσει νὰ φύγω, καὶ γιὰ τὸν καιρὸ ποῦ θὰ γινόταν εἰρήνη⁵ — γιὰτὶ εἶχαν τότε πόλεμο⁶ στὴ Σικελία — συμφωνήσαμε ἀναμεταξύ μας τὰ ἑξῆς: Ὁ Διονύσιος βεβαίωσε ὅτι θὰ μᾶς καλέσει πάλι, τὸ Δίωνα κι' ἐμένα, ἀφοῦ τακτοποιήσει κατὰ τρόπο ἀσφαλέστερο γι' αὐτὸν τὰ πράγματα τοῦ κράτους του, καὶ ἀπὸ τὸ Δίωνα ζητοῦσε νὰ θεωρεῖ ὅτι δὲν εἶχε ἐξορισθῆ τότε, ἀλλ' ἀπλῶς εἶχε ἀπομακρυνθῆ· ἐγὼ πάλι ὑποσχέθηκα ὅτι μ' αὐτοὺς τοὺς ὄρους θὰ ρθῶ. Ὄταν λοιπὸν ἔγινε εἰρήνη, μὲ κάλεσε, τὸ Δίωνα ὅμως τὸν παρακαλοῦσε νὰ περιμένει ἀκόμα ἕνα χρόνον· ἀπὸ μὲνα πάντως ἀπαιτοῦσε νὰ πάω ὅπωςδῆποτε. Ὁ Δίων λοιπὸν μὲ παρώτρυνε καὶ μὲ παρακαλοῦσε νὰ πάω· γιὰτὶ ἐπίμονες φῆμες ἔρχονταν ἀπὸ τὴ Σικελία, ὅτι μεγάλος ἔρωτας γιὰ τὴ φιλοσοφία εἶχε κυριεύσει τώρα πάλι τὸ Διονύσιο· γι' αὐτὸ ὁ Δίων μὲ παρακαλοῦσε θερμὰ νὰ μὴν ἀρνηθῶ τὴν πρόσκληση. Κι' ἐγὼ ἤξερα βέβαια ὅτι πολλὰ τέτοια συμβαίνουν στοὺς νέους μὲ τὴ φιλοσοφία, ἀσφαλέστερο ὅμως μοῦ φάνηκε νὰ ἐγκαταλείψω, πρὸς τὸ παρὸν τουλάχιστον, καὶ τὸ Δίωνα καὶ τὸ Διονύσιο, κι' ἔγινα ἔτσι καὶ στοὺς δύο δυσάρεστος, ὅταν ἀπάντησα ὅτι καὶ ἡλικιωμένους⁸ εἶμαι, ἀλλὰ καὶ τίποτε ἀπ' ὅσα γίνονται τώρα δὲ γίνεται κατὰ τὴ συμφωνία μας⁹. Ὑστερα ἀπ' αὐτό, φαίνεται πὼς ἦρθε νὰ ἐπισκεφθεῖ τὸ Διονύσιο ὁ Ἀρχύτας¹⁰ — προτοῦ φύγω, τὸν Ἀρχύτα καὶ τοὺς γνωστούς μου τοῦ Τάραντος τοὺς εἶχα κάνει ξένους καὶ φίλους μὲ τὸ Διονύσιο, καὶ ὕστερα ἔφυγα· ἐπίσης ἦταν στίς Συρακοῦσες καὶ μερικοὶ ἄλλοι, ποῦ εἶχαν ἀκούσει ὠρισμένες φιλοσοφικὲς ἀναπτύξεις ἀπὸ τὸ Δίωνα, καὶ ἄλλοι πάλι, ποῦ εἶχαν ἀκούσει κάτι ἀπὸ τοὺς τελευταίους καὶ εἶχαν τὸ κεφάλι τους γεμάτο ἀπὸ δῆθεν φιλοσοφικὰ διδάγματα. Φαίνεται λοιπὸν πὼς ὅλοι αὐτοὶ ἐπιχειροῦσαν νὰ συζητήσουν μαζί του γι' αὐτὰ τὰ πράγματα, μὲ τὴν ἰδέα πὼς ὁ Διονύσιος εἶχε ἀκούσει συστηματικὰ ὄλες μου τίς σκέψεις. Τοῦ Διονυσίου πάλι δὲν τοῦ λείπει φυσικὴ ἰκανότητα γιὰ μάθηση, κι' ἔπειτα εἶναι καὶ φοβερὰ φιλόδοξος· φαίνεται λοιπὸν πὼς ὅσα λέγονταν τότε, τοῦ ἄρεσαν, καὶ συγχρόνως ντρεπόταν ποῦ γινόταν φανερό, ὅτι δὲν εἶχε ἀκούσει τίποτα ὅσο ἤμουν ἐγὼ ἐκεῖ· ἔτσι, ἀπ' τὴ μιὰ μεριά τοῦ γεννιόταν ἡ ἐπιθυμία νὰ παρακολουθήσει μιὰ σαφέστερη ἀνάπτυξη, κι' ἀπ' τὴν ἄλλη τὸν πίεζε ἡ φιλοδοξία του· ὅσο γιὰ τοὺς λόγους ποῦ ἔκαναν νὰ μὴν ἔχει ἀκούσει αὐτὰ τὰ πράγματα

9. Ἡ συμφωνία τους (βλ. 338a) ἦταν νὰ καλέσει ὁ Διονύσιος καὶ τὸ Δίωνα, ὄχι μόνο τὸν Πλάτωνα.

10. Ὁ Ἀρχύτας καταγόταν ἀπὸ τὸν Τάραντα, ἔζησε στὸ πρῶτο ἡμισυ τοῦ 4. αἰ. καὶ ὤηρξε Πυθαγόρειος φιλόσοφος ἀπ' τοὺς σημαντικότερους, σπουδαῖος μαθηματικὸς καὶ πολιτικός. Μαζί του γνωρίσθηκε καὶ συνδέθηκε φιλικὰ ὁ Πλάτων κατὰ τὴ διαμονή του στὴν Κάτω Ἰταλία (πρὶν ἀπὸ τὴν πρώτη του ἐπίσκεψη στὴ Σικελία). Στίς ἐπιστολές του τὸν ἀναφέρει συχνά, δύο μάλιστα ἀπ' αὐτές, ἡ 9. καὶ ἡ 12., ἀπευθύνονται στὸν ἴδιο τὸν Ἀρχύτα.

οὐκ ἤκουσεν ἐν τῇ πρόσθεν ἐπιδημίᾳ, διεξήλθομεν ἐν τοῖς ἄνω¹ ῥηθεῖσιν νυνδὴ λόγοις. ἐπειδὴ δ' οὖν οἰκαδέ τ' ἐσώθην καὶ καλοῦντος τὸ δεύτερον ἀπηνήθην, καθάπερ εἶπον νυνδὴ, δοκεῖ μοι Διονύσιος παντάπασιν φιλοτιμηθῆναι μὴ ποτέ
 339 τισιν δόξαιμι καταφρονῶν αὐτοῦ τῆς φύσεώς τε καὶ ἕξωος ἅμα καὶ τῆς διαίτης ἔμπειρος γεγονώς, οὐκέτ' ἐθέλειν δυσχεραίνων παρ' αὐτὸν ἀφικνεῖσθαι. δίκαιος δὴ λέγειν εἰμὶ τάληθές καὶ ὑπομένειν, εἴ τις ἄρα τὰ γεγονότα ἀκούσας καταφρονήσει τῆς ἐμῆς φιλοσοφίας, τὸν τύραννον δὲ ἡγήσεται νοῦν ἔχειν. ἔπεμψε μὲν γὰρ δὴ Διονύσιος τρίτον² ἐπ' ἐμὲ τριῆρη ῥαστώνης ἔνεκα τῆς πορείας, ἔπεμψεν δὲ Ἀρχέδημον³, ὃν ἡγεῖτό με τῶν ἐν Σικελίᾳ περὶ πλείστου ποιεῖσθαι, τῶν Ἀρ-
 b χύτη συγγεγονότων ἕνα, καὶ ἄλλους γνωρίμους τῶν ἐν Σικελίᾳ· οὗτοι δὲ ἡμῖν ἡγελλον πάντες τὸν αὐτὸν λόγον, ὡς θαυμαστὸν ὅσον Διονύσιος ἐπιδεδωκώς εἶη πρὸς φιλοσοφίαν. ἔπεμψεν δὲ ἐπιστολὴν πάνυ μακράν, εἰδὼς ὡς πρὸς Δίωνα διε-
 κείμην καὶ τὴν αὐτὴν Δίωνος προθυμίαν τοῦ ἐμὲ πλεῖν καὶ εἰς Συρακούσας ἐλθεῖν πρὸς γὰρ δὴ πάντα ταῦτα ἦν παρεσκευασμένη τὴν ἀρχὴν ἔχουσα ἢ ἐπιστολή, τῇ-
 c δὲ πρὸς φράζουσα· «Διονύσιος Πλάτωνι»· τὰ νόμιμα ἐπὶ τούτοις εἰπὼν οὐδὲν τὸ μετὰ τοῦτο εἶπεν πρότερον ἢ ὡς «Ἄν εἰς Σικελίαν πεισθεὶς ὑφ' ἡμῶν ἔλθῃς τὰ νῦν, πρῶτον μὲν σοὶ τὰ περὶ Δίωνα ὑπάρξει ταύτη γιγνόμενα ὀπηπερ ἂν αὐτὸς ἐθέλῃς — θελήσεις δὲ οἶδ' ὅτι τὰ μέτρια, καὶ ἐγὼ συγχωρήσομαι — εἰ δὲ μή, οὐδὲν σοὶ τῶν περὶ Δίωνα ἕξει πραγμάτων οὔτε περὶ τᾶλλα⁴ οὔτε περὶ αὐτὸν⁴ κατὰ νοῦν γιγνόμενα. ταῦθ' οὕτως εἶπεν, τᾶλλα δὲ μακρὰ ἂν εἶη καὶ ἄνευ καιροῦ λε-
 d γόμενα. ἐπιστολαὶ δὲ ἄλλαι ἐφοίτων⁵ παρὰ τε Ἀρχύτου καὶ τῶν ἐν Τάραντι, τὴν τε φιλοσοφίαν ἐγκωμιάζουσαι τὴν Διονυσίου, καὶ ὅτι, ἂν μὴ ἀφίκωμαι νῦν, τὴν πρὸς Διονύσιον αὐτοῖς γενομένην φιλίαν δι' ἐμοῦ, οὐ σμικρὰν οὔσαν πρὸς τὰ πολιτικά, παντάπασιν διαβαλοῖην. ταύτης δὴ τοιαύτης γενομένης ἐν τῷ τότε χρόνῳ τῆς μεταπέμψεως, τῶν μὲν ἐκ Σικελίας τε καὶ Ἰταλίας ἐλκόντων, τῶν δὲ Ἀθήνηθεν ἀτε-
 e χνῶς μετὰ δεήσεως οἶον ἐξωθούτων με, καὶ πάλιν ὁ λόγος ἦκεν ὁ αὐτός, τὸ μὴ δεῖν προδοῦναι Δίωνα⁶ μηδὲ τοὺς ἐν Τάραντι ξένους τε καὶ ἑταίρους⁷, αὐτῷ δὲ μοὶ ὑπῆν ὡς οὐδὲν θαυμαστὸν νέον ἄνθρωπον παρακούοντα ἀξίαν λόγου πραγμάτων, εὐμαθῆ, πρὸς ἔρωτα ἐλθεῖν τοῦ βελτίστου βίου· δεῖν οὖν αὐτὸ⁸ ἐξελέγχει σαφῶς ὀποτέρως ποτὲ ἄρα ἔχοι, καὶ τοῦτ' αὐτὸ μηδαμῆ προδοῦναι μηδ' ἐμὲ τὸν αἴτιον
 340 γενέσθαι τηλικούτου ἀληθῶς ὀνειδύσης, εἴπερ ὄντως εἶη τῶ ταῦτα λελεγμένα. πορεύομαι δὴ τῷ λογισμῷ τούτῳ κατακαλυψάμενος — πολλὰ δεδιὼς μαντευόμενός τε

1. 330a-b καὶ 333b-c.

2. Δὲν πρόκειται γιὰ τρίτο ταξίδι τοῦ Πλάτωνος ἐπὶ Διονυσίου τοῦ νεωτέρου, ἀλλὰ μόνο γιὰ τρίτη πρόσκληση· στὴν πρώτη πρόσκληση τοῦ Διονυσίου τοῦ νεωτέρου ἀκολούθησε τὸ δεύτερο ταξίδι τοῦ Πλάτωνος στὴ Σικελία, τὴ δεύτερη τὴν ἀπέκρουσε (338c καὶ e), στὴν τρίτη ἀκολούθησε, ὅπως θὰ δοῦμε (340a), τὸ τρίτο ταξίδι.

3. Ὁ Ἀρχέδημος εἶναι πρόσωπο ἄγνωστο μόνο ἀπὸ τῆς μνείας του στὴ 2, τὴν 3, καὶ τὴν 7. Ἐπιστολὴ τοῦ Πλάτωνος. Ξέρομε γι' αὐτὸν ὅτι ὑπῆρξε μαθητὴς τοῦ Ἀρχύτα (339a), ὅτι ὁ Πλάτων στὴν περίοδο τῆς τρίτης διαμονῆς του στὴ Σικελία ἔμεινε γιὰ ἕνα διάστημα στὸ σπίτι του (Ἐπ. 7. 349d) καὶ ὅτι στὴς ἐποχὲς τῆς ἀπουσίας τοῦ Πλάτωνος ἀπὸ τῆ Σικελίας χρησίμευσε ὡς σύνδεσμος μετὰ τοῦ αὐτοῦ καὶ τοῦ Διονυσίου (Ἐπ. 2., 310b, 312d, 313d. Ἐπ. 7., 339a).

4. Τᾶλλα εἶναι τὰ περιουσιακὰ τοῦ Δίωνος (πρβλ. 345c), τὰ περὶ αὐτὸν εἶναι τὸ ζήτημα τῆς ἀνακλήσεώς του ἀπὸ τὴν ἐξορία.

5. Πρβλ. 330c ὑποσημ. 2.

6. Πρβλ. 328c: κινδυνεύσειν δὲ προδοῦναι πρῶτον μὲν τὴν Δίωνος ξενίαν τε καὶ ἑταιρείαν ἐν κινδύνους ὄντως γεγονότος οὐ σμικροῖς.

7. Κατὰ τί ἢ μεταίωση τοῦ τρίτου ταξιδιοῦ τοῦ Πλάτωνος στὴ Σικελία θὰ ἦταν προδοσία τοῦ Δίωνος καὶ τῶν ἐν Τάραντι ξένων τε καὶ ἑταίρων, φαίνεται ἀπ' ὅτι λέγεται λίγο πῶς κάτω. Γιὰ τὸ Δίωνα: 339c εἰ δὲ μή (ἐνν. ἔλθῃς), οὐδὲν σοὶ τῶν περὶ Δίωνα ἕξει πραγμάτων οὔτε περὶ τᾶλλα, οὔτε περὶ αὐτὸν κατὰ νοῦν γιγνόμενα. Γιὰ τοὺς ἑταίρους: 339d ἂν μὴ ἀφίκωμαι νῦν, τὴν πρὸς Διονύσιον αὐτοῖς γενομένην φιλίαν δι' ἐμοῦ, οὐ σμικρὰν οὔσαν πρὸς τὰ πολιτικά, παντάπασιν διαβαλοῖην.

8. Τὸ ζήτημα ποῦ ἔπρεπε νὰ ἐξετάσει ὁ Πλάτων εἶναι ἂν ἡ δυνατότης νέον ἄνθρωπον παρα-

στήν προηγούμενη διαμονή μου, τοὺς ἀνέπτυξα σὲ ὅσα εἶπα λίγο πιὸ πρὶν¹. Ὄταν λοιπὸν γύρισα στήν πατρίδα μου καί, ὅταν γιὰ δευτέρη φορά μὲ καλοῦσε ὁ Διονύσιος, ἀρνήθηκα νὰ δεχθῶ τὴν πρόσκλησή του, ὅπως εἶπα πρὸ ὀλίγου, φαίνεται πῶς τὸ φιλότιμό του τὸν ἔκανε ν' ἀνησυχῆσει φοβερὰ, μήπως δημιουργηθεῖ σὲ κανέναν ἢ ἐντύπωση, ὅτι ὁ λόγος ποὺ μ' ἔκανε νὰ μὴ θέλω πιὰ νὰ πάω κοντά του, δειλγοντὰς του ἔτσι ἀντιπάθεια, ἦταν ἡ περιφρόνηση ποὺ αἰσθανόμουν γι' αὐτόν, ἀφότου γνώρισα τὴ φύση καὶ τὸ χαρακτήρα του καὶ τὸν τρόπο τῆς ζωῆς του. Λοιπὸν, πρέπει νὰ πῶ τὴν ἀλήθεια, κι' ἂν τυχὸν κάποιος, ὅταν μάθει τὰ γεγονότα, περιφρονῆσει τὴ φιλοσοφία μου καὶ πεῖ πῶς ὁ τύραννος εἶναι ἔξυπνος, νὰ τὸ ὑποστῶ. Γιὰ τρίτη² λοιπὸν φορά ἔστειλε ὁ Διονύσιος νὰ μὲ καλέσει, μὲ τριήρη μάλιστα, γιὰ νὰ μοῦ κάνει ἄνετο τὸ ταξίδι· ἔστειλε κι' ἕναν ἀπὸ τοὺς μαθητὲς τοῦ Ἀρχύτα, τὸν Ἀρχέδημο³, — γι' αὐτόν εἶχε τὴν ἰδέα ὅτι τὸν ἐκτιμῶ περισσότερο ἀπ' ὅλους τοὺς γνωστούς μου τῆς Σικελίας —, κι' ἄλλους γνωρῆμους ἀπὸ τὴ Σικελία· ὅλοι αὐτοὶ μᾶς ἔφερναν τὸ ἴδιο ἄγγελμα: ὅτι ὁ Διονύσιος εἶχε ἀναπτύξει θαυμαστὸ ζῆλο γιὰ τὴ φιλοσοφία. Ἔστειλε κι' ἕνα πολὺ μεγάλο γράμμα, ἔχοντας ὑπ' ὄψη του καὶ τίς δικές μου διαθέσεις ἀπέναντι τοῦ Δίωνα, καὶ τοῦ Δίωνα τὴν ἐπιθυμία ν' ἀποφασίσω τὸ ταξίδι καὶ ν' ἄρθω στὶς Συρακοῦσες· σύμφωνα μ' ὅλα αὐτὰ τὰ δεδομένα ἦταν διαμορφωμένη ἡ ἀρχὴ τῆς ἐπιστολῆς, ποὺ ἔλεγε

c περίπου αὐτὰ: «Ὁ Διονύσιος πρὸς τὸν Πλάτωνα», ἔπειτα εἶχε τοὺς συνηθισμένους τύπους, καὶ ὕστερα, χωρὶς καμμία προεισαγωγή, ἔλεγε τὰ ἐξῆς: «Ἄν μ' ἀκούσεις αὐτὴ τὴ φορά κι' ἔρθεις στὴ Σικελία, πρώτον: τὸ ζήτημα τοῦ Δίωνα θὰ διευθετηθεῖ ἀκριβῶς ὅπως θέλεις ἐσὺ — καὶ εἰμαι βέβαιος ὅτι θὰ θελήσεις λογικὰ πράγματα, κι' ἐγὼ θὰ τὰ παραδεχθῶ· ἀλλίως κανένα ἀπὸ τὰ ζητήματα ποὺ ἀφοροῦν τὸ Δίωνα, οὔτε τὰ ἄλλα⁴ οὔτε τὰ προσωπικά του⁴, δὲ θὰ διευθετηθεῖ σύμφωνα μὲ τὴν ἐπιθυμία σου.» Μ' αὐτὸ τὸν τρόπο μοῦ εἶπε αὐτὰ τὰ πράγματα· τὰ ἄλλα, θὰ σᾶς ἀπασχολοῦσα πολὺ ἂν σᾶς τὰ ἔλεγα καὶ δὲ θὰ εἶχαν καὶ τὴ θέση τους ἐδῶ.

d Ἀλλὰ καὶ ἀπὸ ἄλλους μοῦ ἔρχονταν κάθε τόσο γράμματα⁵, ἀπὸ τὸν Ἀρχύτα καὶ τοὺς γνωστούς τοῦ Τάραντος, ποὺ ἐγκωμιάζαν τὸ φιλοσοφικὸ ζῆλο τοῦ Διονυσίου καὶ συγχρόνως ἔλεγαν, ὅτι ἂν δὲν πάω αὐτὴ τὴ φορά, θὰ καταστρέψω ὅλοιο δόλοιο τὴ φιλία τους μὲ τὸ Διονύσιο ποὺ ἐγὼ τοὺς τὴν εἶχα δημιουργήσει, φιλία ποὺ δὲν ἦταν ἀσήμαντη ἀπὸ πολιτικὴ ἄποψη. Ὄταν λοιπὸν εἶδα τὴ μορφή ποὺ πῆρε αὐτὴ τὴ φορά ἢ πρόσκλησή μου — ἀπ' τὴ Σικελία καὶ τὴν Ἰταλία μὲ τραβοῦσαν, ἀπ' τὴν Ἀθήνα θὰ ἔλεγε κανεὶς πῶς μὲ τίς παρακλήσεις τους σὰ νὰ μ' ἔδιωχναν — μοῦ ἦρθε καὶ πάλι ἡ ἴδια σκέψη, ὅτι δηλαδὴ δὲν ἐπιτρέπεται νὰ προδώσω

e τὸ Δίωνα⁶, οὔτε τοὺς ξένους καὶ τοὺς συντρόφους τοῦ Τάραντος⁷· κι' ἐγὼ ὁ ἴδιος ἄλλωστε εἶχα κατὰ βάθος τὴν ἰδέα ὅτι δὲν εἶναι καθόλου παράξενο γιὰ ἕναν ἄνθρωπο νέο, προικισμένο μὲ διανοητικὲς ἰκανότητες, ὅταν ἀκούει, ἔστω καὶ πρόχειρα, πράγματα σημαντικά, νὰ αἰσθανθεῖ τὸν ἔρωτα τῆς πιὸ ἁγίας ζωῆς· πρέπει λοιπὸν, εἶπα μέσα μου, νὰ ἐξακριβώσω καλὰ ποιὰ εἶναι ἐδῶ ἢ ἀλήθεια, καὶ νὰ μὴν τὸ παραμελήσω καθόλου αὐτὸ τὸ ζήτημα⁸, οὔτε νὰ γίνω

340 ἐγὼ ὁ αἷτιος ἑνὸς τέτοιου πραγματικοῦ αἰσχους — ἂν, φυσικά, ἦταν ἀλήθεια ὅσα εἶχαν εἰπωθῆ. Ἀφοῦ λοιπὸν μ' αὐτὴ τὴ σκέψη ἔκλεισα τὰ μάτια μου σὲ κάθε ἄλλη ἄποψη, ξεκίνησα, ἂν καί, ὅπως ἦταν φυσικό, πολλὰ φοβόμουν καὶ δὲν προσιωνιζόμουν πολὺ καλὰ ἀποτελέσματα· κι' ἀφοῦ ἦρθα γιὰ τρίτη φορά, ἀληθινὰ

κοῦντα ἀξίω λόγου πραγμάτων, εὐμαθῆ, πρὸς ἔρωτα ἐλθεῖν τοῦ βελτίστου βίου (ποὺ εἶναι ὁ ἐν φιλοσοφίᾳ βίος πρβλ. Φαῖδρ. 249d) εἶχε πραγματοποιηθῆ στὸ Διονύσιο. Ἄν αὐτὸ εἶχε συμβῆ πραγματικά, ὅπως βεβαίωσαν οἱ ἐπιστολογράφοι τοῦ Πλάτωνος 339d — εἶπερ ὄντως εἶη τῶ ταῦτα λελεγμένα 340a —, ὁ Πλάτων ὄφειλε νὰ ἐπιχειρήσει τὸ ταξίδι καὶ νὰ σπεύσει πρὸς τὸ Διονύσιο, ἂν δὲν ἤθελε νὰ γίνῃ αἷτιος ἑνὸς πραγματικοῦ ὀνειδούς, ἐγκαταλείποντας ἀβοήθητη καὶ ἀκαθοδήγητη μίαν φιλόσοφον φύσιν, ποὺ εἶχε ἀνάγκη ἀπὸ τὴ βοήθεια καὶ τὴν καθοδήγηση του. Ἔτσι, τούτῳ τῷ λογισμῷ κατακαλυψάμενος, πορεύεται ὁ Πλάτων γιὰ τρίτη φορά στὶς Συρακοῦσες.

οὐ πάνυ καλῶς, ὡς ἔοικεν — ἐλθὼν δ' οὖν τὸ τρίτον τῷ σωτήρι¹ τοῦτο γε οὖν ἐπραξα ὄντως· ἐσώθην γάρ τοι πάλιν εὐτυχῶς καὶ τούτων γε μετὰ θεὸν Διονυσίῳ χάριν εἶδέναι χρεῶν, ὅτι πολλῶν βουλευθέντων ἀπολέσαι με² διεκώλυσεν καὶ ἔδωκέν τι
 b μέρος αἰδοῖ τῶν περὶ ἐμὲ πραγμάτων. ἐπειδὴ δὲ ἀφικόμενη, ὤμην τούτου πρῶτον ἔλεγχον δεῖν λαβεῖν, πότερον ὄντως εἶη Διονύσιος ἐξημμένος ὑπὸ φιλοσοφίας ὥσπερ πυρός, ἢ μάτην ὁ πολὺς οὗτος ἔλθοι λόγος Ἀθήναζε. ἔστιν δὴ τις τρόπος τοῦ περὶ τὰ τοιαῦτα πείραν λαμβάνειν, οὐκ ἀγεννῆς ἀλλ' ὄντως τύραννος πρέπων, ἄλλως τε καὶ τοῖς τῶν παρακουσμάτων μεστοῖς, ὃ δὴ καὶ γὰρ Διονύσιον εὐθύς ἐλ-
 θὼν ἠσθόμην καὶ μάλα πεπονθότα. δεικνύναι δὴ δεῖ τοῖς τοιούτοις ὃ τι ἔστι πᾶν τὸ
 c πρᾶγμα οἷόν τε καὶ δι' ὅσων πραγμάτων καὶ ὅσον πόνον ἔχει. ὁ γὰρ ἀκούσας, ἂν μὲν ὄντως ἢ φιλόσοφος οἰκειός τε καὶ ἄξιος τοῦ πράγματος θεῖος ὢν, ὀδόν τε ἠγείται θαυμαστὴν ἀκηκοέναι συντατέον τε εἶναι νῦν καὶ οὐ βιωτὸν³ ἄλλως ποιοῦντι μετὰ τοῦτο δὴ συντείνας αὐτός τε καὶ τὸν ἠγούμενον τὴν ὀδόν, οὐκ ἀνή-
 σιν πρὶν ἂν ἢ τέλος ἐπιβῆ πᾶσιν, ἢ λάβῃ δύναμιν ὥστε αὐτὸς αὐτὸν χωρὶς τοῦ δεῖξοντος δυνατὸς εἶναι ποθηγῆν. ταύτη καὶ κατὰ ταῦτα διανοηθεὶς ὁ τοιοῦτος ζῆ,
 d πράττει μὲν ἐν ἀστίσιν ἂν ἢ πράξειν⁴, παρὰ πάντα δὲ αἰεὶ φιλοσοφίας ἐχόμενος καὶ τροφῆς τῆς καθ' ἡμέραν, ἢ τις ἂν αὐτὸν μάλιστα εὐμαθῆ τε καὶ μνήμονα καὶ λογιζέσθαι δυνατὸν ἐν αὐτῷ νήφοντα ἀπεργάζηται· τὴν δὲ ἐναντίαν ταύτη μισῶν διατελεῖ· οἱ δὲ ὄντως μὲν μὴ φιλόσοφοι, δόξαις δ' ἐπικεχρωσμένοι, καθάπερ οἱ τὰ σώματα ὑπὸ τῶν ἡλίων ἐπικεκαυμένοι, ἰδόντες τε ὅσα μαθήματά ἐστιν καὶ ὁ πό-
 e νος ἡλικὸς καὶ δίαιτα ἢ καθ' ἡμέραν ὡς πρέπουσα ἢ κοσμία τῷ πράγματι, χαλε-
 341 πὸν ἠγασμένοι καὶ ἀδύνατον αὐτοῖς, οὔτε δὴ ἐπιτηδεύειν⁵ δυνατοὶ γίνονται, ἔνιοι δὲ αὐτῶν πείθουσιν αὐτοὺς ὡς ἱκανῶς ἀκηκοότες εἰσὶν τὸ ὄλον, καὶ οὐδὲν ἔτι δέονται τινας πραγμάτων. ἢ μὲν δὴ πείρα⁶ αὕτη γίνεσθαι ἢ σαφῆς τε καὶ ἀσφαλε-
 στάτη πρὸς τοὺς τρυφῶντάς τε καὶ ἀδυνάτους διαπονεῖν, ὡς μηδέποτε βαλεῖν ἐν αἰτίᾳ τὸν δεικνύντα ἀλλ' αὐτὸν αὐτόν, μὴ δυνάμενον πάντα τὰ πρόσφορα ἐπιτη-
 δεύειν τῷ πράγματι. οὕτω δὴ καὶ Διονυσίῳ τότ' ἐρήθη τὰ ρηθέντα. πάντα μὲν
 b οὖν οὐτ' ἐγὼ διεξήλθον οὔτε Διονύσιος ἐδεῖτο· πολλὰ γὰρ αὐτὸς καὶ τὰ μέγιστα εἶ-
 δέναι τε καὶ ἱκανῶς ἔχειν προσεποιεῖτο διὰ τὰς ὑπὸ τῶν ἄλλων παρακοάς⁷. ὕστερον δὲ καὶ ἀκούω γεγραφέναι αὐτὸν περὶ ὧν τότε ἤκουσε, συνθέντα ὡς αὐτοῦ τέ-
 χνην⁸, οὐδὲν τῶν αὐτῶν ὧν ἀκούει· οἶδα δὲ οὐδὲν τούτων. ἄλλους μὲν τινας οἶδα γεγραφότας περὶ τῶν αὐτῶν τούτων, οἵτινες δέ, οὐδ' αὐτοῖς αὐτοῦς. τοσόνδε γε
 c μὴν περὶ πάντων ἔχω φράζειν τῶν γεγραφότων καὶ γραφόντων, ὅσοι φασὶν εἶδέναι

1. Πρβλ. 334d ὑποσημ. 8.

2. Πρβλ. 350a: προσιόντες δέ μοι ἄλλοι τε καὶ οἱ τῶν ὑπηρεσιῶν ὄντες Ἀθηνηθεν, ἔμοι πολῖται, ἀπήγγελλον ὅτι διαβεβλημένος εἶην ἐν τοῖς πελτασταῖς καὶ μοί τινες ἀπειλοῖεν, εἰ ποὺ λήψονται με, διαφθερεῖν.

3. Πρβλ. Ἀπολ. 38a: τυγχάνει μέγιστον ἀγαθὸν ἐν ἀνθρώπῳ τοῦτο, ἐκάστης ἡμέρας περὶ ἀρετῆς τοὺς λόγους ποιεῖσθαι καὶ τῶν ἄλλων περὶ ὧν ὑμεῖς ἐμοῦ ἀκούετε διαλεγόμενον καὶ ἐμαυτὸν καὶ ἄλλους ἐξετάζοντος, ὃ δὲ ἀνεξέταστος βίος οὐ βιωτὸς ἀνθρώπῳ.

4. Ἡ ἀπασχόληση τῶν φιλοσόφων μὲ πρακτικὰ ἔργα, ποὺ ἐδῶ δὲν ἀποκλείεται, γιὰ τὴν οἰκονομικὴν ἀνάγκην, ἀποκλείεται ἀπὸ τῆς ἀποστολῆς τῆς φιλοσοφίας. Ἐκεῖ τὰ πρακτικὰ ἔργα ἀνήκουν ἀποκλειστικὰ σὲν τοῖς ἀρχαίοις τάξεσιν· τὸ ἔργο τῶν φιλοσόφων εἶναι ἢ φιλοσοφία καὶ, ὡς ἓνα χρέος ποὺ καὶ τὴν ἀνάγκη ἀλλὰ καὶ τὸ βάρος τοῦ βα-
 θύτατα αἰσθάνεται ὁ Πλάτων, ἢ πολιτικῆ. Πρβλ. Πολ. Ζ', 540a-c.

5. Γίνονται ἀνίκανοι καὶ γιὰ τὴν ἀσκησὴν ἀκόμα τοῦ ἔργου, πολὺ περισσότερο γιὰ τὴν ἐπι-
 τευξὴ τοῦ σκοποῦ ποὺ τὸ ἔργο αὐτὸ ἐπιδιώκει, τὴν κατὰκτησὴν δηλαδὴ τῆς ἀληθινῆς γνώσεως.

6. Ἡ πείρα πραγματοποιεῖται κυρίως μὲ τὴν ἐπίδειξη τῆς δυσκολίας τοῦ ἔργου: 340b-c ὃ τι ἔστι πᾶν τὸ πρᾶγμα οἷόν τε καὶ δι' ὅσων πραγμάτων καὶ ὅσον πόνον ἔχει.

7. Πρβλ. 338d.

8. Τί φρονοῦσε ὁ Πλάτων γιὰ τοὺς συγγραφεῖς τεχνῶν βλέπομε στό Φαῖδρο 275c-d: οὐκοῦν ὁ τέχνην οἰόμενος ἐν γράμμασι καταλιπεῖν, καὶ αὐτὸς ὁ παραδεχόμενος ὡς τι σαφές καὶ βέβαιον ἐκ γραμμάτων ἐσόμενος, πολλῆς ἂν εὐθελείας γέμοι καὶ τῷ ὄντι τὴν Ἀμμωνος μαντείαν ἀγνοοῖ,

πραγματοποίησα τὴν ῥῆσιν τὸ τρίτον στὸ Δία σωτήρα¹, γιατί γύρισα σῶος στὴν πατρίδα μου, χωρὶς νὰ μοῦ συμβεῖ τίποτε κακό, κι' αὐτὸ τὸ χρωστῶ ἔπειτα ἀπ' τὸ θεὸ στὸ Διόνυσιο· γιατί ἐνῶ πολλοὶ θέλησαν νὰ με ἐξοντώσουν², αὐτὸς τοὺς ἐμπόδισε καὶ ἔδειξε κάποια ἠθικὴ συναίσθηση στὴ συμπεριφορὰ του ἀπέναντί μου.

b Ὅταν λοιπὸν ἔφθασα, νόμισα πὼς τὸ πρῶτον ποῦ ἔπρεπε νὰ ἐξακριβώσω ἦταν ἂν ἀληθινὰ ὁ Διόνυσιος εἶχε ἀνάψει ἀπὸ τὸ φιλοσοφικὸ πάθος σὰν ἀπὸ φωτιά, ἢ ἄδικα εἶχαν ἔρθει ὅλες αὐτὲς οἱ φήμες στὴν Ἀθήνα. Ὑπάρχει λοιπὸν κάποιος τρόπος νὰ ἐξακριβώσεις τὴν ἀλήθεια σ' αὐτὰ τὰ ζητήματα, ποῦ δὲν εἶναι καθόλου ταπεινός, ἀλλὰ πραγματικὰ ταιριάζει γιὰ τυράννους, προπάντων γιὰ κείνους ποῦ ἔχουν τὸ κεφάλι τους γεμάτο ἀπὸ δῆθεν φιλοσοφικὰ διδάγματα, πρᾶγμα ποῦ ὅπως κατὰ βάθος κι' ἐγὼ ἀμέσως μόλις ἤρθα, εἶχε συμβῆ καὶ στὸ Διόνυσιο, σὲ μεγάλο μάλιστα βαθμό. Σ' αὐτοὺς λοιπὸν τοὺς ἀνθρώπους πρέπει νὰ δείχνεις τὴν οὐσία

c καὶ τὸ χαρακτῆρα τοῦ ἔργου σ' ὅλην του τὴν ἔκτασιν, καὶ μέσ' ἀπὸ πόσες δυσκολίες περνᾷ καὶ πόσους κόπους ἀπαιτεῖ· κι' ἂν ἐκεῖνος ποῦ τᾶκουσε εἶναι ἀληθινὰ φιλόσοφος κι' ἔχει ἐσωτερικὴ συγγένεια με τὸ πρᾶγμα καὶ εἶναι ἀξιόστος, γιατί ἔχει θεῖα φύσιν, αὐτὸς πιστεύει πὼς τοῦ ἀποκαλύφθηκε ἕνας δρόμος θαυμαστός καὶ πὼς τώρα πρέπει με ὅλην του τὴν δύναμιν ν' ἀγωνισθεῖ καὶ πὼς ἂν κάνει διαφορετικὰ, δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ζήσει³. Ἐντείνει τότε καὶ ὁ ἴδιος τὶς δυνάμεις του καὶ συγχρόνως παροτρύνει καὶ τὸν ὁδηγὸ του σ' αὐτὴ τὴν πορεία, καὶ δὲν τὸν ἐγκαταλείπει παρὰ ὅταν ἢ πραγματοποιήσῃ τέλεια τὸ σκοπὸ του, ἢ ἀποκτήσῃ τὴν ἰκανότητα, μόνος του, χωρὶς ὁδηγόν, νὰ μπορεῖ νὰ κατευθύνει τὰ βήματά του. Μ' αὐτὸν τὸν τρόπο καὶ σύμφωνον μ' αὐτὲς τὶς ἰδέες ζῆ ἕνας τέτοιος ἀνθρώπος· ἀσχολεῖται βέβαια με τὰ συνηθισμένα του πρακτικὰ ἔργα⁴, κοντὰ ὅμως σ' ὅλα αὐτὰ δὲν ἐγκαταλείπει ποτὲ τὴν φιλοσοφίαν καὶ ἀκολουθεῖ πάντα ἐκεῖνον τὸν τρόπο ζωῆς, ποῦ εἶναι ὁ πιὸ κατάλληλος γιὰ νὰ τοῦ ἀναπτύξῃ ἀντίληψιν καὶ μνήμην καὶ ἰκανότητα γιὰ νηφάλια σκέψιν, ἐνῶ τὸν ἀντίθετον δὲν παύει ποτὲ νὰ τὸν ἀπεχθάνεται. Ὅσοι ὅμως δὲν εἶναι ἀληθινὰ φιλόσοφοι καὶ — σὰν αὐτοὺς ποῦ ἔχουν μαυρισμένον τὸ σῶμα τους ἀπὸ τοὺς ἥλιους — δὲν ἔχουν παρὰ ἕνα πασάλειμμα ἀπὸ ἀμφίβολες γνώσεις, ὅταν ἰδοῦν πόσα πρᾶγματα πρέπει νὰ μάθουν καὶ τί μεγάλο κόπον νὰ καταβάλουν, καὶ ὅτι μόνο μιὰ τακτικὴ καθημερινὴ ζωὴ

e ταιριάζει σ' αὐτὸ τὸ ἔργο, τὸ βρίσκουν δύσκολον καὶ ἀκατόρθωτον γι' αὐτοὺς

341 καὶ γίνονται ἀνίκανοι ἀκόμα καὶ γιὰ τὴν ἀσκησὴν τοῦ⁵, ἐνῶ μερικοὶ ἄλλοι πείθονται τὸν ἑαυτὸν ὅτι τὰ ἄκουσαν ὅλα ὅσο χρειάζεται καὶ ὅτι δὲν τοὺς λείπει πιά τὸ παραμικρό. Αὐτὴ εἶναι ἡ μόνη σαφὴς καὶ ἡ ἀσφαλέστερη μέθοδος δοκιμασίας⁶ γιὰ τοὺς ἀνθρώπους τῶν ἀπολαύσεων καὶ γιὰ ὅσους εἶναι ἀνίκανοι νὰ ὑποβάλλουν τὸν ἑαυτὸν σὲ συνεχῆ καὶ ἐντατικὸν κόπον· γιατί ἔτσι δὲ θὰ μπόρῃσιν ποτὲ νὰ κατηγορήσιν (γιὰ τὴν ἀποτυχίαν τους) αὐτὸν ποῦ τοὺς ἔδειχνε τὸν δρόμον, παρὰ τὸν ἴδιον τὸν ἑαυτὸν, ποῦ ἦταν ἀνίκανος νὰ κάνει ὅλα ὅσα ἦταν πρόσφορα γιὰ τὸ ἔργο. Μ' αὐτὴ τὴν προοπτικὴν εἶπα καὶ στὸ Διόνυσιο ὅσα τοῦ εἶπα τότε· ὅλα βέβαια δὲν τοῦ τὰ ἀνέπτυξα, οὔτε κι' ἐκεῖνος τὸ ζητοῦσε· γιατί

b πολλά, καὶ μάλιστα τὰ σπουδαιότερα, ἔκανε πὼς τὰ ξέρει καὶ τὰ κατέχει ὅσο χρειάζεται χάρη στὶς πρόχειρες ἀναπτύξεις τῶν ἄλλων⁷. Μαθαίνω μάλιστα πὼς ἀργότερα ἔγραψε κιόλας γιὰ τὸ θέμα ποῦ εἶχε ἀκούσει τότε ν' ἀναπτύσσεται καὶ πὼς παρουσίασε τὸ βιβλίον του σὰν πρωτότυπον φιλοσοφικὸν ἐγχειρίδιον⁸, ὁλωσδιόλου ἄσχετον μ' ἐκεῖνα ποῦ εἶχε ἀκούσει· τίποτα ὅμως ἀπ' αὐτὰ δὲν ἔχω δεῖ. Μερικοὶ ἄλλοι ξέρω πὼς ἔχουν γράψῃ γι' αὐτὸ τὸ ἴδιον θέμα, τί εἶδους ἀνθρώποι ὅμως εἶναι — οὔτε οἱ ἴδιοι δὲν ξέρουν τὸν ἑαυτὸν τους. Ἐνα ὅμως μπορῶ νὰ πῶ γιὰ ὅλους

c ἐκεῖνους ποῦ ἔγραψαν ἢ ποῦ θὰ γράψουν βεβαιώνοντας πὼς εἶναι γινώστες τῶν

πλέον τί οἰόμενοι εἶναι λόγους γεγραμμένους τοῦ τὸν εἰδὸτα ὑπομῆσαι περὶ ὧν ἂν ἦ τὰ γεγραμμένα.

περι ὧν ἐγὼ σπουδάζω, εἴτ' ἐμοῦ ἀκηκοότες εἴτ' ἄλλων εἴθ' ὡς εὐρόντες αὐτοί· τούτους οὐκ ἔστιν κατὰ γε τὴν ἐμὴν δόξαν περὶ τοῦ πράγματος ἐπαίειν οὐδέν¹. οὐκ οὐκ² ἐμόν γε περὶ αὐτῶν ἔστιν σύγγραμμα³ οὐδὲ μήποτε γένηται· ῥητὸν γὰρ οὐδαμῶς ἔστιν ὡς ἄλλα μαθήματα, ἀλλ'⁴ ἐκ πολλῆς συνουσίας γιγνομένης περὶ τὸ δ πράγμα αὐτὸ καὶ τοῦ συζῆν ἐξαίφνης⁵, οἷον ἀπὸ πυρός πηδήσαντος ἐξαφθὲν φῶς, ἐν τῇ ψυχῇ γενόμενον αὐτὸ ἑαυτὸ ἤδη τρέφει. καίτοι τοσόνδε γε οἶδα, ὅτι γραφέντα ἢ λεχθέντα ὑπ' ἐμοῦ βέλτιστ' ἂν λεχθεῖν⁶ καὶ μὴ ὅτι γεγραμμένα κακῶς οὐχ' ἤκιστ' ἂν ἐμὲ λυποῖ. εἰ δέ μοι ἐφαίνετο γραπτὰ θ' ἴκανῶς εἶναι πρὸς τοὺς πολλοὺς καὶ ῥητὰ, τί τούτου κάλλιον ἐπέπρακτ' ἂν ἡμῖν ἐν τῷ βίῳ ἢ τοῖς τε ἀνθρώποισι μέγα ὄφελος γράψαι καὶ τὴν φύσιν⁷ εἰς φῶς πᾶσιν προαγαγεῖν; ἀλλ' e οὔτε ἀνθρώποις ἡγοῦμαι τὴν ἐπιχειρήσιν⁷ περὶ αὐτῶν λεγομένην ἀγαθόν, εἰ μὴ τισιν ὀλίγοις, ὅποσοι δυνατοὶ ἀνευρεῖν αὐτοὶ διὰ σμικρᾶς ἐνδείξεως, τῶν τε δὴ ἄλλων τοὺς μὲν καταφρονήσεως οὐκ ὀρθῆς ἐμπλήσειεν ἀν' οὐδαμῆ ἐμμελῶς, τοὺς δὲ 342 ὑψηλῆς καὶ χαύνης ἐλπίδος, ὡς σέμν' ἄττα μεμαθηκότας⁸. ἔτι δὲ μακρότερα περὶ αὐτῶν ἐν νῷ μοι γέγονεν εἰπεῖν. τάχα γὰρ ἂν περὶ ὧν λέγω σαφέστερον ἂν εἶη λεχθέντων αὐτῶν. ἔστι γὰρ τις λόγος ἀληθῆς, ἐναντίος τῷ τολμηῶσαντι γράφειν τῶν τούτων καὶ ὀτιοῦν, πολλακίς μὲν ὑπ' ἐμοῦ καὶ πρόσθεν ῥηθεῖς⁹, ἔοικεν δ' οὖν εἶναι καὶ νῦν λεκτέος.

*Ἔστιν τῶν ὄντων¹⁰ ἑκάστω, δι' ὧν τὴν ἐπιστήμην¹¹ ἀνάγκη παραγίγνεσθαι, τρία, τέταρτον δ' αὐτῆ — πέμπτον¹² δ' αὐτὸ¹³ τιθέναι δεῖ, ὃ δὴ γνωστόν τε καὶ b ἀληθῶς ἔστιν ὄν¹⁴ — ἐν μὲν ὄνομα, δεύτερον δὲ λόγος, τὸ δὲ τρίτον εἶδω-

1. *Ὅσοι ἐπιχειροῦν μὲ τὸ γραπτὸ λόγῳ ν' ἀποδώσουν τὴν ὑψιστὴ γνώση, τὴ γνώση τῶν ἰδεῶν, εἶναι ἀδύνατο νὰ τὴν ἔχουν· γιατί ἂν τὴν εἶχαν, θὰ ἤξεραν ἕνα βασικό, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὴν κατοπινὴ γνωσιολογικὴ ἀνάπτυξη (342a - 344d), χαρακτηριστικό της : ὅτι ῥητὸν οὐδαμῶς ἔστιν ὡς ἄλλα μαθήματα (341c).

2. *Ἡ μενεία τοῦ ἔργου τοῦ Διονυσίου καὶ ἡ καταδίκη κάθε συγγράμματος ποῦ ἐπιχειρεῖ νὰ πραγματευθεῖ τί τῶν περὶ φύσεως ἄκρων καὶ πρώτων, δίνει ἀφορμὴ στὸν Πλάτωνα γιὰ μιὰ ἀξιολόγηση τοῦ γραπτοῦ λόγου γενικά, ὡς μέσου γιὰ τὴν ἀπόδοση τῆς ὑψιστῆς γνώσης καὶ τὴ μετάδοσή της σὲ ἄλλους ἀνθρώπους. *Ἡ ἀξιολόγηση αὐτῆ (341c οὐκ οὐκ - 344d) στηρίζεται ἐπάνω στὴν ἀνάλυση τοῦ τρόπου καὶ τῆς οὐσίας τῆς γνωστικῆς λειτουργίας, κι' αὐτὴ τὴν ἀποστολὴ, τὴ θεμελίωση δηλαδὴ τῆς κριτικῆς τοῦ γραπτοῦ λόγου, ἔχει τὸ γνωσιολογικὸ τμήμα ἢ ἢ φιλοσοφικὴ παρέκβαση, ὅπως λέγεται συνήθως, τῆς 7. *Ἐπιστολῆς. Παρόμοια στὴν ἀρνητικότητά τοῦ περιεχομένου της, ὄχι ὁμως καὶ στὴ θεμελίωση της, κριτικὴ τοῦ γραπτοῦ λόγου γίνεται καὶ στὸ Φαῖδρο 274b - 278c. *Ἡ πλευρὰ τοῦ προβλήματος ποῦ ἐξετάζεται ἐκεῖ, εἶναι κυρίως ὄχι τὸ ῥητὸν ἀλλὰ τὸ μεταδοτὸν τῆς γνώσεως μὲ τὸ γραπτὸ λόγῳ.

3. Καὶ τὰ ἔργα τοῦ Πλάτωνος; θὰ ρωτοῦσε κανεὶς. Τὴν ἀπάντηση τὴ δίνει ὁ ἴδιος ὁ Πλάτων: *Ὅσα λέγονται σ' αὐτὰ, οὐκ ἦν τούτῳ ταῦτα σπουδαιότατα, δὲν ἦταν γι' αὐτὸν ἢ ὑψιστὴ γνώση, κείναι δὲ ποῦ ἐν χώρᾳ τῇ καλλίστῃ τῶν τούτου (344c). τὰ ἔργα του, ὅπως ὅλα τὰ ἔργα τοῦ γραπτοῦ λόγου στὴν καλύτερη περίπτωσι, δὲν εἶναι παρὰ μιὰ παιδιὰ, παγκάλῃ βέβαια, ὅταν συγκριθεῖ μὲ τὶς συνηθισμένες παιδιᾶς τῶν κοινῶν ἀνθρώπων, φαύλη ὅμως μπροστὰ στὴν ἀντίστοιχη σπουδῆ, τὴν προφορικὴ διδασκαλίᾳ, τὴ διαλεκτικὴ (Φαῖδρος 276d - 277a).

4. *Ἡ ἀντίθεση ποῦ ἐκφράζεται μ' αὐτὴ τὴν πρόταση δὲ γίνεται κυρίως πρὸς τὸ οὐ ῥητὸν, ἀλλὰ πρὸς μιὰ συνέπειά του ποῦ θὰ πρέπει νὰ τὴ συναγάγομε, τὸ οὐ διδακτὸν: τὰ πράγματα αὐτὰ δὲν ἐκφράζονται μὲ τὸ λόγῳ, καὶ ἐπομένως δὲν μποροῦν ἄμεσα νὰ μεταδοθοῦν· ἡ γνώση τους γεννιέται στὴν ψυχῇ τοῦ καθενὸς ξαφνικά, ἔπειτα ἀπὸ μακρόχρονη προσωπικὴ ἀπασχόληση μὲ τὸ πρόβλημα, κι' ὅταν μιὰ φορὰ γεννηθεῖ, δὲν ἔχει ἀνάγκη ἀπὸ ἐξωτερικὴ βοήθεια καὶ ἐνίσχυση (ὅπως θὰ ἦταν ἕνα σχετικὸ φιλοσοφικὸ βιβλίῳ) γιὰ νὰ διατηρηθεῖ: αὐτὸ ἑαυτὸ ἤδη τρέφει.

5. Πρβλ. Συμπόσι. 210e: ὅς γὰρ ἂν μέχρι ἐνταῦθα πρὸς τὰ ἐρωτικὰ παιδαγωγηθῆ, θεώμενος ἐφεξῆς τε καὶ ὀρθῶς τὰ καλά, πρὸς τέλος ἤδη ἰὼν τῶν ἐρωτικῶν ἐξαίφνης κατόψεται τι θαυμαστόν τὴν φύσιν καλόν, τοῦτο ἐκείνῳ, ὃ Σώκρατες, οὐ δὴ ἔνεκεν καὶ οἱ ἔμπροσθεν πάντες πόνοι ἦσαν. Αὐτὸ ποῦ λέγεται στὴν 7. *Ἐπιστολῇ γιὰ τὴν ὑψιστὴ γνώση γενικά, λέγεται στὸ Συμπόσιῳ γιὰ μιὰ εἰδικὴ μορφή της, τὴ γνώση τοῦ καλοῦ.

6. Γιὰ τὴ σημασία τοῦ ὄρου φύσις (=οὐσία, ἰδεατὸς κόσμος) πρβλ. Πολιτ. I, 597 b: οὐκοῦν τριτὰί τινες κλίνας αἰδαὶ γίνονται· μιὰ μὲν ἢ ἐν τῇ φύσει οὐσα, ἢν φαίμεν ἂν, ὡς ἐγῶμαι, θεὸν ἐργάσασθαι.

7. Γιὰ τὴ σημασία ποῦ ἔχει ἐδῶ ἡ λέξη ἐπιχειρήσις (σειρὰ σκέψεων ποῦ τείνουν ν' ἀποδείξουν κάτι, πρβλ. τὸ *Ἀριστοτελικὸ ἐπιχειρήμα) βλ. Νομ. Δ, 722d: προσιμιά τέ ἐστιν καὶ σχεδὸν οἶόν τινες ἀνακινήσεις ἔχουσαι τινα ἔντεχνον ἐπιχειρήσιν χρήσιμον πρὸς τὸ μέλλον περαινέσθαι.

πραγμάτων πού ἀποτελοῦν γιά μένα τὸ ἀντικείμενο τῆς σοβαρώτερῆς μου μελέτης, εἴτε ἄν πῶς τὰ ξέρου ἀπὸ μένα, εἴτε ἀπὸ ἄλλους, εἴτε πῶς τάχα μόνοι τους τὰ ἀνακάλυψαν: οἱ ἄνθρωποι αὐτοί, κατὰ τὴ δική μου τουλάχιστον ἀντίληψη, εἶναι ἀδύνατο νὰ ξέρου γι' αὐτὰ τὸ παραμικρό¹. Δικό μου² πάντως ἔργο, πού νὰ μιλεῖ συστηματικὰ γι' αὐτὰ τὰ πράγματα, δὲν ὑπάρχει³ καὶ οὔτε ἀσφαλῶς θὰ ὑπάρξει ποτέ· γιὰτὶ ἡ γνώση τους δὲν μπορεῖ νὰ διατυπωθεῖ μὲ τὸ λόγο, ὅπως ἄλλες γνώσεις, ἀλλά⁴, μέσα ἀπὸ μακρόχρονη κοινὴ ἀναζήτηση τῆς οὐσίας τοῦ πράγματος καὶ τὴν ἀδιάκοπη ἀπασχόληση μὲ τὸ πρόβλημα, ξαφνικά⁵, σὰν τὸ φῶς πού ἀνάβει ἀπὸ μιά σπίθα, γεννιέται στὴν ψυχὴ, καὶ ὕστερα τρέφεται μόνη τῆς. Ἐνα πρᾶγμα ὁμως ξέρω, ὅτι ἂν ἀπὸ μένα γράφονταν ἢ λέγονταν, θὰ λέγονταν κατὰ τὸν καλύτερο δυνατὸ τρόπο· ἐπίσης ὁμως, ὅτι ἂν εἶχαν γραφῆ ἄσχημα, ἐγὼ θὰ ἤμουν ἐκεῖνος πού θὰ λυπόταν τὸ περισσότερο. Ἄν ὁμως ἔβρισκα ὅτι καὶ πρέπει νὰ γραφοῦν κατὰ τρόπο ἱκανοποιητικὸ γιὰ τὸν πολὺ κόσμο, καὶ μποροῦν νὰ ἐκφραστοῦν μὲ τὸ λόγο, τότε τί ὠραιότερο ἔργο θὰ εἶχα νὰ πραγματοποιήσω στὴ ζωὴ μου ἀπὸ τὸ νὰ τὰ γράψω, κάνοντας ἔτσι στοὺς ἀνθρώπους ἕνα μεγάλο καλὸ, καὶ νὰ ἀποκαλύψω σ' ὅλους τὴν ἀληθινὴ οὐσία τῶν ὄντων; Ἀλλὰ οὔτε ὠφέλιμη πιστεῶ πῶς θὰ ἦταν γιὰ τοὺς ἀνθρώπους ἡ ἀνακοίνωση τῶν σκέψεων πού γίνονται ἐπάνω σ' αὐτὸ τὸ πρόβλημα, παρὰ μόνο γιὰ μερικοὺς λίγους, ὅσοι εἶναι ἱκανοὶ μόνοι τους, μὲ μιὰ μικρὴ ὑπόδειξη, ν' ἀνακαλύψουν τὴν ἀλήθεια, ἐνῶ τοὺς ὑπόλοιπους θὰ τοὺς γέμιζε, ἄλλους μὲ μιὰν ἄστοχη περιφρόνηση πού δὲν ταιριάζει καθόλου, κί' ἄλλους μὲ μιὰ γεμάτη ἀξιώσεις καὶ μάταιη ἐλπίδα, πῶς τάχα ἔμαθαν κάποια 342 πολὺ ὕψηλά πράγματα⁶. Καὶ τώρα μου ἔρχεται ἡ σκέψη νὰ πῶ ἀκόμα περισσότερα γι' αὐτὸ τὸ ζήτημα· γιὰτὶ ἂν τὰ πῶ, θὰ φανεῖ ἴσως καθαρῶτερα τί ἐννοῶ μ' αὐτὰ πού λέω. Ὑπάρχει δηλαδὴ ἕνα σωστὸ ἐπιχειρήμα, πού ἀντιτίθεται σὲ ὅποιον τολμάει νὰ διατυπώνει μὲ τὸ γραπτὸ λόγο καὶ τὸ ἐλάχιστο ἀπ' αὐτὰ τὰ πράγματα, ἐπιχειρήμα πού καὶ ἄλλοτε πολλὰς φορὲς τὸ εἶπα⁹, καὶ φαίνεται πῶς καὶ τώρα πρέπει νὰ τὸ πῶ.

Σὲ κάθε πρᾶγμα ἀντιστοιχοῦν τρία μέσα ἀπαραίτητα γιὰ νὰ προκύψει ἡ γνώση του· τὸ τέταρτο εἶναι ἡ ἴδια ἡ γνώση· ὡς πέμπτο¹² πρέπει νὰ βάλουμε τὴν ἰδέα τοῦ πράγματος, πού μόνη αὐτὴ ἐπιδέχεται γνώση καὶ ἔχει ἀληθινὴ ὑπαρξὴ¹⁴.

8. Τὸ γεγονός ὅτι τὰ γεγραμμένα εἶναι ἀναπόφευκτο νὰ πέσουν σὲ χέρια βεβήλων — καὶ βεβήλοι εἶναι αὐτοὶ πού ἡ ἀνάγνωση ἑνὸς βιβλίου περὶ τῶν ἄκρων καὶ πρώτων θὰ τοὺς γέμιζε μὲ περιφρόνηση ἢ οἴηση — εἶναι ἕνα ἀπὸ τὰ κυριώτερα ἐπιχειρήματα ἐναντίον τοῦ γραπτοῦ λόγου στὸ Φαῖδρο (275ε).

9. Ὁ λόγος αὐτὸς δὲ βρίσκεται σὲ κανένα ἄλλο ἔργο τοῦ Πλάτωνος· τὸ πολλακίς ρηθὲν θὰ ἀναφέρεται λοιπὸν σὲ προφορικὲς ἀνακοινώσεις.

10. Τὸ ὄν ἐδῶ εἶναι ἐκεῖνο πού δὲ ἀφιλοσόφητος νοῦς θεωρεῖ ὡς ὄν καὶ γινωσκόμενον, ὄχι τὸ ὄντως ὄν, ὃ γνωστόν τε καὶ ἀληθῶς ἐστίν ὄν.

11. Ὁ ὅρος ἐπιστήμη χρησιμοποιεῖται ἐδῶ μὲ τρεῖς σημασίες. Ἐπιστήμη εἶναι:

α. Ἡ γνώση γενικά, στὴν κοινὴ χρῆση τοῦ ὄρου, χωρὶς καμμιά εἰδικὴ φιλοσοφικὴ σημασία: 342α τὴν ἐπιστήμην, 342ε ἐπιστήμης τοῦ πέμπτου, 343ε ἐπιστήμην εὐ πεφυκότος.

β. Τὸ τέταρτον, ἡ τέταρτη δηλαδὴ γνωστικὴ βαθμίδα μέσα στὸ γνωσιολογικὸ σύστημα πού ἀναπτύσσεται ἐδῶ: 342α τέταρτον δ' αὐτῆ, 342b τέταρτον δὲ ἐπιστήμη.

γ. Μία εἰδικὴ μορφή τοῦ τετάρτου: 342c τέταρτον δὲ ἐπιστήμη καὶ νοῦς ἀληθῆς τε δόξα περὶ ταῦτ' ἐστίν.

Στὴν Πολιτεία Ζ, 533d καὶ 534a ἐπιστήμη εἶναι ἡ ὕψιστη γνώση, αὐτὸ πού ἐκεῖ συνηθέστερα λέγεται νοῦς καὶ νόησις καὶ στὴν 7. Ἐπιστολὴ ἐπιστήμη τοῦ πέμπτου.

12. Τὸ πέμπτον, πού εἶναι στὴν 7. Ἐπιστολὴ ἡ ἄρρητη καὶ συγχρόνως ὕψιστη γνώση, εἶναι οἱ ἰδέες γενικά. Στὴν Πολιτεία Ζ, 507a - 509c τὸ ἄρρητον καὶ μέγιστον μάθημα εἶναι εἰδικὰ ἡ ἰδέα τοῦ ἀγαθοῦ.

13. Στὸ αὐτὸ θὰ πρέπει νὰ συμπληρώσωμε: τὸ πρᾶγμα. Ἡ παράθεση στὸ οὐσιαστικὸ τῆς ἀνω- νυμίας αὐτός (αὐτὸς ὁ κύκλος, αὐτὸ τὸ καλόν) εἶναι ἕνας ἀπὸ τοὺς τρόπους πού χρησιμοποιεῖ ὁ Πλάτων γιὰ νὰ δηλώσει τὴν ἰδέα τοῦ πράγματος.

14. Πρβλ. Πολ. Ε, 477a: ὅτι τὸ μὲν παντελῶς ὄν παντελῶς γνωστόν, μὴ ὄν δὲ μηδαμῆ πάντῃ ἀγνωστόν.

λον¹, τέταρτον δὲ ἐπιστήμη. περί ἔν οὖν λαβὴ βουλόμενος μαθεῖν τὸ νῦν λεγόμενον καὶ πάντων οὕτω πέρι νόησον. κύκλος ἐστίν τι λεγόμενον ᾧ τοῦτ' αὐτὸ ἐστίν ὄνομα ὃ νῦν ἐφθέγγεθα. λόγος δ' αὐτοῦ τὸ δεύτερον, ἐξ ὀνομάτων καὶ ῥημάτων συγκείμενος· τὸ γὰρ ἐκ τῶν ἐσχάτων ἐπὶ τὸ μέσον ἴσον ἀπέχον c πάντη², λόγος ἂν εἴη ἐκείνου ᾧπερ στρογγύλον καὶ περιφερὲς ὄνομα καὶ κύκλος, τρίτον δὲ τὸ ζωγραφούμενον τε καὶ ἐξαλειφόμενον καὶ торνεύμενον καὶ ἀπολλύμενον· ὦν αὐτὸς ὁ κύκλος, ὃν πέρι πάντ' ἐστὶν ταῦτα³, οὐδὲν πάσχει, τούτων ὡς ἕτερον ὄν. τέταρτον δὲ ἐπιστήμη καὶ νοῦς⁴ ἀληθῆς τε δόξα⁵· περί ταῦτ' ἐστὶν· ὡς δὲ ἐν τοῦτο αὐ πᾶν⁶ θετέον, οὐκ ἐν φωναῖς οὐδ' ἐν σωμαίων σχήμασιν ἀλλ' ἐν ψυχαῖς⁷ ἐνόν, ᾧ δῆλον ἕτερόν τε ὄν αὐτοῦ τοῦ κύκλου τῆς φύσεως⁸ τῶν τε ἔμ- d προσθεν λεχθέντων τριῶν⁹. τούτων δὲ ἐγγύτατα μὲν συγγενεῖα καὶ ὁμοιότητι τοῦ πέμπτου νοῦς πεπλησίακεν, τᾶλλα δὲ πλέον ἀπέχει. ταῦτόν¹⁰ δὴ περί τε εὐθέως ἅμα καὶ περιφεροῦς σχήματος καὶ χροῆς, περί τε ἀγαθοῦ καὶ καλοῦ καὶ δικαίου, καὶ περί σώματος ἅπαντος σκευαστοῦ τε καὶ κατὰ φύσιν γεγονότος, πυρὸς ὕδατος τε καὶ τῶν τοιούτων πάντων, καὶ ζῶου σύμπαντος πέρι καὶ ἐν ψυχαῖς ἦθους, καὶ e περὶ ποιήματα καὶ παθήματα σύμπαντα· οὐ γὰρ ἂν τούτων μὴ τις τὰ τέτταρα λάβῃ ἄμῶς γέ πως, οὐποτε τελέως ἐπιστήμης τοῦ πέμπτου μέτοχος ἔσται. πρὸς γὰρ τούτοις ταῦτα οὐχ ἦττον ἐπιχειρεῖ τὸ ποῖόν τι περὶ ἕκαστον δηλοῦν ἢ τὸ ὄν¹¹ ἑκάστου διὰ 343 τὸ τῶν λόγων ἀσθενές¹²· ὦν ἔνεκα νοῦν ἔχων οὐδεὶς τολμήσει ποτὲ εἰς αὐτὸ¹³ τιθεῖναι τὰ νενοημένα ὑπ' αὐτοῦ, καὶ ταῦτα εἰς ἀμετακίνητον, ὃ δὴ πάσχει τὰ γεγραμμένα τύποις. τοῦτο δὲ πάλιν αὐτὸ νῦν λεγόμενον δεῖ μαθεῖν. κύκλος ἕκαστος τῶν ἐν ταῖς πράξεσι γραφομένων ἢ καὶ торνευθέντων μεσὸς τοῦ ἐναντίου ἐστὶν τῷ πέμπτῳ¹⁴ — τοῦ γὰρ εὐθέως ἐφάπτεται πάντη¹⁵ — αὐτὸς δέ, φαμέν, ὁ κύκλος οὐτε τι σμικρότερον οὐτε μείζον τῆς ἐναντίας ἔχει ἐν αὐτῷ φύσεως. ὄνομά τε αὐτῶν

1. Τὸ εἶδωλον δὲν εἶναι μόνο τὸ αἰσθητὸ ἀντικείμενον. *Ἐκτείνεται καὶ στοῦ συγκεκριμένου καὶ στοῦ ἀφηρημένου τὴν περιοχὴ (πρβλ. 342d), θὰ μπορούσαμε νὰ τὸ ὀρίσομε ὡς τὴν ἐγκόσμια πραγματοποίηση τῆς ιδέας.

2. Πρβλ. τοὺς ὀρισμοὺς τοῦ κύκλου στὸν Παρμενίδη 137e καὶ στὸν Τίμαιο 33b.

3. Τὸ ζωγραφούμενον τε καὶ ἐξαλειφόμενον καὶ торνεύμενον καὶ ἀπολλύμενον, τὰ διαφόρων μορφῶν εἶδωλα δηλαδῆ.

4. Ὁ νοῦς, ποῦ ἀποτελεῖ μιὰ μορφή τοῦ τετάρτου, δὲν πρέπει νὰ ταυτισθεῖ μὲ τὸν νοῦν καὶ τὴν νόησιν τῆς Πολιτείας 5, 511d, ποῦ ἰσοδυναμοῦν μὲ τὸ πέμπτον, καλύτερα τὴν ἐπιστήμην τοῦ πέμπτου, τῆς 7. *Ἐπιστολῆς. Τὸ τέταρτον, ὅπου ἀνήκει καὶ ὁ νοῦς, πρέπει νὰ σχετισθεῖ — ὄχι νὰ ταυτισθεῖ ἀπόλυτα — μὲ τὴν διάνοιαν τῆς Πολιτείας.

5. Ἡ ἀληθῆς ἦ, ὅπως λέγεται ἀλλοῦ, ὀρθὴ δόξα εἶναι ἡ σωστὴ γνώση ποῦ τῆς λείπει ὅμως ἡ λογικὴ θεμελίωση, ὁ αἰτίας λογισμὸς. Γι' αὐτὸ ὡς πρὸς τὸ περιεχόμενο συμπέπει μὲ τὴν ἐπιστήμην· ἡ διαφορὰ τῆς ἀπ' αὐτὴν καὶ ἡ κατωτέρας τῆς ἀπέναντι τῆς ἔγκειται στὴν ἔλλειψη μονιμότητος, ποῦ ἀκριβῶς ἡ λογικὴ θεμελίωση δίνει — γι' αὐτὸ ἡ ἀληθῆς δόξα εἶναι εὐκολο ν' ἀντικατασταθεῖ ἀπὸ μιὰ δόξα ψευδοῦ —, ἀλλὰ καὶ στὴν ἔλλειψη ἐνάργειας καὶ σαφῆνειας (Μεν. 86a ὡσπερ ὄναρ), καὶ γι' αὐτὸ ἡ ἀληθῆς δόξα ἔχει ἀνάγκην ἀπὸ ζύπνημα μὲ τὴ διαλεκτικὴν, γιὰ νὰ γίνεῖ ἐπιστήμη (Μεν. 86a: ἀληθεῖς δόξαι, αἱ ἐρωτήσεις ἐπεγεργεῖσαι ἐπιστήμαι γίνονται).

6. Δηλαδῆ τὴν ἐπιστήμην, τὸν νοῦν καὶ τὴν ἀληθῆ δόξαν.

7. Ἐν φωναῖς ὑπάρχουν τὸ ὄνομα καὶ ὁ λόγος, ἐν σωμαίων σχήμασιν τὸ εἶδωλον—εἰδικὰ ὅμως τὸ εἶδωλον τοῦ κύκλου ποῦ χρησιμοποιεῖται ἐδῶ ὡς παράδειγμα· γιὰτι, ὅπως εἶπα καὶ πρῖν, τὰ εἶδωλα δὲν εἶναι μόνον συγκεκριμένα, ἀλλὰ καὶ ἀφηρημένα, ὅποτε δὲν ὑπάρχουν ἐν σωμαίων σχήμασιν.

8. Δηλαδῆ τοῦ πέμπτου.

9. Τοῦ ὀνόματος, τοῦ λόγου καὶ τοῦ εἶδῶλου.

10. Ταῦτόν εἶναι ὅλα ὅσα εἶπε προηγουμένως γιὰ τις τέσσερες γνωστικὲς βαθμίδες καὶ κυρίως, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὴν ἐπεξηγητικὴν πρόταση ποῦ ἀκολουθεῖ (οὐ γὰρ ἂν τούτων...), γιὰ τὴ γνώση τῶν τεσσάρων ὡς ἀναγκαῖα προϋπόθεση γιὰ τὴ γνώση τοῦ πέμπτου. Τὸ τελευταῖο αὐτὸ δὲ δηλώνεται ρητὰ, ὑποδηλώνεται ὅμως μὲ τὴν πρώτην πρόταση (342a ἐστὶ τῶν ὄντων ἑκάστω, δι' ὧν τὴν ἐπιστήμην ἀνάγκη παραγίνεσθαι) καὶ μὲ τὴν ὀνομασία ἀκριβῶς τοῦ πέμπτου.

11. Γιὰ τὴ σημασία τοῦ ποῖόν τι καὶ τὴ σχέση του πρὸς τὸ ὄν πρβλ. Μεν. 71a: κινδυνεῶσοι δοκεῖν μακάριός τις εἶναι — ἀρετὴν γοῦν εἶτε διδακτὸν εἶθ' ὅτω τρόπῳ παραγίνεται εἰδέναι — ἐγὼ δὲ τοσοῦτον δέω, εἶτε διδακτὸν εἶτε μὴ διδακτὸν εἰδέναι, ὡστ' οὐδ' αὐτὸ ὃ τι ποτ' ἐστίν

τὸ πρῶτο εἶναι ἡ λέξις, τὸ δεύτερο ὁ ὀρισμός, τὸ τρίτο τὸ εἶδωλο¹, τὸ τέταρτο ἡ γνώσις. Ἄν θέλεις τώρα νὰ δεῖς τί ἐννοῶ μ' αὐτὰ πού λέω, προσπάθησε νὰ τὰ καταλάβεις πάνω σ' ἓνα παράδειγμα κι' ἔπειτα σκέψου κατὰ τὸν ἴδιο τρόπο γιὰ ὅλα τὰ πράγματα. Ὑπάρχει κάτι πού λέγεται κύκλος καὶ πού ἔχει ἀκριβῶς τὸ ὄνομα πού προφέραμε αὐτὴ τῆ στιγμῇ. Τὸ δεύτερο εἶναι ὁ ὀρισμός του, πού ἀποτελεῖται ἀπὸ ὀνόματα καὶ ρήματα· δηλαδὴ τὸ σχῆμα πού ὅλα τὰ ἀκραῖα σημεῖα του ἀπέχουν ἐξ ἴσου ἀπὸ τὸ κέντρο² εἶναι ὁ ὀρισμός ἐκείνου πού τὸ ὄνομα του εἶναι στρογγυλὸ ἢ περιφερικὸ σχῆμα, ἢ κύκλος. Τὸ τρίτο εἶναι ἐκεῖνο πού ζωγραφίζεται καὶ σβύνεται καὶ κατασκευάζεται μὲ τὸν τόρνο καὶ καταστρέφεται ἐνῶ ἡ ἰδέα τοῦ κύκλου, στὴν ὁποῖαν ἀναφέρονται ὅλα αὐτὰ³, τίποτε τέτοιο δὲν παθαίνει, γιὰτὶ εἶναι κάτι διαφορετικὸ ἀπ' αὐτά. Τὸ τέταρτο εἶναι ἡ ἐπιστημονικὴ γνώσις καὶ ἡ νόσις καὶ ἡ σωστὴ ἀντίληψη αὐτῶν τῶν πραγμάτων· ὅλα αὐτὰ⁴ πάλι πρέπει νὰ τὰ θεωρήσουμε ὡς μιὰ ἐνιαία κατηγορία· γιὰτὶ δὲ βρισκονται οὔτε σὲ φθόγγους οὔτε σὲ ὕλικές μορφές⁵, ἀλλὰ μέσα στὶς ψυχές, καὶ ἀπ' αὐτὸ γίνεται φανερό, ὅτι τὸ τέταρτο εἶναι κάτι διαφορετικὸ καὶ ἀπὸ τὴ φύση τοῦ ἰδεατοῦ κύκλου⁶ καὶ ἀπὸ τὰ τρία προηγούμενα⁷. Ἀπ' ὅλ' αὐτά, περισσότερο πλησιάζει πρὸς τὸ πέμπτο, γιὰ τὴ συγγένεια καὶ τὴν ὁμοιότητά της πρὸς αὐτό, ἡ νόσις· τὰ ἄλλα ἀπέχουν περισσότερο. Τὰ ἴδια¹⁰ ἰσχύουν καὶ γιὰ ὁποιοδήποτε εὐθύγραμμο ἢ καμπυλόγραμμο σχῆμα καὶ ὁποιοδήποτε χρῶμα, γιὰ τὸ ἀγαθὸ καὶ τὸ ὠραῖο καὶ τὸ δίκαιο, γιὰ κάθε σῶμα τεχνητὸ ἢ φυσικὸ, γιὰ τὴ φωτιὰ, τὸ νερὸ καὶ ὅλα τὰ παρόμοια, γιὰ κάθε ζωντανὸ ὄργανισμὸ καὶ κάθε ψυχικὴ ἰδιότητα, καὶ γιὰ ὅλες τὶς μορφές τοῦ ἐργεῖν καὶ τοῦ πάσχειν. Δηλαδὴ ὄλων αὐτῶν εἶναι ἀδύνατο νὰ γνωρίσεις τέλεια τὸ πέμπτο, ἂν δὲ γνωρίσεις προηγουμένως τὰ τέσσερα. Πάντως πρέπει νὰ προσθέσουμε ὅτι αὐτὲς οἱ τέσσερες γνωστικὲς βαθμίδες ἐπιχειροῦν νὰ δεῖξουν ὄχι μόνον τὴν οὐσίαν τοῦ κάθε πράγματος, ἀλλὰ καὶ τὶς ἰδιότητες του¹¹, κι' αὐτὸ ὀφείλεται στὴν ἀδυναμία τῆς γλώσσας¹²· γι' αὐτὸ κανένας λογικὸς ἄνθρωπος δὲ θὰ τολμήσει ποτὲ νὰ τοποθετήσῃ τὰ διανοήματά του μέσα σ' αὐτὸ τὸ περιβλεπόμενον¹³, ὅταν μάλιστα εἶναι μόνιμο, ὅπως συμβαίνει σὲ ὁ τι ἔχει γραπτὰ διατυπωθῇ. Κι' αὐτὸ πάλι πού λέω τώρα πρέπει νὰ τὸ καταλάβομε καλῶτερα. Κάθε συγκεκριμένους κύκλος, ἀπὸ κελίους πού στὴν πράξιν γράφονται ἢ καὶ κατασκευάζονται μὲ τὸν τόρνο, ἔχει ἓνα πλῆθος ἰδιότητες ἀντίθετες πρὸς τὸ πέμπτο¹⁴ — ἀφοῦ παντοῦ ἐφάπτεται τῆς εὐθείας¹⁵ —, ἐνῶ γιὰ τὴν ἰδέαν τοῦ κύκλου λέμε πῶς δὲν ἔχει οὔτε τὸ ἐλάχιστο στοιχεῖο ἀπὸ τὴν ἀντίθετη πρὸς αὐτὴν φύση. Ἐπειτα, κανένα ὄνομα κατὰ τὴ γνώμη μου δὲν εἶναι ἀπολύτως πάγιο γιὰ

τὸ παράπαν ἀρετὴ τυγχάνω εἰδῶς καὶ 71b : ὁ δὲ μὴ οἶδα τί ἐστίν, πῶς ἂν ὁποῖόν γέ τι εἰδείην ;

12. Τὸ τῶν λόγων ἀσθενὲς ἀφορᾷ μόνον ἓνα μέρος τῶν τεττάρων, τὸ ὄνομα καὶ τὸν λόγον· τὸ εἶδωλον καὶ ἡ ἐπιστήμη δὲ βρισκονται στὴν περιοχὴ τῆς γλώσσας. Πρβλ 342c : οὐκ ἐν φωναῖς (ὄνομα καὶ λόγος), οὐδ' ἐν σωματικῶν σχήμασιν (εἶδωλον), ἀλλ' ἐν ψυχαῖς (ἐπιστήμη) ἐνόν. Στὰ ἐπεξηγητικά παραδείγματα πού ἀκολουθοῦν καὶ στὴν ἀνάπτυξη πού γίνεται παρακάτω, λαμβάνεται ὅπ' ὄψη καὶ τὸ εἶδωλον, παραλείπεται ὁμοίως πάλι ἡ ἐπιστήμη, μολονότι κι' ἐκεῖ ὅπως κι' ἐδῶ ὡς ὑποκείμενο τῆς κρίσεως ἀναφέρονται πάντοτε τὰ τεττάρων. Βλ. 343a - b : κύκλος ἕκαστος (=εἶδωλον) — ὄνομα αὐτῶν — καὶ μὴν περὶ λόγου. 343b - c : περὶ ἕκαστου τῶν τεττάρων — ἕκαστον τῶν τεττάρων προτεῖνον τῇ ψυχῇ λόγος τε (=ὄνομα, λόγος) καὶ κατ' ἔργα (=εἶδωλον), πρβλ. ἀμέσως παρακάτω : τὸ λεγόμενον καὶ δεκνόμενον. 344d : οὐχ ἡ ψυχὴ τοῦ γράψαντος ἢ λέξαντος (=ὄνομα, λόγος) ἐλέγχεται, ἀλλ' ἡ τῶν τεττάρων φύσις. 344b : ὀνόματα καὶ λόγοι, ὅψεις τε καὶ αἰσθήσεις.

13. Αὐτὸ εἶναι τὸ τῶν λόγων ἀσθενὲς, ἡ γλῶσσα μὲ τὴν ἀδυναμίαν της νὰ ἐκφράσῃ τὸ ὄν.

14. Τὴν ἀντίφασιν τῆς αἰσθητῆς μαθηματικῆς μορφῆς πρὸς τὴν ἀντίστοιχὴν τῆς ἔννοια εἶχε παρατηρήσει πρὶν ἀπὸ τὸν Πλάτωνα ὁ Πρωταγόρας. Βλ. Diels, *Fragmente der Vorsokratiker* II², 230 κ.ε. : οὔτε γὰρ αἰ αἰσθητὰ γραμμαῖα τοιαῦτα εἰσίν, οἷας λέγει ὁ γεωμέτρης· οὐθὲν γὰρ εὐθὺ τῶν αἰσθητῶν οὐδὲ στρογγύλον· ἀπτεται γὰρ τοῦ κανόνος οὐ κατὰ στιγμήν ὁ κύκλος, ἀλλ' ὡσπερ Πρωταγόρας ἔλεγεν ἐλέγχων τοὺς γεωμέτρων.

15. Πρέπει νὰ προσθέσομε : κατὰ περισσότερα τοῦ ἐνός σημεῖα. Διαφορετικὰ δὲ θὰ ὑπῆρχε ἀντίφασιν.

b φαμεν οὐδέν οὐδενὶ βέβαιον εἶναι, κωλύειν δ' οὐδέν τὰ νῦν στρογγύλα καλούμενα
 εὐθέα κεκλήσθαι τὰ τε εὐθέα δὴ στρογγύλα, καὶ οὐδέν ἦττον βεβαίως ἔξειν τοῖς
 μεταθεμένοις καὶ ἐναντίως καλοῦσιν¹. καὶ μὴν περὶ λόγου γε ὁ αὐτὸς λόγος, εἴ-
 περ ἐξ ὀνομάτων καὶ ῥημάτων σύγκειται, μηδὲν ἱκανῶς βεβαίως εἶναι βέβαιον·
 μῦριος δὲ λόγος αὖ περὶ ἑκάστου τῶν τεττάρων ὡς ἀσαφές, τὸ δὲ μέγιστον, ὅπερ
 c οὐ τὸ ποιόν τι, τὸ δὲ τί, ζητούσης εἰδέναι τῆς ψυχῆς, τὸ μὴ ζητούμενον ἕκαστον
 τῶν τεττάρων προτεῖνον τῇ ψυχῇ λόγῳ τε καὶ κατ' ἔργα², αἰσθήσειν εὐελεγκτίον
 τὸ τε λεγόμενον καὶ δεικνύμενον³ αἰεὶ παρεχόμενον ἕκαστον, ἀπορίας τε καὶ ἀσα-
 φείας ἐμπύμπλησι πάσης ὡς ἔπος εἰπεῖν πάντ' ἄνδρα. ἐν οἷσι μὲν οὖν μῆδ' εἰθι-
 σμένοι τὸ ἀληθές ζητεῖν ἔσμεν ὑπὸ πονηρᾶς τροφῆς, ἐξαρκεῖ δὲ τὸ προταθέν τῶν
 εἰδώλων⁴, οὐ καταγέλαστοι γιγνόμεθα ὑπ' ἀλλήλων, οἱ ἐρωτώμενοι ὑπὸ τῶν ἐρω-
 d τῶντων, δυναμένων δὲ τὰ τέτταρα διαρρίπτειν τε καὶ ἐλέγχειν· ἐν οἷς δ' ἂν τὸ
 πέμπτον ἀποκρίνασθαι καὶ δηλοῦν ἀναγκάζωμεν, ὁ βουλούμενος τῶν δυναμένων
 ἀνατρέψειν κρατεῖ, καὶ ποιεῖ τὸν ἐξηγούμενον ἐν λόγοις ἢ γράμμασιν ἢ ἀπο-
 κρίσεισιν τοῖς πολλοῖς τῶν ἀκουόντων δοκεῖν μηδὲν γινώσκειν ὧν ἂν ἐπιχειρῇ
 γράφειν ἢ λέγειν⁵, ἀγνοούντων ἐνίοτε ὡς οὐχ ἡ ψυχὴ τοῦ γράψαντος ἢ λέξαντος
 e ἐλέγχεται, ἀλλ' ἡ τῶν τεττάρων φύσις ἑκάστου⁶, πεφυκυῖα φαύλως ἢ δὲ διὰ πάν-
 των αὐτῶν διαγωγῇ, ἄνω καὶ κάτω μεταβαίνουσα ἐφ' ἕκαστον, μόγις ἐπιστήμην
 ἐνέτεκεν εὖ πεφυκὸς εὖ πεφυκότη· κακῶς δὲ ἂν φυῆ, ὡς ἡ τῶν πολλῶν ἕξις τῆς
 344 ψυχῆς εἷς τε τὸ μαθεῖν εἷς τε τὰ λεγόμενα ἦθη πέφυκεν, τὰ δὲ διέφθαρται, οὐδ'
 ἂν ὁ Λυγκεύς⁷ ἰδεῖν ποιήσειεν τοὺς τοιοῦτους· ἐνὶ δὲ λόγῳ, τὸν μὴ συγγενῆ τοῦ
 πράγματος οὐτ' ἂν εὐμάθεια ποιήσειέν⁸· ποτε οὔτε μνήμη — τὴν ἀρχὴν γὰρ ἐν ἀλ-
 λοτρίαις ἕξισιν οὐκ ἐγγίγνεται — ὥστε ὁπόσοι τῶν δικαίων τε καὶ τῶν ἄλλων
 ὅσα καλὰ μὴ προσφυεῖς εἰσιν καὶ συγγενεῖς, ἄλλοι δὲ ἄλλων εὐμαθεῖς ἅμα καὶ
 μνήμονες, οὐδ' ὅσοι συγγενεῖς, δυσμαθεῖς δὲ καὶ ἀμνήμονες⁸, οὐδένες τούτων μῆ-
 b ποτε μάθωσιν ἀλήθειαν ἀρετῆς εἰς τὸ δυνατόν οὐδὲ κακίας, ἅμα γὰρ αὐτὰ ἀνάγκη
 μανθάνειν καὶ τὸ ψεῦδος ἅμα καὶ ἀληθές τῆς ὄλης οὐσίας, μετὰ τριβῆς πάσης καὶ
 χρόνου πολλοῦ, ὅπερ ἐν ἀρχαῖς εἶπον· μόγις δὲ τριβόμενα πρὸς ἀλληλα αὐτῶν
 ἕκαστα ὀνόματα καὶ λόγοι ὄψεις τε καὶ αἰσθήσεις, ἐν εὐμένεσιν ἐλέγχους ἐλεγ-

1. Ὡστε ἡ ἐντύπωση ποὺ ἔχουν οἱ ἄνθρωποι γιὰ τὴ μονιμότητα τῶν λέξεων ὡς συμβόλων ὀρισμένων πραγμάτων, δὲν μπορεῖ νὰ χρησιμεύσει ὡς ἐπιχείρημα γιὰ τὴν οὐσιαστικὴ μονιμότητά τους, ποὺ θὰ στηριζόταν στὴν κατὰ φύσιν, κατὰ ἐσωτερικὴ συγγένεια, σχέση τους πρὸς τὰ πράγματα.

2. Πρβλ. 342e ὑποσημ. 12.

3. Τὸ εἶδωλον δὲν ἔχει ἐδῶ τὴ σημασίαν τῆς τρίτης γνωστικῆς βαθμίδας ποὺ εἶδαμε παραπάνω· ἀντιτίθεται πρὸς τὸ ἀληθές (ἐν οἷσι μὲν οὖν μῆδ' εἰθισμένοι τὸ ἀληθές ζητεῖν ἔσμεν) ποὺ ἰσοδυναμεῖ μὲ τὸ δν 342e, καὶ σημαίνει τὴν εἰκόνα τῆς ἀληθείας, ποὺ μπορεῖ λιγότερο ἢ περισσότερο νὰ πλησιάζει πρὸς αὐτήν, ποὺ ὅμως πάντως δὲν εἶναι παρά μίμησις ἀληθείας. Τὸ εἶδωλον μ' αὐτὴ τὴ σημασίαν ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὸ ποιόν τι καὶ περιλαμβάνει καὶ τὰ τέσσερα: ὄνομα, λόγον εἶδωλον καὶ ἐπιστήμην.

4. Στὴν πρώτη περίπτωσι (343c) οὐ γινόμεθα καταγέλαστοι, γιατί δὲν ὑπάρχει κατὰ γένος ἀντίθεση μεταξύ ἐκείνου ποὺ μᾶς ζητεῖται καὶ ἐκείνου ποὺ προσφέρουμε ὡς τὸ ζητούμενο: καὶ τὰ δύο εἶναι ποιόν τι. Δὲ συμβαίνει τὸ ἴδιο καὶ στὴ δευτέρῃ περίπτωσι: ἐκεῖ μᾶς ζητεῖται τὸ δν, καὶ παρέχουμε τὸ ποιόν τι, γιατί ἡ γλῶσσα δὲν μπορεῖ παρά τὸ ποιόν τι νὰ ἐκφράσει (πρβλ. 342e διὰ τὸ τῶν λόγων ἀσθενές)· γι' αὐτὸ ὁ ἐξηγούμενος (ἐνν. τὸ πέμπτον) ἐν λόγοις ἢ γράμμασιν ἢ ἀποκρίσεισιν τοῖς πολλοῖς τῶν ἀκουόντων δοκεῖ μηδὲν γινώσκειν ὧν ἂν ἐπιχειρῇ γράφειν ἢ λέγειν.

5. Ἡ φαυλότης τῆς φύσεως τῶν τεττάρων ἐγκείται στὸ ὅτι παρέχουν τὸ ποιόν τι καὶ ὄχι τὸ δν.

6. Ὁ Λυγκεύς εἶναι ἕνας ἀπ' τοὺς Ἀργοναυτές, περίφημος γιὰ τὴν δξύτητα τῆς ὄρασεως του. Τὸ ὄνομά του συμβολίζει ἐδῶ τὸν ἄνθρωπο ποὺ τὸ πνεῦμα του ἔχει τὴ δύναμη νὰ βλέπει τόσο μακριὰ καὶ πρὸ παντός τόσο βαθειὰ ὅσο τοῦ Λυγκεύς τὰ μάτια, ποὺ σύμφωνα μὲ μιὰ παράδοσις ἐβλεπαν καὶ τὰ ὑπὸ γῆν.

7. Ἐνν. ἰδεῖν.

8. Γιὰ τίς ἰδιότητες ποὺ πρέπει νὰ ἔχει ὁ φιλόσοφος πρβλ. Πολ. Γ, 487a: ἔστιν οὖν ὅπη μὲμψη

b κανένα πρᾶγμα· τίποτα δὲν ἐμποδίζει αὐτὸ πού σήμερα λέγεται στρογγυλὸ νὰ
 λεγόταν ἄλλοτε ἴσιο καὶ τὸ ἴσιο πάλι στρογγυλὸ, καὶ ἡ νέα ὀνομασία δὲ θὰ εἶ-
 ναι καθόλου λιγώτερο πάγια στὴ συνείδηση ἐκείνων πού ἔκαναν τὴν ἀντιμετάθεση
 καὶ ὀνομάζουν τὰ πράγματα ἀντίθετα ἀπὸ πρὶν ¹. Καὶ γιὰ τὸν ὀρισμὸ ὅμως, ἐφό-
 σον ἀποτελεῖται ἀπὸ ὀνόματα καὶ ρήματα, ἡ ἴδια κρίση ἰσχύει, ὅτι δηλαδὴ κα-
 νένα στοιχεῖο τοῦ δὲν εἶναι ἀρκετὰ μόνιμα σταθερό· καὶ χίλιοι δυὸ ἄλλοι λόγοι
 ὑπάρχουν ἀκόμα, γιὰ τοὺς ὁποίους καθένα ἀπὸ τὰ τέσσερα παρέχει γνώση ἀσαφῆ,
 ὁ κυριώτερος ὅμως εἶναι ἐκεῖνος πού εἶπαμε πρὸ ὀλίγου: ὅτι ἐνῶ ὑπάρχουν δυὸ
 ξεχωριστὰ πράγματα, ἡ οὐσία τῶν ὄντων καὶ οἱ ιδιότητές τους, καὶ ἡ ψυχὴ ζητεῖ
 e νὰ γνωρίσει ὄχι τις ιδιότητες, ἀλλὰ τὴν οὐσία, ἐπειδὴ καθένα ἀπὸ τὰ τέσσερα
 προσφέρει στὴν ψυχὴ μὲ γλωσσικὴ διατύπωση καὶ μὲ αἰσθητὴ ὑπαρξὴ ² ἐκεῖνο πού
 αὐτὴ δὲ ζητεῖ — καὶ εἶναι εὐκόλο νὰ ἐλέγξεις μὲ τις αἰσθήσεις, καὶ τὴ γλωσσικὴ
 διατύπωση καὶ τὴν αἰσθητὴ ὑπαρξὴ ² πού παρέχει καθένα ἀπ' αὐτὰ —, γεμίζει τὸν
 ἄνθρωπο, θᾶλεγε κανεῖς, μὲ κάθε εἶδους ἀπορία καὶ ἀσάφεια. Σὲ ὅσα λοιπὸν ζητή-
 ματα, ἀπὸ κακὴ πνευματικὴ ἀγωγή, δὲν εἴμαστε συνηθισμένοι οὔτε κἀν νὰ ζητοῦμε
 τὴν ἀλήθεια, παρὰ μᾶς ἱκανοποιεῖ πλήρως τὸ πρῶτο εἶδωλο ³ πού θὰ μᾶς ἐπιδειχθεῖ,
 ἐκεῖ δὲν γελοιοποιούμαστε ὁ ἕνας ἀπὸ τὸν ἄλλον, ἐκεῖνος πού τὸν ρωτοῦν ἀπὸ κεί-
 d νον πού ρωτᾷει, κ' ἂν ἀκόμα ὁ τελευταῖος εἶναι ἱκανὸς νὰ ἀνατρέπει καὶ νὰ ἐλέγχει
 τὴ γνώση πού μᾶς δίνουν τὰ τέσσερα· ὅπου ὅμως ἀναγκάζομε τὸ συνομιλητὴ μας
 νὰ μᾶς ἀπαντήσει δείχνοντάς μας τὸ πέμπτο, ἐκεῖ βγαίνει νικητὴς, ἀρκεῖ νὰ θέλει,
 ὁποιοσδήποτε ἀπ' αὐτοὺς πού ξέρουν ν' ἀνατρέπουν συλλογισμοὺς, καὶ κάνει ἐκεῖ-
 νον, πού μὲ προφορικὴ ἢ γραπτὴ ἔκθεση, ἢ ἀπαντώντας σὲ ἐρωτήσεις, ζητεῖ νὰ
 περιγράψει τὸ πέμπτο, νὰ φαίνεται στοὺς περισσότερους ἀκροατὲς πὼς τίποτα δὲν
 ξέρει ἀπ' ὅσα ἐπιχειρεῖ νὰ γράψει ἢ νὰ πεῖ ⁴· καὶ ὁ λόγος εἶναι ὅτι δὲν καταλαβαίνουν
 κάποτε, πὼς ἐκεῖνο πού ἐλέγχεται δὲν εἶναι ἡ ψυχὴ αὐτοῦ πού ἔγραψε ἢ μίλησε, ἀλλὰ
 ἡ οὐσία τῆς καθεμιᾶς ἀπὸ τις τέσσερες γνωστικὲς βαθμίδες, πού εἶναι ἀπὸ τὴ φύση
 e τῆς ἐλαττωματικῆς ⁵. Μόνον τὸ πέρασμα μέσα ἀπ' ὅλες αὐτὲς τις γνωστικὲς βαθ-
 μίδες, πού μὲ ἐπανειλημμένες ἀνόδους καὶ καθόδους ὀδηγεῖ πρὸς τὴν καθε-
 μιᾶ, μπορεῖ κάποτε νὰ γεννηθεῖ μέσα στὸ φυσικὰ ἄξιο πνεῦμα τῆς γνώσης
 τοῦ φυσικὰ ἄξιου ὄντος· ἂν ὅμως εἶναι κανεῖς ἀπὸ τὴ φύση τοῦ ἀνάξιου, ὅπως
 εἶναι ἡ ψυχικὴ ὑφὴ τῶν περισσώτερων ἀνθρώπων, καὶ στὸ διανοητικὸ καὶ στὸ
 ἠθικὸ, ὅπως λέγεται, πεδίο — στὸ τελευταῖο πολλὲς φορὲς καὶ ἀπὸ διαφθο-
 344 ρά —, τέτοιοις ἀνθρώποις οὔτε ὁ Λυγκεὺς ⁶ δὲ θὰ μποροῦσε νὰ τοὺς κάνει νὰ
 δοῦν. Μ' ἕνα λόγο, ὅποιος δὲν ἔχει ἐσωτερικὴ συγγένεια μὲ τὸ πρᾶγμα, αὐτὸν
 οὔτε ἀντίληψη οὔτε μνήμη δὲ θὰ τὸν κάνουν ποτὲ νὰ τὸ γνωρίσει, γιὰ τὴ γνώση
 αὐτὴ δὲ γεννιέται ποτὲ μέσα σὲ φύσεις ξένες πρὸς αὐτὴν. Ὡστε ὅσοι δὲν ἔχουν καμ-
 μιᾶ ἐσωτερικὴ συνάφεια καὶ συγγένεια πρὸς τὴ δικαιοσύνη καὶ τις ἄλλες ἀξίες,
 παρὰ ἡ ἀντίληψη καὶ ἡ μνήμη τοὺς ἐκτείνονται σὲ ἄλλα πεδία, ἐπίσης ὅμως καὶ
 ὅσοι ἔχουν συγγένεια, ἀλλὰ τοὺς λείπει ἀντίληψη καὶ μνήμη ⁶, κανένας ἀπ' αὐτοὺς
 δὲ θὰ γνωρίσει ποτὲ, στὸν ἀνώτερο βαθμὸ πού εἶναι δοσμένον στὸν ἄνθρωπο νὰ
 b γνωρίσει, τὴν ἀληθινὴ οὐσία τῆς ἀρετῆς καὶ τῆς κακίας· γιὰ τὴν δὲν μπορεῖς παρὰ
 συγχρόνως νὰ τὰ γνωρίσεις, καθὼς συγχρόνως εἶναι ἀνάγκη νὰ γνωρίσεις καὶ
 τοῦ συνόλου τῶν ὄντων τὴν ἀλήθεια καὶ τὸ ψέμα, μὲ πολὺπλευρὴ ἔρευνα καὶ δα-
 πάνη πολλοῦ χρόνου, ὅπως εἶπα στὴν ἀρχή. Καὶ μόνον ὅταν ἐντατικὰ ἐπιδιοθεῖ κα-
 νεῖς στὴν ἐξέταση καὶ τὴ σύγκριση ὄλων αὐτῶν τῶν γνωστικῶν μορφῶν ἀναμεταξύ
 τους, ὀνομάτων, ὀρισμῶν, ὀπτικῶν καὶ γενικὰ αἰσθητικῶν παραστάσεων, καὶ ὅταν ὁ
 ἔλεγχος τῆς ἀλήθειας τοὺς γίνεται μὲ διάθεση εὐμενῆ καὶ χωρὶς προσωπικὴ ἐμπά-

τοιοῦτον ἐπιτήδευμα, ὃ μὴ ποτ' ἂν τις οἶός τε γένοιτο ἱκανῶς ἐπιτηδεῦσαι, εἰ μὴ φύσει εἴη μνή-
 μων, εὐμαθῆς, μεγαλοπρεπῆς, εὐχαρῖς, φίλος τε καὶ συγγενῆς ἀληθείας, δικαιοσύνης, σωφρο-
 σύνης ;

Σ Η Μ Ε Ι Ω Μ Α Τ Α

Περικλής Γιαννόπουλος

Ἀναλαμβάνοντας νὰ μιλήσει κανεὶς ἀπὸ τίς στήλες αὐτὲς γιὰ τὸν Περικλῆ Γιαννόπουλο, δὲν ἐπιτελεῖ ἀπλῶς τὸ συμβατικὸ ἔργο μιᾶς κριτικῆς γιὰ ἓνα ὀποιοδήποτε ἐνδιαφέρον καὶ ἐπικαιρο θέμα. Συνεπῆς μὲ τὸν κύριο σκοπὸ πού ἔχει ταχθεῖ ἐδῶ, τὴν ἐπιστροφή στὴν Ἑλλάδα, — ἐπιστροφή ὄχι στὴν ὅποιαν Ἑλλάδα ὡς ἱστορικὴ ἔκφραση, ἀλλὰ στὴν Ἑλλάδα ὡς Ἰδέα — ἐκπληρώνει τὸ βεσικὸ καὶ πρῶτιστο καθήκον νὰ μελετήσῃ μορφές πού ἡ ἐμφάνισή τους εἶναι ἄρρηκτα συνδεμένη μὲ τὴν ἱστορικὴ μοῖρα τῆς Ἰδέας αὐτῆς, καὶ νὰ προσπαθῆσῃ, ἐξημευόντας τες κατὰ τὸν ἐφικτὰ ὀρθότερο τρόπο, νὰ παρῆ ἀπέναντί τους τὴν πρέπουσα θέση.

Ἦδη ἡ εἰδικὴ τούτη τοποθέτηση δημιουργεῖ μεγάλες ὑποχρεώσεις, πού δὲν μπορεῖ βέβαια νὰ τίς ἐκπληρώσῃ ἓνα σύντομο σημεῖωμα, — εἶναι ἄλλοστε αὐτὸ ἔργο συστηματικῆς μελέτης πού διεξοδικὰ θ' ἀσχολοῦνταν μὲ τὸν Περικλῆ Γιαννόπουλο.

Γι' αὐτὸ, μέσα στὰ στενά τοῦτα πλαίσια δὲ θὰ ἐκταθῶ σὲ λεπτομερεῖακὴ ἐξέταση τοῦ ἔργου του· ἀλλὰ θὰ προσπαθῆσω, κυρίως, νὰ πλησιάσω τὸν ἄνθρωπο στὴν περιοχὴν ἐκείνη, ὅπου τὸ πῶς προσωπικὸ, τὸ οὐσιαστικότερο στοιχεῖο του ἀναδύεται ἀκέραιο ἀπὸ τὸν πυρήνα τῆς ὑπαρξῆς του, γιὰ νὰ διακλαδωθεῖ κατόπι σ' ὅλες τίς ἐκδηλώσεις του, ἐξασφαλίζοντάς τους, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν ἐπιτυχία καὶ τὴν ἀλήθεια τῶν περιπτώσεων, τὴν ἐνότητα, πού αὐτὴ καὶ μόνη ἀναιρεῖ τὸ τυχαῖο κάθε ἔργου καὶ τὸ διασφῆζει ἀπὸ τὴν διασπορά.

* * *

Στὴ ζωὴ κάθε πνευματικοῦ ἀνθρώπου, πού ἀσίαστος πόθος εἶναι ἡ ἀέναη τίση πρὸς τὸ Τέλειο, θὰ σημάνει μοιραία καὶ ἀναπόφευκτα ἡ ἐλληνικὴ στιγμή. Εἴτε στὴν περιοχὴ τοῦ πνεύματος στὶς συγκεκριμένους ἱστορικὲς τῆς ἐκφάνσεις, εἴτε σὰ φύση, ἡ αἰώνια Ἑλλάδα στάθηκε καὶ στέκει πάντα Ἰδανικὸ πού κεντρίζει τὸ ἱστορικὸ πνεῦμα νὰ κατακτῆσῃ μὲ νέους ἀγῶνες τὴν οὐσία τῆς καὶ νὰ τὴν ἀναδημιουργήσῃ σὲ νέες μορφές. Ὅπου μέσα στὴν ἱστορία συντελεῖται ἡ γνωριμιά μὲ τὴν Ἑλλάδα, μᾶς ξαφνιάζει πάντοτε τὸ ἰδιότυπο ἐκεῖνο πάθος, πού, παρ' ὅλη τὴν ποιικιλία τῶν περιπτώσεων, εἶναι παντοῦ τὸ ἴδιο στὴν ὀλκή καὶ στὸ χρώμα του καὶ σφραγίζει ἀνεξάλειπτα ὅλη τὴν κατοπινὴ πορεία τῆς πνευματικῆς ζωῆς.

Ὅμοια καὶ στὸν Περικλῆ Γιαννόπουλο, ἡ γνωριμιά του αὐτὴ ἐμελλε νὰ τοῦ σταθεῖ Μοῖρα. Ἑλληνας αὐτός, καὶ πρῶτος μέσα στοὺς Ἑλληνες, ἀγάπησε τὴν Ἑλλάδα μὲ τὸ πῶς γνήσιο ἐλληνικὸ πάθος, καὶ ὁ Ἔρωτάς του, ὅπως κάθε ἀληθινός. Ἐρωτας, τὸν ποδηγέτησε νὰ ἀνακαλύψῃ μέσα ἀπὸ τὰ φαινόμενα τὴν πρώτη ἀρχὴ τῆς ἐλληνικότητος, τὸ «κινουὸν ἀκίνητον» στὴν ἀνάπτυξη τῆς ἐλληνικῆς Ἰδέας, τὴν ἐλληνικὴ φύση.

Τὴν ἐλληνικὴ φύση, βέβαια, τὴν εἶχανε δεῖ κι' ἄλλοι πρὶν ἀπὸ τὸ Γιαννόπουλο, καὶ ἄλλοι θὰ τὴν εἶχανε παράφορα ἀγαπήσει· μὰ ἀπὸ τὴ σχέση τους μαζί της ἔλειψε ἀκριβῶς αὐτὸ πού θὰ τὴν ξεχώριζε ἀπὸ τὴ γνωστὴ καὶ τυχαία, ἄλλοστε, σχέση τοῦ ἀνθρώπου μὲ τὴ γῆ τῆς πατρίδας του, πού, ὅσο καὶ ἂν εἶναι γνήσια, παραμένει ὑποκειμενικὴ ὑπόθεση χωρὶς ἀντικειμενικὴ σημασία. Ἀντίθετα, ὁ Περικλῆς Γιαννόπουλος κύκλωσε καὶ πολιοῦρχησε τὸ «ἐρώμενον», ὥσπου ἡ μοναδικὴ ἐρωτικὴ του διαίσθηση μπόρεσε νὰ προσπελάσῃ τὸν πυρήνα του καὶ νὰ τοῦ ἀποσπάσῃ τὸ μυστικὸ του νόημα (1). Καὶ ἡ ἐλληνικὴ φύση τοῦ ἐμφανίστηκε πιά μὲ τὴ δύναμη ἐνὸς μεταφυσικοῦ συμβόλου.

Γιατὶ δὲν εἶναι μιὰ ὀποιαδήποτε φύση, κατὰ δηλαδὴ τυχαῖο καὶ κατὰ συμβεβηκός, ἀλλὰ μιὰ ἔλλογη, μιὰ ἐννοητὴ φύση, θάλεγα καλύτερα: ὁ τρόπος, πού μέσα στὴ φύση, μοναδικὰ καὶ ἀνεπανάληπτα, ἐκφράζεται, ἐνσωματώνεται ὁ Λόγος. Δὲν εἶναι φύση πού ὑπακούει ἀπλῶς σὲ φυσικοὺς νόμους, ἀλλὰ φύση πλασμένη κατὰ Λόγον, ὅπως ἓνα καλλιτέχνημα (2), καὶ πού

(1) «Αὐτὴ εἶναι ἡ ἐλληνικὴ Φύσις. Καὶ διότι εἶναι τοιαύτη, δὲν φαίνεται εἰς τοὺς κοινούς ὀφθαλμοὺς καὶ δὲν δίδεται εἰς τὰς κοινὰς ψυχὰς καὶ δὲν γίνεται ἀντιληπτικὴ εἰς τὰς χαμηλὰς διανοίας καὶ δὲν παραδίδει τὰς χάριτας καὶ τὰ μυστήρια τῆς, παρὰ εἰς ἐκείνους, οἱ ὅποιοι ἐφῶνται αὐτῇ μὲ πάθος, ἀφοσιούνται εἰς τὴν λατρείαν τῆς ψυχῆς τε καὶ σώματι. Καὶ δὲν εἶναι μόνον ὁ ὕψιστος διδασκαλὸς τῆς τέχνης... παντὸς καλλιτέχνη, εἶναι ἀκομὴ βαθύτερον καὶ σπουδαιότερον, ὁ ὕψιστος ἐξευγενιστὴς αὐτοῦ τοῦ ἀνθρωπίνου ὀργανισμοῦ τοῦ ἀνθρώπου». («Νέα Γράμματα», Δ' (1938), ἀρ. 1-3, σελ. 75).

(2) «... καὶ ἅλα τὰ πάντα διαγράφονται εἰς τὸ ἀσίπλοιο φάος μὲ τὴν ὑστάτην διαύγειαν... παρουσιάζοντα ἅλα μαζί, ἓνα κόσμον ἐκτὸς πάσης πραγματικότητος, ἓνα κόσμον ὀλόκληρον Ἰδανικόν, ποιητικόν, πλασμένον ὀλόκληρον ἀπὸ ἀριστοτέχνως ποιητὰς καὶ ζωγράφου καὶ γλύπτης, κόσμον Ἰδανικότερον, τὸν ὀνειρωδέστερον τῶν κόσμων καὶ ὅμως πραγματικόν» (ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 70). — «Ἐδῶ,

ἐπιτάσσει σὸν ἄνθρωπο πὺ τῆ «θεᾶται» τοὺς πλαστικούς νόμους τοῦ πνεύματος. Ἡ φύση γίνεται ἔτσι σὰν ἡ πρώτη ἄρτια ἐνσωμάτωση τῆς Ἰδέας.

Τὸ πρῶτο λοιπὸν βῆμα πρὸς τὴν Ἑλλάδα θὰ πρέπει νὰ εἶναι ἡ γνωριμιά μετὰ τῆ γῆ τῆς. Τί συνακολουθεῖ τῆ γνωριμιάν αὐτή, τὸ διαισθάνθηκε ἄσφαλτα ὁ Γιαννόπουλος, καὶ ἐδῶ ἴσως νὰ βρίσκεται καὶ τὸ καίριο σημεῖο τῆς προσωπικῆς του τραγωδίας, γιατί ὁ ἴδιος δὲν ὑπόφερε ποτέ νὰ προχωρήσει στὸ δρόμο πὺ ἡ διαίσθησή του χάραξε.

Εἶναι φανερὴ ἡ γνώση πὺ στὸ πρωτοεξύπνημα τῆς συνειδησῆς του προσπορίζεται ὁ Ἑλληνας, καὶ ἡ ἐπιταγή πὺ ἀναπότροπτη προβάλλεται ἀπ' αὐτὴν ἀκριβῶς τῆ γνώση. Ἀντικυβάζοντας στῆ φύση τὸν τελειωμένον πλαστικὸν κόσμον μετὰ τὸν ἀλάθητον νόμον του, ταυτόχρονα γνωρίζει τῆς δικῆς του τῆς ὑπαρξῆς τὸ χάωδες καὶ τὸ ἄκοσμον. Ἀπὸ δῶ καὶ μπρὸς, ἡ προσπάθεια ὅλης τῆς ζωῆς δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ εἶναι μιὰ τιτανικὴ νομοθετικὴ βούληση, βούληση μορφῆς καὶ εὐκοσμίαις: Νὰ γίνεσαι καὶ σὺ κόσμος μετὰ τῆ ζωῆ καὶ τὸ ἔργο σου μέσα στὸν πιὸ τέλειον τῶν κόσμων, νὰ συλλάβεις καὶ νὰ ἐκφράσεις τὸ νόμον του — σ' ἕναν Ἀπόλλωνα ἢ σ' ἕναν Ἐφῆβο τοῦ Κριτίου.

Ἐτσι ὀλοφάνερο γίνεται πὺς ἡ γνωριμιά μας μετὰ τῆ φύση δὲν μπορεῖ βέβαια νὰ σταματήσει καὶ νὰ ἐξαντληθῆ στῆν ἄμεση αἰσθητικὴ θεά. Ἡ ἐμβάθυνση θὰ συντελεσθῆ ὕστερα καὶ πέρα ἀπὸ αὐτήν, σὰν πνευματικὴ σύλληψη, πὺ στῆν ἀντικειμενικὴ ἔκφραση, στὸ ἔργο μας, θὰ ξαναδοῦσι τὸν πλαστικὸν νόμον τῆς φύσεως.

Πόσο αὐτὸ δὲν εἶναι οὐτοπικὴ ρομαντικὴ διάνθεση, οὔτε οἰχλὸς αἰσθητισμός, μιὰ μεγάλη νεοελληνικὴ ἐπίτευξη ἐπιτεύγματα μᾶς τὸ ἀποδείχγει: Ὁ «Ἀλαφροῦσκιωτος» τοῦ Σικελιανοῦ. Ὁ ἄνθρωπος ἐκεῖ, ὁ Ἑλληνας ἄνθρωπος, ἀνακαλύπτει τὸν ἑαυτὸ του μέσα καὶ ἀπὸ τῆ μορφῆ τῆς φύσεως, καὶ ἡ φύση πάλι «ατακτᾶται καθὼς ἐνσωματώνεται, καθὼς ἐνανθρωπίζεται στῆν πλαστικὴν ἀναδημιουργία. Ἄνθρωπος καὶ φύση βρίσκονται πὺς ἀέναη ἀλληλεπίδραση, Ὁ ἄνθρωπος τῆς ἀσπασῆς τὸ μυστικὸ τῆς νόμου, πλάθεται καὶ τὴν πλάθει.

Μέσα στῆ νεοελληνικὴ ποίηση ὁ «Ἀλαφροῦσκιωτος» εἶναι ἡ στιγμή πὺ τὸ μυστικὸ νόημα τῆς φύσεως συνθέεται μετὰ τῆ συνείδηση τοῦ ἀτόμου, γιὰ νὰ ἀναδυθῆ ἀπὸ τὸ χάος στῆν πρώτη του ἔκφραση ὁ Ἑλληνικὸς ἄνθρωπος.

* * *

Ὁ Περικλῆς Γιαννόπουλος ὅμως, στῆν πορεία

ἐννοῶ, καὶ ἐδικῶς καὶ γενικῶς, τὴν φύσιν τῆς ὀποιᾶς αἰ ἄκται καὶ τὰ πεδία καὶ τὰ ὄρη εἶναι ἐπεξεργασμένα ἀπὸ θεῖον ἀριστοτέχνην...» (σελ. 72). — «Εἶτε Ὑμηττός, εἶτε Ἀρδηττός, εἶτε Αἰγάλεως... ὅλα ὄρατα στολισμένα λέγουσι ἄλλως σὰν ἀγάματα, σὰν ἐπιτύμβιοι μορφαί: εἰμεθα ὄρατα» (ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 122). — «... μετουσιώνεται καὶ αὐτὸς ὁ θεατῆς εἰς Ἰδέαν, Ἀέρα, Χρῶμα, νομίζει ὅτι εἶναι μιὰ τεχνητὴ ἀνυπαρκτός ὕστασις, εἰκὼν ἀνθρώπου, εἰς εἰκόνα φύσεως ζωγραφημένην ὑπὸ καλλιτέχνου πλανήτου ἄλλου» (ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 199).

του πρὸς τὴν Ἑλλάδα, δὲν ἐμελλε νὰ βαδίσει τὸ δρόμο τῆς δημιουργικῆς τελείωσης. Σὲ μιὰν ἐποχὴ πὺ ἐμοιάζε νάχε λησμονηθῆ, ὄχι μόνο *ποιά ἦσαν ἡ ἀποστολὴ τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος, ἀλλὰ καὶ οὗ ὅπως* καὶ μιὰ τέτοια ἀποστολή, ὁ Γιαννόπουλος εἶχε καταλάβει πὺς ἀνάγκη ἐπιτακτικὴ ἀπαιτοῦσε τὴν ἀφύπνιση τῆς ἑλληνικῆς συνειδησῆς. Ἐτσι, ἡ ἐπιταγὴ πὺ προβάλλονταν σὲ κείνον πὺ ἀκέρια θὰ συναισθανόταν τὴν εὐθύνη του ἀέναντι στῆν ἱστορικὴ στιγμὴ, ἦταν αὐτὸ βουλα νὰ ταχθῆ στῆν ἐξυπρέτηση τῆς ἀνάγκης αὐτῆς, θυσιάζοντας τὴν ἐκπλήρωση τῶν προσωπικῶν αἰτημάτων πὺ στὸ μεμονωμένον τοῦ ἀτομοῦ θὰ ἐξασφάλιζε τὴν ἐφικτὴ πνευματικὴ ὁλοκλήρωση (1).

Θὰ μπορούσε ἴσως ν' ἀντιταχθῆ πὺς ὁ Γιαννόπουλος δὲ διέθετε καὶ τις δυνάμεις γιὰ τὴ δημιουργία καλλιτεχνικοῦ ἔργου. Μιὰ τέτοια κρίση βέβαια δὲν εὐσταθεῖ, γιατί εἶναι τουλάχιστον ἀμφίηροτο νὰ κρίνει κανεὶς χωρὶς δεδομένα — ἀλλὰ, καὶ ἂν ἀκόμη εὐσταθοῦσε, αὐτὸ κατὰ τίποτα δὲ θὰ μπορούσε νὰ μειώσῃ τὸ ἠθικὸ νόημα τῆς στάσης του. Γιατὶ ὁ ἴδιος πίστευε τίς καλλιτεχνικῆς δυνατοτήτες του, καὶ ὅμως δὲν ἐδίδασκε νὰ παραμερίσει κάθε ἐφήμερη προσωπικὴ ἐπιδίωξη, κάθε πόθο ἀτομικῆς πληρότητας, ὅταν ἔνιωσε σὰν ἐντολή, μετὰ τὴν ἄμωση ἐπέμβαση, νὰ «ἐξυπνήσῃ», νὰ «ἐλευθερωθῆ», νὰ «ἀναστήσῃ τὸν πῶλλον τὴν ψυχὴν» (2), καὶ νὰ τοὺς κάνει, ἐμφυσώντας τους τὴ δικὴ του πίστη, νὰ βαδίσουνε πρὸς τὸ ὄραμα τοῦ (3).

Ἡ τραγικότητα πὺ συνακολουθεῖ αὐτὴ του ἀκριβῶς τῆ στάσει εἶναι φανερὴ. Γιατὶ ὁ ἴδιος, τὸ ἤξερε καλὰ, δὲ θάβλεπε ποτέ τοῦ ὄραματος του τὴν ἱστορικὴ πραγματοποίηση, καὶ, ἀκό-

(1) «Υπάρχει ἕνα καθῆκον εἰς τὸν τόπον αὐτόν. Καὶ τὸ καθῆκον αὐτὸ εἶναι νὰ μελετήσωμεν ἡμεῖς αὐτοὶ τὸν ἑαυτὸν μας, τὸ παρελθόν μας, διὰ νὰ γνωρίζωμε τί εἰμεθα καὶ τί δυνάμεθα νὰ κάμωμε καὶ πρὸς ποίας ὁδοὺς νὰ βαδίσωμεν... Τὸ καθῆκον αὐτὸ ἐπέβαλα πρῶτον εἰς ἑμαυτόν. Καὶ παρὰ τὴν φύσιν καὶ παρὰ τὴν κλίσην καὶ ἐναντιον τῆς ψυχικῆς διαθέσεως, ἐδέσμευσα τὰς καλλιτεχνικὰς μου δυνάμεις καὶ ὄραμα πρὸς ἐκδήλωσιν, διὰ νὰ ἐκτελέσω πρῶτον αὐτὸ» (ἐνθ' ἄνωτ. σ. 41).

(2) Ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 1.—Καὶ ἄλλοῦ: «Διότι δὲν ἔχω καμμίαν φιλοδοξίαν νὰ ἀρχίσω καὶ νὰ τελειώσω τι, οὔτε νὰ φανῶ ἐγὼ σοφός. Καὶ δὲν θέλω νὰ ἐκφράσω ὄρατα τί βλέπω ἐγὼ καὶ νὰ κομψευθῶ, ἀλλὰ νὰ ὑποδείξω τὸν τρόπον τῶν ζητήσεων, σκέψεων καὶ συγκρίσεων, διὰ τοῦ ὁποίου οἱ ἄλλοι δύνανται νὰ ἴδουν καλῆτερα καὶ περισσώτερα ἐμοῦ» (ἐνθ' ἄνωτ. σ. 116-7).

(3) «Διότι καίμαι ἀπὸ ἕνα πόθον ἀνίατον, χυσιματός ἀπλέτου φωτὸς ἀπὸ τὸ ἴδικόν μας εἰς τὴν πορείαν τῶν ἀδριανῶν Ἑλλήνων. Διότι ἐγὼ πιστεύω ἀκραδάντως ὅτι θὰ γεννηθῆ μοιραίως νέος κόσμος ἑλληνικός, μολονότι ἐπίσης ἀκραδάντως πιστεύω, ὅτι δὲν θὰ ἴδῃ οὔτε τὸ ἄλλα, πράγμα πὺ μὲν εἶναι ἀδιάφορον, κόσμος διὰ τὸν ὁποῖον εἰμεθα πλασμένοι καὶ τὸν ὁποῖον ἐγὼ βλέπω καθαρὰ σὰν πρᾶγμα. Καὶ ἐπειδὴ δὲν εἶναι ἡ δουλεία μου, ὁ σκοπός μου, ἡ κρίσις αὐτῆ καθ' ἑαυτήν, εἰς τὰς ζητήσεις αὐτάς, πὺ περνῶ μόνον ἀπὸ τὸ σημερινὸν διὰ νὰ πάω εἰς τὸ ἀόριστον, τὸ ἑλληνικὸν ἀόριστον, πὺ μ' ἐνδιαφέρει περισσότερο ἀπὸ ὅτι βλέπω, ἀπὸ τὴν ζωὴν μου αὐτήν, ἀπὸ κάθε κολοκυθένιον Ἐγὼ, ἔχω ἐνώπιόν μου μόνον τὰ πράγματα καὶ βλέπω μόνον τὴν ἰδέαν, τὴν ὁποῖαν ἐκφράζω χωρὶς κολακείαν, χωρὶς κανένα συγυρισμόν» (ἐνθ' ἄνωτ. σ. 4).

μη, γιατί τὸ ἔργο του, βιαστικό και ἀνολοκλήρωτο, δὲ μπορούσε παρὰ νὰ βρισκεται σὲ διαρκὴ ἀντίφαση μὲ τὸ σίτημα τοῦ Καλοῦ, τοῦ Λιτοῦ καὶ τοῦ Ἄρτιου, πού αὐτὸς μὲ τέτοιο πάθος στὴν Ἑλλάδα τὸ ἀγάπησε — καὶ τὸ κήρυξε.

Στὸ σημεῖο αὐτὸ θὰ πρέπει νὰ σταθοῦμε, νομίζω, ἐπειδὴ ἀκριβῶς στὸ βιαστικό καὶ ἀνολοκλήρωτο τοῦ ἔργου του ἀφείλονται πολλὰ κενά, πολλές οὐσιαστικὲς ἐλλείψεις, πού δὲ θάπρεπε νὰ παραβλεφθοῦν. Γιατί, ἂν ἡ ἀνακάλυψη τῆς φύσης, πού στάθηκε τὸ καιριώτερο σημεῖο τῆς ἑλληνικῆς του σύλληψης, ἔχει βέβαια ἀνυπολόγιστη σημασία γιὰ ἓνα νέο ἀντίκρουσμα τοῦ ἑλληνικοῦ προβλήματος, ὅμως, γιὰ νὰ θεμελιωθεῖ νεοελληνικὸς πολιτισμὸς, χρειάζεται καὶ τῆς ἱστορίας δημιουργικὴ μελέτη καὶ κατανόηση. Ὁ Περικλῆς Γιαννόπουλος τὸ εἶχε δεῖ βέβαια αὐτὸ καὶ εἶχε καταλάβει πὼς ἡ κακοδαιμονία μας ὅλη πήγαξε ἀπὸ τὴν ἄγνοια τῆς ἱστορίας μας, καὶ ἴσως πῶς πολλὴ ἀκόμη, ἀπὸ τὴν παθητικὴ καὶ ἀνεύθυνη παραδοχὴ ἀλλότριων πορισμάτων (!), — ἀλλά, παρ' ὅλ' αὐτὰ, ὁ ἴδιος δὲν κατόρθωσε νὰ ξεπε-

(1) « Διὰ τὴν ὁμιλίαν κανεὶς λογικὰ δι' ἓνα ζήτημα ἑλληνικόν... ἀνάγκη νὰ ἀνατρέξῃ εἰς τὸ παρελθόν, νὰ συμβουλευθῇ τὴν ἱστορίαν. Καὶ ἑλληνικὴ ἱστορία δὲν ὑπάρχει. Δι' αὐτὸ βασιλεύει τοιαύτη σύγχυσις καὶ σύγκρουσις ἰδεῶν εἰς ὅλα ἀνεξαιρέτως τὰ ἰδικὰ μας πράγματα.» « Ἄνθρωποι μὲ πνεῦμα ἐντελῶς ἐλευθέρων δουλικῶν αἰσθημάτων πρὸ τοῦ Ἑυρωπαίου δὲν ἐπαρουσιάσθησαν εἰς τὴν μελέτην τῆς ἱστορίας, Ἄνθρωποι μὲ πύρινον πάθος ἔρωτος ριχθέντες εἰς τὴν μελέτην τῆς ἱστορίας δὲν ἐφάνησαν μέχρι τοῦδε.» (ἐνθ. ἀνωτ. σ. 23). « Ἡμεῖς οἱ Ἕλληνες ἀγνοοῦμεν τὴν Ἑλλάδα καὶ τὸν Ἕλληνα περισσότερον κάθε Κίνας, κάθε Κινέζου. Φανταζόμεθα τὸν ἑαυτὸν μας καὶ τὸν τόπον μας ἀπὸ τὰ γράμματα πού μᾶς στέλλουν οἱ Ἑυρωπαῖοι.» (ἐνθ. ἀνωτ. σ. 26).

ράσει τὸ στάδιο τῶν ἀπλῶν ὑποδείξεων, τῶν «νύξεων», ὅπως τόσο χαρακτηριστικὰ ἔλεγε. Λύσεις συγκεκριμένες δὲν ἔδωσε γιὰ κανένα ἑλληνικὸ ζήτημα — λύσεις πού νὰ εὐσταθοῦν. Καὶ ἀκόμη, καθὼς, ὅσο δυνάμωνε γύρω του ἡ ἀντίδραση καὶ ἡ ἀκατανοησία, μὲ περισσότερο πάθος καὶ ἀποκλειστικότητα προσηλώνονταν στὸ ἑλληνικὸ του δράμα, ἔφτασε ν' ἀρνηθεῖ καὶ τὸν πανανθρώπινο πολιτισμὸ μ' ἓνα φανατισμὸ πού δὲν μπορούσε παρὰ νὰ ξενίσει καὶ ν' ἀποξενώσει βέβαια ἐκείνους πού τὴν Ἑλλάδα δίκαια δὲν τὴ φαντάζονται πραγματοποιούμενη ἔξω ἀπὸ τὴν Εὐρώπη.

Ὅμως αὐτὰ οὔτε τόσο ἀπλὰ ζητήματα εἶναι ὅσο ἴσως φαίνονται, οὔτε καὶ μπορούν νὰ μᾶς ἐπηρεάσουν στὴν ὀρθὴ κρίση μας γιὰ τὸ Γιαννόπουλο. Γιατί ἡ ἐρμηνεία μιᾶς προσωπικότητος προσδιορίζεται κυρίως ἀπὸ τὴν περιουσίαν οὗ πού πρέπει νὰ τὴν τοποθετήσῃς. Καὶ ὁ Γιαννόπουλος δὲν εἶναι οὔτε καλλιτέχνης δημιουργός, οὔτε θεωρητικὸς τῆς τέχνης ἢ τοῦ πολιτισμοῦ. Ὁ Γιαννόπουλος ἦταν καὶ θέλησε νὰ εἶναι πρόδρομος καὶ ἐγερτὴς ψυχῶν, ὁ πρῶτος πού ἀποφασιστικὰ θὰ γύριζε στὴς πηγὲς τῆς Ἑλλάδας, σπάζοντας τὸν κλοιὸ τῆς ὀλοιας ξενικῆς ἐπίδρασης, γιὰ ν' ἀποχτήσῃ ἀμεσην ἐπαφὴ μὲ τὸ χῶμα του καὶ ν' ἀνασυνδέσῃ τὴν ἑλληνικὴν παράδοση.

Ἄλλ' ὁ σκοπὸς εἶναι νὰ μπορεῖ κανεὶς καὶ νὰ θέλει, μέσα ἀπὸ τὴς παροδικῆς ἐκδηλώσεως, τὴς συνδεμένης μὲ τὴν ἐποχὴ καὶ τὴς ἀδυναμίας τῆς, νὰ ξεχωρίσει τὸ αἰώνιο ἐκείνο στοιχεῖο πού συνεχεῖ μιὰ προσωπικότητα.

Καὶ στὸ Γιαννόπουλο τὸ στοιχεῖο αὐτὸ εἶναι ὁ γνήσιος ἔρωτας τῆς Ἑλλάδας, πού πέρα ἀπὸ τὸν ἐκάστοτε φορέα του ζεῖ καὶ ἐνεργεῖ καὶ καλεῖ συγγενικὲς φύσεις νὰ ἐξακολουθήσουν τὸν ἀγῶνα, γιὰ νὰ τὸν ἐνσαρκώσουν σὲ νέες δημιουργίαις ἑλληνικῆς.

ΗΡΩ ΠΕΖΟΠΟΥΛΟΥ

Η ΚΡΙΤΙΚΗ ΤΩΝ ΒΙΒΛΙΩΝ

Γ. Σαραντάρη : «Ἡ παρουσία τοῦ ἀνθρώπου» (Ἀθήνα 1938, ἔκδ. «Κύκλου», σελ. 36).

Συνεχίζοντας τὴν περιουσίαν του «Συμβολὴ σὲ μιὰ φιλοσοφία τῆς ὑπαρξῆς», μᾶς παρουσιάζει ἐφέτος ὁ κ. Σαραντάρης μιὰ δευτέρω μελέτη τῆς ἰδίας κατεύθυνσης, μὲ τὸν τίτλο «Ἡ παρουσία τοῦ ἀνθρώπου». Ἡ τέτοια προσπάθεια πρὸς φιλοσοφία ἐνέχει ἄρα γε κάποια εὐρύτερη σημασία, πέρα ἀπὸ τὴν προσωπικὴ ἔκφραση ἀπλῶς τῆς ψυχικῆς στάσεως τοῦ κ. Σαραντάρη ; Νομίζω ὅτι μπορῶ ν' ἀπαντήσω ἀδιστακτα, τονίζοντας τὴν εὐρύτατη ἀκριβῶς σημασία τῆς πνευματικῆς αὐτῆς ἐμφάνισης. Ὅσο γιὰ τὸ ἀληθινὸ νόημα τῆς χαρακτηριστικῆς ἀτομικῆς αὐτῆς προσπάθειας, κάθε προληπτικὴ διατύπωση οἰσδῆποτε κρίσεως θὰ ἦταν ἄσκοπη καὶ ἄστοχη. Ἡ ὁλότητα ἄλλωστε τῶν συγκεκριμένων παρατηρήσεων γιὰ τὶς προθέσεις καὶ τὶς πραγματοποιήσεις τοῦ κ. Σαραντάρη θὰ ἐπιδιώξει νὰ ἐκφράσει, μὲ ὅλη τὴ δυνατὴ ἀντικειμενικότητα καὶ ἀκρίβεια, τὸ ἦθος, τὴν ιδιοσυμπία καὶ τὰ ἐπιτεύγματα τῆς φιλοσοφικῆς αὐτῆς ἐργασίας.

Μποροῦμε νὰ πούμε, ἤδη στὸ ἐξώφυλλο τῆς μελέτης, ὑπάρχει ὁ λόγος πὺ ἐπιβάλλει νὰ ξεχωρίσουμε τὴν προσπάθειαν τοῦ κ. Σαραντάρη. Δὲν ἐννοῶ τὸν τίτλο τῆς μελέτης, πὺ βέβαια καὶ αὐτὸς καθαρὰ δείχνει τὸ ἦθος τῆς ἀναζητήσεως. Κάτι ἄλλο εἶναι, πὺ ἀληθινὰ παίρνει, ὑπὸ τὶς σημερινῆς συνθήκες, ἐξαιρετικὴ σημασία. Ἀναφέροντας ὁ κ. Σαραντάρης τὰ προηγουμένα ἔργα του, συνειδητὰ παραλείπει ν' ἀναφέρει τὶς ἀκόμη καὶ πρόσφατες ποιητικῆς του προσπάθειες, ἂν καὶ σ' αὐτὲς ἔως καὶ περίσιν εἶχε δώσει ὁλόκληρο τὸν ἑαυτὸ του.

Γιὰ νὰ ἐρμηνευθεῖ ἀκριβέστερα ἡ μεταστροφὴ αὐτῆ τοῦ κ. Σαραντάρη, ἡ προσπάθειαν του ἡ συνειδητὴ νὰ κατακτῆσει μίαν οὐσιαστικὴ σφαῖρα ζωῆς, καὶ γιὰ νὰ ἐκτιμηθεῖ ἀληθινὰ, τόσο κατὰ τὴν ὑποκειμενικὴ τῆς ἀξία ὡς προσωπικὸν καθόρθωμα, ὅσο καὶ κατὰ τὴν ἀντικειμενικὴν σημασία τῆς, τουλάχιστον γιὰ τὴν ἐποχὴ μας, ὡς πνευματικὸν παράδειγμα, εἶναι ἀναμφίβολα σκόπιμο, καὶ ἴσως καὶ ἀναγκαῖο, νὰ ἐποπτεύομε, πρόχειρα ἔστω, τὴν κατάστασιν καὶ τὶς ὑποκινήσεις τοῦ σημερινοῦ πνευματικοῦ περιβάλλοντος, πὺ ἀδιατάραχο σχεδὸν καθὼς ὑπάρχει, θὰ μποροῦσε νὰ ἰσχύσει καὶ γιὰ τὸν προσανατολισμὸ τῆς πνευματικῆς τοποθέτησεως τοῦ κ. Σαραντάρη, καὶ βέβαια ὄχι μόνο τοῦ κ. Σαραντάρη.

***

Τὸ σημερινὸ λοιπὸν πνευματικὸ περιβάλλον,

ὅπως ἐκφράζεται προπάντων μὲ τὶς ἐκδηλώσεις τῶν νέων τῆς γενεᾶς τοῦ κ. Σαραντάρη, ἀκριβῶς κατ' ἐξοχὴν πρὸς οὐσιαστικὴ πνευματικὴ εἶναι ἀνίκανο νὰ δώσει οἰαδήποτε ἀφορρῆ. Γιὰ ζωὴ τοῦ πνεύματος καὶ γιὰ πνευματικὸν πολιτισμὸ γίνεται βέβαια πολὺς λόγος, θόρυβος ὅμως προπάντων καὶ ὄχι λόγος οὐσιαστικῶς. Ἄλλοτε, ὅπως φαίνεται, δὲν ὑπῆρχε τουλάχιστον παρὰ μιὰ περιορισμένη, δειλὴ καὶ σεμνὴ κίνησι γύρω ἀπὸ τὰ θεωρούμενα πνευματικὰ θέματα. Σήμερον ὑπάρχει καὶ ὄργανωμένη, πολυοργανωμένη μάλιστα ἡ πνευματικὴ δραστηριότητα. Τὸ παρήγορον, καὶ συγκινητικὸν κάποτε, εἶναι βέβαια ἡ ὁλοένα καὶ μεγαλύτερη προθυμία γιὰ πνευματικὴν κατάρτιση καὶ ἀνάπτυξιν. Τί ὅμως εἶναι αὐτὸ πὺ προσφέρεται σὲ μιὰ τόσο ἔντονη καὶ τόσο ὠραία ζήτησι ;

Πάντοτε σχεδὸν καὶ ἀποκλειστικὰ λογοτεχνία καὶ λογοτεχνικῆς συζητήσεως. Γιὰ τὴν ποιότητα καὶ τῆς τέτοιας προσφορᾶς δὲν ἀξίζει ἴσως νὰ γίνει ἰδιαίτερος λόγος ἐπιτέλους, κατὰ τὶς δυνάμεις πὺ ὑπάρχουν, ἱκανοποιεῖται ἡ ἐκτεταμένη αὐτὴ ζήτησι, καὶ φυσικὰ εἶτε καὶ μὲ οὐσιαστικὰ δημιουργικὴ κάποτε ἐργασία, εἶτε μὲ προχειρότερη συνηθέστερα καὶ προβληματικὴ στήν ὅποιαν τῆς ἀξία, εἶτε ἀκόμη καὶ μὲ μεταφοράσεις, κάποτε ἄρετὰ φροντισμένες, συχνότερα ὅμως κακογραμμένες καὶ ἀνυπόφορες.

Βέβαια καὶ τὸ ζήτημα τῆς κατώτερης αὐτῆς ποιότητος ἔχει καὶ αὐτὸ τὴ σπουδαιότητα καὶ τὴ σημασία του. Τὴν ἀποστολὴν καὶ τὴ συμβολὴν πὺ ἔχει ἡ λογοτεχνία στὴ διαμόρφωσιν τοῦ πνευματικοῦ πολιτισμοῦ, ἀρνητικὰ τὴν πραγματοποιεῖ ἡ κατώτερη, ἡ κακὴ ποιότητα, πὺ μοιραῖο εἶναι νὰ τὴ φέρνει ἡ ἀκατάσχετη πολυγραφία τῶν οἰωνοδῆποτε. Ἡ εὐθύνη βέβαια εἶναι στὰ περιοδικὰ, πὺ μὲ τὴ προθυμίαν προσφέρουν γιὰ τὴ λογοτεχνικὴν παιδείαν τοῦ ἔθνους παρόμοια κακογραφήματα.

Τὸ ζήτημα ὅμως τὸ κατ' ἐξοχὴν σημαντικό εἶναι ὁ τόνος καὶ τὸ ἦθος τῆς λογοτεχνικῆς πολυγραφίας καὶ προχειρογραφίας. Οἱ ἄνθρωποι αὐτοί, πὺ ἐκπροσωποῦν κάπως ὑπεύθυνα τὶς δυνάμεις τῆς λογοτεχνίας, κατ' ἐξοχὴν μάλιστα οἱ καταρτισμένοι καὶ οἱ ἐπιλεκτοί, ἔχουν φθάσει νὰ μορφώσουν ἕνα εἶδος «ιδεολογίας» λογοτεχνικοῦ καὶ αἰσθητικοῦ. Καὶ τοῦτο εἶναι τὸ κατ' ἐξοχὴν ἐπικίνδυνον. Νομίζουν δηλαδὴ καὶ κηρύττουν, ὅτι τὰ ἔργα τους καὶ οἱ συζητήσεις γιὰ τὰ ἔργα τους εἶναι τὸ ἄπαντον τοῦ πολιτισμοῦ τοῦ ἔθνους, ἡ καὶ ἀκόμη, ὅτι αὐτὰ ἀποφασίζουν τὴν ἀληθινὴν του ἱστορικὴν ὑπαρξιν. Ἔτσι ἐφθασαν νὰ προβάλλουν σὰν ἕνισα ἐθνικὰ ζήτηματα τὸ

«συγχρονισμό» π. χ. τῆς ποιητικῆς παραγωγῆς—δημιουργία, ἀν' ἔλεγα, θὰ ἦμουν ἔξω ἀπὸ τὴ σκέψῃ τους—εἶτε τὴν πιστότητα τῆς ἐκθεσης ἢ καὶ τὴν εὐστοχία τῆς μίμησης τῶν ξένων πνευματικῶν συρμῶν. Καὶ ἐμπλέκουν καὶ ἄλλα παρόμοιας ὀγκῆς ζητήματα, καὶ φροντίζουν προπάντων νὰ κατασκευάζουν μεγάλους ἄνδρες τοὺς ἄπλως διηγηματογράφους — πιθανὸν μάλιστα καὶ χωρὶς ἴχνος δημιουργικότητος — καὶ ἀκόμη προθυμότερα τοὺς λεγόμενους «κριτικούς» — συχνὰ καὶ μέτρια καταρτισμένους προχειρογράφους.

Αὕτη εἶναι ἡ ἐντατικώτερον ἐκφραση τοῦ πνευματικοῦ μας περιβάλλοντος, τοῦ βέβαια κατὰ τὴν ὀνομασία ἄπλως τῆς συνήθειας πνευματικοῦ. Δυστυχῶς ἕως σήμερον δὲν ὑπάρχει ἀντίλογος στὴν προβολὴ καὶ στὴν ἐπίδειξιν τῆς στενῆς αὐτῆς, ἔμπρακτικῆς μάλιστα καὶ πολυθόρουβης, ἐρμηγείας τῆς ζωῆς τοῦ πνεύματος· καὶ ἔτσι, ὄχι μόνον ἀναγκαῖα ἀπουσιάζει ἀπὸ τὴ συνείδηση τῆς πνευματικῆς μας κοινωνίας τὸ πνεῦμα στὴν ὀλότητα καὶ στὴν ἀλήθεια του, ἀλλὰ καὶ αὐτὴ ἢ λογοτεχνία, καὶ γενικὰ ἢ Τέχνη, πού καθ' ἑαυτὴν εἶναι βέβαια ἀξίως, ἀν καὶ ἕνας ἄπλως τρόπος τῆς ζωῆς τοῦ πνεύματος, χάνει στὴν τέτοια τῆς ἐμφάνισιν τὴν ἀληθινὴν τῆς πνευματικότητος καὶ τὴν πραγματικὴν τῆς ἀξίας, καθὼς ἀποσπᾶται ἀπὸ τὸν πυρῆνα τοῦ πνεύματος καὶ προσβάλλεται μὲ τὴν ἀξίωσιν αὐτόνομης καὶ αὐτοδικαίωτης ὑπαρξῆς, καὶ μάλιστα στὴν πιὸ ἐξωτερικὴ δυνατὴ τῆς διανοησῆς· σὰν ἄλλη περὶ τοῦ ἐκφραστικῆς τεχνικῆς.

Στὸ πέλαγος λοιπὸν τοῦ πολυθόρουβου αὐτοῦ λογοτεχνισμοῦ, ἢ συνειδητῆ ἠθικῆς στάσης τοῦ κ. Σαραντάρη, πού ἀρνείται τὴν προσήλωσίν του καὶ στὴ δική του ἀκόμη λογοτεχνικὴ ἐργασία, παίρνει δικαιωματικὰ μιὰ ἰδιαίτερον σημασία καὶ σπουδαιότητα.

Ἄς κυττάξομε λοιπὸν ἀπὸ τὸν τίτλο τῆς ἤδη τῆ μελέτῃ τοῦ κ. Σαραντάρη. Τί σημαίνει ἄρα γε ἡ ἐκφραση αὐτῆ, ἢ τόσο γεμάτῃ ἀπὸ πίστη, πού ὑπάρχει σὰν προμετωπίδα τῆς φιλοσοφίας του ; Ποιὸ εἶναι τὸ νόημα τῆς «παρουσίας τοῦ ἀνθρώπου», πού ἔτσι προβάλλεται, δὲν μπορεῖ κανεὶς νὰ ξεχωρίσει, σὰν ἀξίωσιν, σὰ διαπίστωσιν τῆς φιλοσοφίας τοῦ κ. Σαραντάρη ; Ὁ ἴδιος λέει γιὰ τὸ νόημα τοῦ ἀνθρώπου τὰ λιτὰ αὐτὰ λόγια: «Δὲ μπορῶ νὰ δώσω τὴν ἔννοια τοῦ ἀνθρώπου, γιατί ὁ ἄνθρωπος δὲν εἶναι γιὰ τὸ ἄτομο πραγματικὸτητα, ἀλλὰ ἰδανικὸ κ. ἢ πίστη πλέρια. Εἶμαι ἄτομο, καὶ μονάχα μὲ τὴν ἐξέτασιν τοῦ αὐτοῦ καὶ τὸ σταμάτημά του σὶά σύνορα τοῦ ἀπολύτου, καὶ μὲ τὴν πίστη, μπορῶ νὰ φτάσω στὸν ἄνθρωπο. Ὁ φιλόσοφος ὀφείλει νὰ πεισθῆ πὼς εἶναι ἀδύνατον νὰ δοθῆ ἡ ἔννοια τοῦ ἀνθρώπου, ἀλλὰ συνάμα νὰ πιστέψει στὸν ἄνθρωπο» (σελ. 9). Ὡστε τὴν ἔννοια τοῦ ἀνθρώπου οὔτε ὑπόσχεται κἀν νὰ τὴ δώσει ὁ κ. Σαραντάρης. Καὶ ἀληθινὰ, ὡς τὸ τέλος τῆς μελέτῃς του δὲ φτάνει γὰ μᾶς δώσει μιὰ τέτοια ἔννοια. Ἴσως ὁμως καὶ χαμμιὰ ἔννοια δὲ μᾶς δίνει ὁ κ. Σαραντάρης· πολὺ σπάνια μόνον κάποιες ἐξηγήσεις τῶν ὄρων, πού εἰδικὰ χρησιμοποιεῖ, φτάνουν νὰ γίνονται

ἄρτιοι ὀρισμοί, καὶ ἔτσι νὰ μᾶς δίνουν καὶ ἀληθινὰς ἔννοιες. Ἡ ἔλλειψη ὁμως γενικῆς τῆς ἔννοιος εἶναι καὶ ὄχι τὸ τυχαίον στὴ γενικὴν στάσιν τοῦ κ. Σαραντάρη, καὶ βέβαια ἀποφασιστικὸ γιὰ ὅλη τὴν ἀξία τῆς σκέψῃς του. Ὁ ἴδιος ἄλλωστε προσπαθεῖ καὶ νὰ ἐμφανίσει κάποια δικαίωση τῆς ἀποφυγῆς αὐτῆς τῆς «ἐννοιολογίας», ἀποφυγῆς πού τὴ διακηρύττει σὰ συνειδητὴν τοῦ ἐπιδιώξῃ, καὶ μάλιστα προσπαθεῖ καὶ νὰ στηρίξει σ' αὐτὴ τὴ συνειδητὴ ἀποφυγῆ, ἢ τουλάχιστον καὶ σ' αὐτὴ, τὴν ἰδιοτυπία καὶ ἀνωτερότητα τῆς φιλοσοφίας του (σελ. 4, 5 καὶ σὲ πολλὰ ἄλλα σημεία). Ὅσο βέβαια γιὰ τ' ἀποτελέσματα μιᾶς τέτοιας προσπάθειας, χαμμιὰ ἀμφιβολία δὲ θὰ μποροῦσε νὰ ὑπάρξει. Ἡ προσπάθεια αὐτῆ, νὰ ἐκποισθεῖ ἀπὸ τὸν ἴδιον τὸν χῶρον τῆς ἢ γνώσης, εἶναι ἀπὸ τὴ φύσιν τῆς μάταιη σὲ κάθε περίπτωσιν καὶ ἀναγκαῖα πάντοτε ἄμεσα αὐτοαναίρεται. Ὅλη ἡ ὑποτιμητικὴ πολεμικὴ καὶ φιλοσοφικὴ ἄρνησις τῆς γνώσης, πού ὁ κ. Σαραντάρης κατ' ἐξοχὴν τὴν ἀσκεῖ, εἶναι κατὰ τὴν οὐσίαν τῆς ἀνικανῆς νὰ εὐδοκιμήσει. Ἄν ἔρχεται ν' ἀρνηθεῖ τὴν γνώσιν ἀντικειμενικὰ, σύγχρονα ὑποκειμενικὰ ἀκρόαδαντα τὴν στηρίζει, μὲ τὴν ἴδια μάλιστα τὴ δύναμιν τῆς πεποιθήσεως πού ἡ ἴδια ἔχει στὸ κύρος τῆς. Ἡ τέτοια πολεμικὴ κατὰ τῆς γνώσης εἶναι γνώσις ἀκριβὸς καὶ αὐτῆ, καὶ ἔτσι σύγχρονα καὶ ἀρνείται καὶ θέτει τὸν ἴδιον τὸν ἑαυτὸ τῆς. Συνηθισμένη εἶναι στὴν ἱστορίαν τῆς φιλοσοφίας τοῦ εἴδους αὐτοῦ ἡ τάσις γιὰ τὴν ὑποτίμησιν καὶ τὸν ἀφανισμό τῆς γνώσης, ἀλλὰ καὶ ἀδήριτα ἐπαληθεύεται στὴν κάθε τέτοια προσπάθεια ἢ αὐτοβεβαίωσιν τοῦ ἀπαρσάλευτου τῆς γνώσης. Χαμμιὰ ὑπέρβασις τῆς γνώσης μὲ τὴν ἴδιαν τὴν γνώσιν δὲ θὰ γίνῃ ποτὲ δυνατὴ. Καὶ ἡ φιλοσοφία, καὶ ἡ ἑσωτερικώτερον καὶ ἡ ἐγγύτερον στὸ ἀπόλυτον, εἶναι κατὰ τὴ φύσιν τῆς γνώσης πάντοτε καὶ αὐτῆ, ἀξιώτερον ἄπλως εἶδος καὶ ἀνώτερος βαθμὸς γνώσεως. Ὅτι, τὸ τουλάχιστον ἔχει φτάσει νὰ ἐκφρασθεῖ, καὶ φυσικὰ κάθε φιλοσοφία πού ἔξομε, καὶ ἡ φιλοσοφία τῆς μελέτῃς τοῦ κ. Σαραντάρη, ἔχει φτάσει κατὰ ἕνα τρόπο νὰ ἐκφρασθεῖ, — μὲ δικὴ τῆς ἴσως κάθε φορὰ γλώσσῃ, ἀλλὰ πάντως μὲ κάποια μορφή ἐκφρασεως καὶ σ' ἐμᾶς προσιτῆ, — ὅτι, λοιπὸν ἐκφράζεται κάθε φορὰ, μὲ τὸ λόγον προπάντων, εἶναι πάντοτε καὶ ὁπωσδήποτε γνώσις, γνώσις μάλιστα καὶ στοὺς ἄλλους διὰ μέσου τῆς ἐκφρασεως προσιτῆ.

Οἱ παρατηρήσεις ὁμως, πού τὴν ἀνάγκη τους δημιουργεῖ ἡ πρότις αὐτῆ ὄψη, κατὰ τὴν σχέσιν τῆς πρὸς τὴν γνώσιν, τῆς μελέτῃς τοῦ κ. Σαραντάρη, δὲν ἐξαντλοῦνται μὲ τὸ ζήτημα τοῦτο μόνον, τοῦ ἀνεκτόπιστου τῆς γνώσης ἀπὸ τὴν ἴδιαν τῆς τὴν περιοχὴν καὶ μὲ τὴν ἴδιαν τῆς τὴν δύναμιν. Στὴ μελέτῃ δηλαδὴ αὐτῆ, τὴν προγραμματικὰ ἀντιγνωστικὴν, ὑπάρχει, ὅπως εἶπαμε, ἀναγκαῖα ἡ γνώσις. Ἡ γνώσις ὁμως τοῦ κ. Σαραντάρη στὴ συγκεκριμένη τῆς αὐτῆ ἐμφάνισιν, ὅπως πολὺ συχνὰ ἄλλωστε καὶ ἄλλων πολλῶν, παρουσιάζει κάποια ἰδιοτυπία, ἔλλειψιν προπάντων. Στὰ περισσότερα σημεία τῆς τῆς λείπει, καθὼς εἶπαμε, τὸ στοιχεῖον τῆς ἔννοιος. Οἱ ὁμοτέχνοι τοῦ κ. Σαραντάρη σὲ μιὰ τέτοια ἔλλειψιν, τὴ θεωροῦν βέ-

βαια, ὅπως καὶ αὐτὸς ἄλλωστε, καύχημά τους καὶ προσόν τῆς ἀνάπτυξής τους, εἴτε κατὰ τὸ ὕψος ἁπλῶς, εἴτε καὶ κατὰ τὴν ὀλική τους πνευματικότητα. Ἡ ἀλήθεια ὅμως εἶναι πολὺ ἀπλούστερη πάντοτε ἢ γνῶσις δηλαδὴ ὄλων αὐτῶν δὲν ἔχει ἀκόμη φθάσει στὴν ἔννοια, δὲν εἶναι δηλαδὴ ἄρτια γνῶσις. Ὑστερεῖ σὲ κάποιο βαθμὸ καθαρότητας τῆς λείπει τὸ στοιχεῖο τῆς λογικῆς ἀκριβείας. Καὶ αὐτὰ, βέβαια, δὲ σημαίνουν παρὰ τὸ ἀναρτίωτο ἀκριβῶς τῆς τέτοιαις γνώσεως.

Ἡ ἄποψη ὅμως τοῦ κ. Σαραντάρη ἔχει καὶ δικίον ὡς ἓνα σημεῖο. Εἶναι ἡ ἀξίωση νὰ μὴν ἐξαντλεῖται ἡ φιλοσοφία μας μονάχα ὡς θεωρία τῆς γνώσεως. Ἐνῶ ὅμως ἤθελε νὰ πολεμήσει μιὰ τέτοια στενότητα τῆς φιλοσοφίας, ποὺ περιορίζεται μονάχα στὴ θεωρία τῆς γνώσεως, ἐφθασε νὰ κηρύξει καὶ ἐντελῶς ἄχρηστη τὴ θεωρία τῆς γνώσεως, καί, ἀκόμη χειρότερα, νὰ ζητήσῃ νὰ υποτιμήσῃ καὶ νὰ ἐξοντώσῃ καὶ τὴν ἴδια τὴ γνῶσις.

Ὅσο ὅμως γιὰ τὴν πραγματικὴ ἔλλειψη τῆς ἔννοιας στὶς σκέψεις τοῦ κ. Σαραντάρη, μπορούμε ἀδίστακτα νὰ ποῦμε ὅτι δὲν ὀφείλεται τόσο στὴ μεθοδικὴ τὸν κατὰ τῆς ἔννοιας προκατάληψη, ὅσο προπάντων σὲ κάποια ἔλλειψη ποὺ ἀνεκάθεν χαρακτηρίζε τὴν ὕψη τῆς σκέψεως του ἢ δύναμη τῆς λογικῆς ἀκριβείας συχνὰ δὲν ὑπάρχει στὴ νοητικὴ του ἐνέργεια.

Μὲ ὅλα αὐτὰ ὅμως, οἱ σκέψεις, ποὺ σκόρπια πάντα ἐκφράζει γιὰ τὸ νόημα τοῦ «ἀνθρώπου», ἔχουν κάποια συνάρτηση ἐσωτερικῆ καὶ μπορούν νὰ συγκροτηθοῦν σὲ μιὰ καθαρῶτερη διατύπωση. Ἐμεῖς μάλιστα, ποὺ ἐπιτέλους δὲν ἔχομε συνηθίσει νὰ ἀρκοῦμαστε σὲ μιὰ δίχως ἔννοιαι γνῶσις, θὰ προσπαθήσουμε καὶ τώρα νὰ συγκροτήσουμε σὲ ἔννοια ὅλα αὐτὰ, ποὺ σκόρπια μᾶς λείει ὁ κ. Σαραντάρης, γιὰ τὸ κεντρικὸ τουλάχιστον νόημα τῆς φιλοσοφίας του. Ἴσως ὅμως πρέπει νὰ स्पείσουμε νὰ παρατηρήσουμε, ὅτι τὴν ἐννοιολογικὴ αὐτὴ διάθεσις δὲ θὰ τὴν ἐφαρμόζαμε γιὰ ὅποιο πνευματικὸ νόημα. Τὰ πλατωνικὰ ἤδη «ῥητὸν οὐδαμῶς» καὶ «ἐτέζαινα τῆς οὐσίας», ἀκόμη ἢ *ἰδέα* κατ' ἐξοχήν, ἀλλὰ καὶ περισσότερα στὴ νεώτερη αὐτοσυνειδησι τοῦ πνεύματος, ὅλα μαρτυροῦν γιὰ τὴν περιορισμένη δυνατότητα τῆς ἐννοιολογικῆς διατύπωσης τῶν στοιχείων τοῦ πνεύματος καὶ τῆς ζωῆς τοῦ κόσμου.

Τὸ νόημα τοῦ «ἀνθρώπου», ὅπως ἀναζητεῖται στὴ μελέτη, πιθανὸν νὰ εἶναι ἀπόρσιτο σὲ ὀλοκληρωτικὴ ἐννοιολογικὴ διατύπωση εἶναι ὅμως ἀναμφίβολο καὶ ὅτι δὲν ἐξαντλεῖ ὁ κ. Σαραντάρης; τὴ δυνατότητα γιὰ σύνθεσι πρὸς ἔννοια τῶν σκέψεων, ποὺ σκόρπια καὶ τίς σκέπτεται ἴσως καὶ τίς ἐκφράζει. Ἐτσι, τὴν πρώτην ὑποδήλωσι γιὰ τὴ σημασία τοῦ «ἀνθρώπου» μᾶς τὴ δίνει, ἔμμεσα καὶ βιαστικά, στὸν πρόλογόν του με τὴν εὐκαιρία μιᾶς ἀρνητικῆς κριτικῆς γιὰ τὸν 19^{ον} αἰῶνα. Ὅμοιάει ἐκεῖ «τὸν ἄνθρωπον ποὺ σήμερα καὶ πάντοτε δημιουργεῖ τὸν πραγματικὸν πολιτισμὸν» (σελ. 3). Ὁ «ἄνθρωπος», λοιπόν, εἶναι ὁ δημιουργὸς πολιτισμοῦ. Ἐτσι δια-

φοτίζεται κατὰ ἓνα τρόπο καὶ τὸ δεύτερον σημαντικὸ χωρίον γιὰ τὸ ἴδιο θέμα, ὅπου μαθαίνουμε ὅτι «ἡ ἱστορία εἶναι ἡ ἱστορία ἐνὸς ἀτόμου, ποὺ δὲ ζεῖ πιά με τ' ἄλλα ἄτομα, καὶ πάει νὰ γίνῃ ἀνθρώπος» (σελ. 5). Ὅταν σκέφτεται κανεὶς πὼς ἡ ἱστορία εἶναι ἡ ζωὴ ποὺ δημιουργεῖ πολιτισμὸν, τὸ χωρίον τοῦτο ἔχει συνέπεια μετὰ τὸ προηγούμενον καὶ εἶναι ἄλλη ἐκφρασι τοῦ ἴδιου νοήματος. Προσθέτει μόνο ἓνα νέο νόημα, τὸ νόημα τοῦ ἀτόμου, ποὺ εἶναι ἡ ἀφετηρία πρὸς τὸν ἄνθρωπον. Καὶ γιὰ πρώτη μάλιστα ἐξήγησι τῆς σημασίας τοῦ νέου αὐτοῦ νοήματος, μπορεῖ νὰ χρησιμεύσουν ὅσα ἀναφέρονται τὴν ἴδια ἀκριβῶς σελίδα : «Ὁ ἄνθρωπος συμμετέχει τῆς γῆς σὰν ἡδονιστῆς, σὰν ἄτομον. Πείρα τῆς ζωῆς εἶναι ὁ ἔρωτας κι' ὁ θάνατος, δηλαδὴ ἡ ἡδονή. Δὲν εἴμαστε γῆ παρὰ μετὰ τὴν ἡδονή.» Ἡ ἀντίληψι αὐτὴ, ποὺ ἀργότερα θ' ἀναπτυχθεῖ πλατύτερα, φαίνεται νὰ διαφωτίζει τὴ σημασίαν τοῦ ἀτόμου καὶ τοῦ ἀνθρώπου. Ἐρχεται ὅμως μιὰ σκέψις τῆς ἐπόμενης σελίδας, καὶ ὀλοκληρωτικὰ σχεδὸν κατασφραῖνει τὴν ἔννοιαν τῆς ἱστορίας, ὥστε νὰ κινδυνεύει νὰ κλονισεῖ καὶ ὅλες τίς ὡς τὸ σημεῖον τοῦτο ἐξηγήσεις : «Ὁ φιλόσοφος ἀσχολεῖται μονάχα μετὰ τὴν ἀνάγκη τῆς σχέσεως ἀτομον - ἄνθρωπος, γιὰτι κρίνει πὼς ἡ τύχη δὲ μπορεῖ νὰ ἐπιρραῖσει τὴν πορεία ἐκεῖνης τῆς σχέσεως ὅταν ἡ πίστις καλύπτει τὸ ἄτομον» (σελ. 6). Ἐνας τέτοιος ἰσχυρισμὸς εἶναι ἀναίρεσι τῆς οὐσίας τῆς ἱστορίας, γιὰτι στοιχεῖον οὐσιαστικὸν τῆς ἱστορίας εἶναι γιὰ πάντα καὶ τὸ στοιχεῖον τῆς τύχης. Ἡ πορεία αὐτὴ, ποὺ εἶναι κατὰ τὸν ὀρισμὸν τοῦ κ. Σαραντάρη (σελ. 5) ἡ ἱστορία, καμμιά ἄθραυστη ἀναγκαιότητα δὲ θὰ μποροῦσε νὰ ἀνεχθεῖ. Μιὰ παρόμοια ἐκδοχὴ εἶναι ἡ χειρότερη μεταφυσικὴ τῆς ἱστορίας, ἀνιστόρητη καὶ ἀνἱστορικὴ διανόησι τῆς «ἱστορικῆς» πορείας τοῦ ἀτόμου πρὸς τὸν ἄνθρωπον εἶναι θεμελιακὴ παρανόησι τῆς ἀπλῆς δυνατότητες πρὸς τὴν παρουσίαν τοῦ πολιτισμοῦ, ποὺ ἐμφανίζεται δίκαια σὰν ἡ οὐσία τῆς ἱστορίας διανόησι λοιπόν, ποὺ ταιριάζει σ' ἓναν κόσμον θεοσχετικῆς ἀκινήσεως καὶ ὄχι ἱστορικῆς δημιουργίας καὶ κινήσεως. Αὐτὴ ὅμως ἀκριβῶς εἶναι ἡ θέσις καὶ ἡ στάσις τοῦ κ. Σαραντάρη. Ἀργότερα θὰ τὴν ἔναμμελήσουμε ἴσως, γιὰ νὰ ἐρμηνεύσουμε καὶ τὴ σημασίαν τῆς κατὰ τὴν σχέσι τῆς πρὸς τὸ ἦθος, ποὺ διέπει τὴν ἔθνικὴν μας πνευματικὴν ἱστορίαν.

Ἄς ξαναδοθῆ τὴν τὴν σχέσι ἀτομον - ἄνθρωπος, ὅπως τὴν ἀναπτύσσει προχωρῶντας ὁ κ. Σαραντάρης. Στὴν ὀλοκληρωτικὴ τῆς ἀνάπτυξι προβάλλει αὐτὴ ἡ σχέσις, ὅταν πρῶτα τοποθετηθεῖ στο σύστημα τοῦ κόσμου τοῦ κ. Σαραντάρη. Τρεῖς εἶναι οἱ διαστάσεις του καὶ οἱ ἀναβαθμοὶ του. Κάτω ἡ φύσις, στὸ μέσον τὸ ἄτομον καὶ κορυφωσι ὁ ἄνθρωπος. Τὸ ἄτομον εἶναι ἡ προϊστορία τοῦ ἀνθρώπου, ὅπως ἡ φύσις ἡ προϊστορία τοῦ ἀτόμου (σελ. 14). Ἡ «ἱστορικὴ» μετάβασι ἀπὸ τὸ κατώτερον στὸ ἄνωτερον ἀνάμεσα στὰ τρία αὐτὰ ἐπίπεδα ὑπαρξῆς εἶναι τὸ κύριον πρόβλημα τῆς μελέτης.

Γιὰ τὴν μετάβασι στὸ ἄτομον διαφωτιστικῆς

εἶναι οἱ σχέψεις: «Δὲν εἶμαστε ἄτομα . . . παρὰ ὕστερα ἀπὸ τὴν πείρα τῆς ἡδονῆς, παρὰ ὕστερα δηλαδὴ ἀπὸ τὴν πείρα τοῦ ἔρωτα καὶ τοῦ θανάτου. Ἄλλὰ τί εἶμαστε πρῶτα ἀπὸ τὴν ἡδονή; Πρῶτα ἀπὸ τὴν ἡδονή εἶμαστε φύση . . . ἡ φύση ἐπιθυμεῖ ἐνστικτωδῶς τὴν κατάστασιν τοῦ ἀτόμου. Καὶ δρόμος πρὸς τὸ ἄτομο ἢ ἡδονή» (σελ. 11). Δοιπὸν ἔτσι γίνεται ἡ ἀνάβασις τῆς φύσεως σὲ ἄτομο. Πρὶν ὅμως ἀπὸ τὴν ἀνώτερη ἀνάβασις, ἀπὸ τὸ ἄτομο πιά στὸν ἄνθρωπο, χρειάζεται ἴσως νὰ σταθοῦμε μιὰ στιγμὴ σὲ κείνα τὰ πρόσωπα ποῦ ἀποκλείουν γιὰ τὸν ἑαυτὸ τους ἔνα τέτοιο ἀνέβασμα. Ὁ κ. Σαραντάρης σπεύδει νὰ ἐκφράσει τὶς ἐπόμενες σχέψεις, ποῦ ἂν ἔλειπε ἡ ἀνάμιξη καὶ τῆς γνώσεως ἀνάμεσά τους — ἡ πολεμικὴ τοῦ κ. Σαραντάρη κατὰ τῆς γνώσεως εὐκαιρία ζητάει, κι' ἄς εἶναι ἐντελῶς ἀταίριαστη — θὰ ἦταν δίχως καμμιά ἀντιγνωμία παραδεκτές: «Ἡ θέσις τῆς γνώσεως, ὅταν πάνω σ' αὐτὴ στηρίζεται τὸ οἰκοδόμημα μιᾶς κοσμοθεωρίας καὶ μιᾶς βιοθεωρίας καὶ ἡ φιλοδοξία τῆς ἀνεξαρτησίας τοῦ ἐγώ, εἶναι ἡ θέσις τοῦ ἀτόμου, ποῦ ἐπιμένει στὴν ἡδονή, εἶναι δηλαδὴ ἡ θέσις τοῦ ἡδονιστῆ. Ὁ ἡδονιστὴς δὲ θέλει νὰ προχωρήσει πέρα ἀπὸ τὴ δική του ζωὴ . . . δὲν τρέφει αὐθόρμητη συμπάθεια πρὸς τίποτε ἔξω ἀπ' τὴν ὑπαρξή του, γιὰτὶ δὲν πιστεύει πῶς πέρα ἀπ' τὸν κύκλο τῆς ζωῆς του. Ὁ ἡδονιστὴς εἶναι τὸ ἄτομο ποῦ πεθαίνει ἄτομο . . . εἶναι ἡ φύση ἐκείνη ποῦ ἐκτέλεσε τὸν προορισμὸ τῆς ἀφοῦ γίνηκε ἄτομο» (σελ. 11).

Ἄς δοῦμε τώρα τὴν ἀνάβασις πῶς πέρα ἀπ' τὸ ἄτομο. Ἡ πρώτη ἀπόπειρα τοῦ κ. Σαραντάρη νὰ ἐξηγήσει αὐτὴ τὴν ἀνάβασις δείχνει πιότορα τὴν ποιητικὴν τοῦ διάθεσις παρὰ στάσις φιλοσοφικὴ: «Ὅταν τὸ ἄτομο γίνεται ἄνθρωπος, ἡ ὁμιλία βρῖσκειται ἄρρηκτα συνυφασμένη μετ' τὴν παρουσία τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ ὁμιλία ποῦ δὲν παθαίνει ἀφαίρεσις εἶναι ἡ χώρα τοῦ ἀνθρώπου . . . Σκέψου τὴν ὁμιλία πυκνὴ σὰν τὸν οὐρανὸ, γιὰ νὰ μὴ σοῦ διαφύγει ὅποια μέλλουσα ἀποκάλυψή της!» (σελ. 8). Ἔτσι, ὅταν θέλει φιλοσοφικὰ νὰ ἐκφράσει τὴν σχέψιν του, στὸ χωρίο τῆς σελ. 9, ποῦ πρῶτο ἀναφέραμε, ἀρνεῖται ὁ κ. Σαραντάρης καὶ τὴ δυνατότητα νὰ δώσει ἔννοια τοῦ ἀνθρώπου καὶ ἀξιώνει ἀπὸ τὸ φιλόσοφο νὰ παραδεχτῆ ἀνέκκλητα αὐτὴ τὴν ἀδυναμία τῆς σχέψης καὶ μονάχα νὰ πιστέψει στὸν ἄνθρωπο, ποῦ ἄλλωστε «δὲν εἶναι γιὰ τὸ ἄτομο πραγματικότητα, ἀλλὰ ἰδανικὸ καὶ πίστη πλέρια».

Τὴν πίστη βέβαια τὴν τονίζει ἐξαιρετικὰ ὁ κ. Σαραντάρης καὶ θέλει νὰ τὴ σκέπτεται μετὰ κάποια ἰδιουπία, σὺς ἀναπτυξίσεις προλήτων τῆς πρώτης του μελέτης. «Ὅλη ὅμως αὐτὴ ἡ προσπάθεια δὲ φέρνει τίποτε τὸ ἀνατρεπτικὸ καὶ ἀποφασιστικὸ γιὰ τὴ συνηθισμένη στὴ φιλοσοφία ἐρμηνεία τῆς πίστεως.

Τὸ πρόβλημα τῆς αὐτοπέρεβασιν τοῦ ἀτόμου πρὸς τὸν ἄνθρωπο οὐσιαστικώτερα ἀντιμετωπίζεται στὸ κεφάλαιο II τῆς μελέτης. «Ρωτᾶμε, πῶς μπορεῖ τὸ ἄτομο νὰ νοιώσει τ' ἄλλα ἄτομα, νὰ ταυτιστεῖ μαζί με τοῦτα.

Εἶναι τὸ ἴδιο σὰ νὰ ρωτᾶμε, πῶς μπορεῖ τὸ ἄτομο νὰ πιστέψει ἐνεργητικὰ στὸν ἄνθρωπο» (σελ. 15). «Ὁ Χριστιανισμὸς διδάσκει ὡς μέσο γιὰ τοῦτο τὸ σκοπὸ τὴν ἀγάπη» (σελ. 15). Ἄλλὰ «ἡ ἀγάπη δὲν μπορεῖ νὰ γίνῃ βίωσις ὅτι τωρὶν ἄτομο, γιὰτὶ τοῦτο δὲν ἀγνοεῖ ποτὲ τὴ δική του ἀτομικὴ ζωὴ, τὸ δικὸ του ἀτομικὸ θάνατο» (σελ. 17). Τὸ συμπέρασμα λοιπὸν εἶναι πρῶτα - πρῶτα, ὅτι τοῦτο τὸ περιεχόμενον ἐνέχει τὸ «ιδανικὸ καὶ πίστη πλέρια», ποῦ εἶναι γιὰ τὸν κ. Σαραντάρη ὁ ἄνθρωπος: πρέπει τὸ ἄτομο νὰ ξεπεράσει τὴ στενότητα τῆς προσήλωσίν του στὴν ἀτομικὴ του μοῖρα, νὰ ταυτίσει τὴν ὑπαρξὴ του μετὰ τὴν ὑπαρξὴ τῶν ἄλλων ἀτόμων καὶ ἔτσι, στὴν ὑπερατομικὴ του αὐτὴ στάσις, φτάνοντας μ' αὐτὴ «στὰ σύνορα τοῦ ἀπολύτου», θ' ἀνέβει πιά στὸ ἐπιπεδὸ τῆς πίστεως καὶ ἔτσι καὶ σὲ ἄνθρωπο. Αὐτὴ περίπου εἶναι ἡ κατασκευὴ τῆς ἔννοιας τοῦ ἀνθρώπου. Βέβαια, ὁ κ. Σαραντάρης δὲ στέκεται καὶ στὸν εἰδικώτερον τοῦτο καθορισμὸ. Στὰ χωρία ποῦ παραθέσαμε, ξεκινᾷ ἐπιτόλως στὴν ἀναζήτησις τοῦ τρόπου καὶ τῶν μέσων γιὰ τὴν πραγματοποίησιν τοῦ ἀρετὰ πιά καθορισμένου ἰδανικοῦ του. Εἶμαστε ἐντελῶς σύμφωνοι στὴν τέτοια πορεία τοῦ ἐνδιαφέροντος του. Τὰ ἰδανικὰ δὲν εἶναι γιὰ νὰ τὰ ἐνοοῦμε ἄλλως, ἀλλὰ καὶ τὰ ἐννοῦμε ἀκόμη, γιὰ νὰ τὰ ἐπιδιώξουμε καὶ νὰ τὰ πραγματοποιήσουμε. Μιὰ ὅμως ποῦ ἀναγκαῖα καὶ τὰ ἐννοοῦμε, καὶ μάλιστα πρῶτα πάντοτε τὰ ἐννοοῦμε, ἀξίζει καὶ τώρα, ἢ καὶ ἐπιβάλλεται ἴσως, νὰ σταθοῦμε μιὰ στιγμὴ καὶ νὰ μελετήσουμε τὴ σημασία τοῦ τρόπου ποῦ ὁ κ. Σαραντάρης ἐννοεῖ τὸ περιεχόμενον τοῦ ἰδανικοῦ του. Τὸ ἰδανικὸ τοῦτο ἄλλωστε προβάλλεται μετὰ ἀξίωσις οἰκουμένης ἐπιδόσεως καὶ πανανθρώπων πραγματοποιήσεως. Ὅπως λοιπὸν τὸ εἶδαμε στὴν ἐσωτερικὴν τὴν ἀνάπτυξιν, κατέχει ἄρα γε τὴν ἀναγκαῖα ἀντίστοιχη εὐρύτητα;

Τὸν «ἄνθρωπο» τῆς μελέτης του τὸν εἶχε ἀναγγελεῖ ὁ κ. Σαραντάρης ὡς τὸ δημιουργὸ, τὸ μόνον ἀληθινὸ δημιουργὸ τοῦ πολιτισμοῦ. Καὶ σὲ μιὰ τέτοια διάνοησις τοῦ ἀνθρώπου τονίζεται βέβαια καὶ ἡ ἀντικειμενικὴ ὄψις τῆς ὑπαρξῆς του, δηλαδὴ ἡ δημιουργία του ὡς ἀποτελεσματῶν, ὡς «ἔργον», ἢ θετικὴ συμβολὴ του στὸ ἀντικειμενικὸ πνεῦμα. Ἀντιστοίχα ὅμως πρὸς μιὰ τέτοια ἀναγγελία, ἢ τωρινὴ νόησις τοῦ ἰδανικοῦ περιορίζεται στὸ νὰ τονίσει, ἀδιάλλακτα μάλιστα, τὴν ὑποκειμενικὴ μονάχα, τὴν ἐσωτερικὴν διαμόρφωσιν τῆς ὑπαρξῆς τοῦ ἀνθρώπου, καὶ μάλιστα καὶ αὐτὴ μετὰ κάποια χαρακτηριστικὴ στενότητα, σὰν πίστη μόνον καὶ τίποτε ἄλλο, εἴτε καὶ σὰν ἠθικὴ στρωφὴ πρὸς τὰ ἄλλα ἄτομα, στηριγμένη ἄλλωστε καὶ αὐτὴ στὴν πίστη, ἂν καὶ ἴσως καὶ δημιουργικὴ καὶ τῆς πίστεως.

Οἱ μονομέρειες μιᾶς τέτοιας νόησεως τοῦ ἰδανικοῦ τοῦ ἀνθρώπου μποροῦν νὰ διαπιστωθοῦν πρὸς πολλὰς κατευθύνσεις. Ἡ γενικὴ χρῆσις βέβαια γιὰ τὴν ὑπερατομικὴ ἀνάπτυξιν τοῦ ἀτόμου ὡς προϋπόθεσις γιὰ ὅποια του ἀξία ὑπαρξῆς καὶ γιὰ τὴν δυνατότητα ν' ἀνέβει στὸ ἰδανικὸ τοῦ ἀνθρώπου μπορεῖ καὶ πρέπει νὰ θεωρηθῆ ἀντικειμενικὰ

ὀρθῆ καὶ ἔγκυρη. Ἀλλὰ τὴν ὑπερτομικότητα τῆς ζωῆς τὸν μπορεί νὰ τὴν κατακτῆσει τὸ ἄτομο εἴτε μὲ τὸ ἀντικειμενικὸ πνευματικὸ τὸν δημιουργημᾶ, ἂν εὐτυχῶς νὰ φθάσει σὲ ἀληθινὸν δημιουργημᾶ, εἴτε μὲ τὴν ἠθικὴν στροφὴν τοῦ πρὸς τὰ ἄλλα ἄτομα καὶ τὴν ταύτισιν τῆς μοίρας του μὲ τὴν μοῖρα τῆς ζωῆς τους. Δὲ συζητῶ τώρα, ποῖος ἀπὸ τοὺς δύο τρόπους εἶναι ὁ ἀξιώτερος εἴτε καὶ ὁ ἀριώτερος, οὔτε ἂν δὲ μπορεί καὶ δὲν πρέπει ὁ δεύτερος τουλάχιστον σὲ καμμίαν περιστάσει νὰ μὴ λείπει. Ὅτι τώρα πρέπει νὰ τονισθῆ καὶ νὰ ἐξηγηθῆ, εἶναι ὅτι κανεὶς δὲ θὰ μπορούσῃ ν' ἀρνηθῆ τὸν πρῶτον καὶ νὰ τὸν σβύσει, χωρὶς σύγχρονον νὰ σβύσει καὶ μιᾶ, τὴν ὠραιότερη ἴσως καὶ πλουσιώτερη ἕως σήμερον ὅσην τοῦ πνευματικοῦ πολιτισμοῦ. Τοῦτο ἀναγκαῖα ἐπέχεται καὶ τὸν πολιτισμὸν μοιραῖα σβύνει, ὁποῖος πάει νὰ σβύσει τοὺς δημιουργοὺς πού, γιὰ νὰ γίνουσι δημιουργοὶ, ἀναγκαῖα ἴσως κλείσθησαν ἐντελῶς στὴν ἐτοιμασία τοῦ ἔργου τους καὶ εἴσι ἀγνόησαν καὶ λησμόνησαν «τὰ ἄλλα ἄτομα», εἴτε καὶ ἀκόμη, προσηλωμένοι στὴ δημιουργικὴ πλήρωσι τῆς ζωῆς τους, δὲ βρῆκαν οὔτε τὸν καιρὸν νὰ νὰ σκεφθοῦν καὶ νὰ πιστέψουσι στὸν «ἄνθρωπον». Ἡ κατάφασις ὁμοῦ τοῦ πολιτισμοῦ εἶναι κατάφασις ὁλόκληρου τοῦ πολιτισμοῦ, καὶ εἴσι καὶ κατάφασις καὶ αὐτοῦ τοῦ εἶδους τῶν δημιουργῶν του Ὁ κ. Σαραντάρης βέβαιον προσπαθεῖ κάποιον νὰ δικαιώσῃ τὴν ἀδιάλλακτι αὐτῆ καὶ ἀντιπατικῆ πρὸς τὴν πρώτη θέσει του ἄρνησι. Τί λέει ὁμοῦ; «Τ' ἄτομα τοῦτα εἶναι βέβαιον πὸς δὲ θὰ πιστέψουσι στὸν ἄνθρωπον, καὶ, ἂν μόνον τους δὲν τ' ὁμολογήσουσι, θὰ τὸ ἀποδείξει τὸ ἔργον τους, πού θὰ σταθῆ στὴν ἱστορία σὰν ἓνα ἀνάγειο καὶ φθαρτὸ ἄτομον. Ἀπὸ τὴν ἄποψιν τῆς ἱστορίας τυχαῖον τέτοια ἄτομα καὶ τέτοια ἔργα ἄρχησι» (σελ. 33, 34) Προσπάθειαν νὰ ἐμφανισθῆ τὸ ἀληθινὸν ἔργον πολιτισμοῦ μόνον ὡς γέννημα πίστεως, ὅπως τὴν ἐννοεῖ ὁ κ. Σαραντάρης· δογματισμὸς ὁμοῦ, πού τὸν διαψεύδει ὁλόκληρη ἡ ἱστορία. Ἡ ἀληθινώτερη ἐξήγησι γιὰ τὴν ἀδιάλλακτι αὐτῆ καὶ ἀντιπατικῆ ἄρνησι εἶναι μιᾶ ἄλλη σκέψις, σὲ διαφοροτικὴ συνάρτησι διατυπωμένη· «ὁποῖος παραδέχεται τὴν ἀλήθειαν τοῦ Χριστοῦ δὲν μπορεί νὰ παραδεχθῆ ἄλλην ἀλήθειαν» (σελ. 35). Ἀληθινᾶ, χριστιανικὸς τρόπος ἀνύψωσις τοῦ ἀτόμου σὲ ὑπερατομικὴν στάσει, σὲ «ἄνθρωπον», σὲ προσωπικότητα, εἶναι ἀναμφίβολον ἀπὸ τοὺς δύο πού ἀναφέραμε κατ' ἐξοχὴν ὁ δευτέρος, ἡ ταύτισις μὲ «τὰ ἄλλα ἄτομα», ἡ ἠθικὴ ἔνωσις μὲ αὐτά. Καὶ ἡ ἀδιάλλακτι προτίμησις τοῦ κ. Σαραντάρη δὲν εἶναι καθόλου τυχαία. Χριστιανικὴ τείνει νὰ γίνῃ καὶ ὅλη ἡ ὑπόλοιπη ἀνάπτυξις τῶν προϋποθέσεων γιὰ τὴν πραγματοποίησιν τοῦ ἰδανικοῦ τοῦ «ἄνθρωπου».

Ἀλλὰ, πρὶν ἐξετάσωμε τίς προϋποθέσεις αὐτές καὶ τοὺς τρόπους τῆς πραγματοποίησις, πρέπει, ἔστω καὶ δίχως αἰτιολόγησι, νὰ τονίσωμε, ὅτι ὁ κ. Σαραντάρης μὲ αὐτῆ τῆς στάσει ἀγνοεῖ πάλι εἴτε ἀποκρούει ἄποιον ἄλλον τρόπο ἰσάξιας τουλάχιστον ἠθικῆς στροφῆς πρὸς τὰ ἄλλα ἄτομα, μάλιστα τὸν γνήσιον ἠθικὸν τρόπον,

πού, γιὰ ν' ἀφήσωμε τίς νεώτερες ἐκφράσεις του, εἶναι πρὸ πάντων ὁ κλασικὸς ἑλληνικὸς τρόπος καὶ ὁ τρόπος αὐτὸς δὲν εἶναι, ὅπως θὰ νομίζῃ ἴσως ὁ κ. Σαραντάρης, τρόπος ἀπλῶς πολιτικὸς, ἐξωτερικὸς δηλαδὴ καὶ εἴσι ἀσημαντος, ὅπως πρὸ ἐσφαλμένα ἀκόμη ἐρμηνεύει καὶ παρερμηνεύει τὸ νόημα τῆς πολιτικῆς ἀξίας.

Πάντως, εἴσι πού σκέπτεται ὁ κ. Σαραντάρης, στὰ χωρία ἤδη πού ἀναφέραμε, μόνον ἓνα μέσον βρίσκει γιὰ τὴν ταύτισιν μὲ τὰ ἄλλα ἄτομα τὴν ἀγάπην τοῦ Χριστοῦ (σελ. 15 κ. ἐπ.). Εὐθύς ὁμοῦ διαπιστώνει τὴν προβληματικότητα τῆς σημειώσεως τῆς πραγματοποίησις. Ἀντιπαρθεῖ ἐποχῆ τὴν ἐποχὴν μᾶς στὴν πρώτη χριστιανικὴ ἐποχῆ (σελ. 95) καὶ θέτει τὸ ἐρώτημα, πὸς «ἡμεῖς, πού ἔχουμε στίς φλέβες μας τὸ δηλητήριον τοῦ ἡδονισμοῦ τῶν πρόσφατων αἰώνων τῆς εὐρωπαϊκῆς ἱστορίας» (σελ. 18), «θὰ φθάσωμε κ' ἡμεῖς στὸ ἀποτέλεσμα τῆς πρώτης χριστιανικῆς ἐποχῆς... χωρὶς ἂν ὄχι τὸ ἐφόδιον τῆς ἀγάπης, πάντως χωρὶς τὴν ἀγάπην σὰ βίωσις;» (σελ. 37). Μὲ ὅλη ὁμοῦ τὴ συνείδησιν τῆς δευτέρας αὐτῆς προβληματικότητος, ὁ κ. Σαραντάρης διατηρεῖ τὴν αἰσιοδοξίαν του καὶ τὴν πίστιν του, σύντομα μάλιστα τῆς δίνει καθαρὴν καὶ συγκεκριμένην κατεύθυνσιν. «Ἀπὸ τὴν ἀπιστίαν τοῦ τωρινοῦ ἀτόμου... ὀφείλουμε νὰ ἀρνηθῶμε τὴν διάνοιαν καὶ τὸ αἶσθημα τοῦ τωρινοῦ ἀτόμου, κάτω ἀπὸ τὴν πυκνὴν καὶ αὐστηρὴν λογικὴν τῆς πίστεως στὸν ἄνθρωπον... ὀφείλουμε, λέω, μὲ τέτοιον τρόπο νὰ ὀδηγήσωμε τὸ τωρινὸ ἄτομον στὴν ταύτισιν ἄτομον-ἄνθρωπον, στὴν πίστιν στὸ Θεὸν-Ἄνθρωπον» (σελ. 19). Εὐθύς ἔπειτα ὁμοῦ διαπιστώνει καὶ πάλι γιὰ ὅλα τὰ ἄτομα τῆς ἐποχῆς μᾶς τὴν ἀνυπαρξίαν καὶ τὴν ἀδυναμίαν τῆς ἀμεσῆς ἀνακατάκτησις τῆς ἀγάπης (σελ. 20).

Ἔτσι, ἀναγκάζεται νὰ θέσει καὶ πάλι τὸ πρῶτον ἐρώτημα, πού τὸ ἀναθέτει στὴν ἀναζήτησιν τοῦ φιλοσόφου, ποῖος εἶναι στὴν ἐποχὴν μᾶς ὁ δρόμος πού μπορεί νὰ φέρῃ τὸ ἄτομον πρὸς τὴν πίστιν στὸ Θεὸν Ἄνθρωπον (σελ. 20). Οἱ ἀναζητήσεις τοῦ κ. Σαραντάρη πρὸς αὐτὴ τὴν κατεύθυνσιν, ὅσο κ' ἂν τίς κινεῖ τόσο φανερὴν σὲ κάθε του φράσει ἡ ἀληθινὴ καταπληκτικὴ δύναμις τῆς πίστεως του, εἶναι μοιραῖον νὰ μὴ φθάσουσι σὲ κάποιο θετικὸν ἐπίτευγμα. Ὁ ἴδιος βέβαιον νομίζει, ὅτι βρῆκε τὸ ζητούμενον, καθὼς ἀνακαλύπτει μιᾶ στιγμὴν «τὴν πραγματικότητα ἐκείνη... πού εἶναι ἡ ἴδια γιὰ ὅλα τὰ ἄτομα καὶ ἀναγκάζει ν' ἀποδεχθοῦν πὸς ὑφίσταται ἓνα σημεῖον τοῦ χρόνου, ὅπου δὲ διακρίνεται πρὸς τὸ ἄτομον ἀπὸ τὸ ἄλλο σύμπαν. Ἡ πραγματικότης τοῦτῃ εἶναι ὁ θάνατος... ὅπου ἀκόμη κ' ὁ ἄπιστος φτάνει» (σελ. 20). Καὶ συμπραίνει: «Μονάχα ἀπὸ τὸ στοχασμὸν τοῦ θανάτου μπορεί ὁ ἄπιστος ν' ἀντλήσῃ τὴν ἀπαραίτητην δύναμιν, τόσο γιὰ νὰ φτάσει στὴν πίστιν, ὅσο γιὰ νὰ κάμῃ ὅποιον ἔργον διάρκειας, γιὰ νὰ δημιουργήσῃ δηλαδὴ πολιτισμὸν» (σελ. 21).

Τὸ τελευταῖον αὐτὸ συμπέρασμα, οὔτε πρωτόφαντον βέβαιον εἶναι καὶ στὴ σύγχρονον ἀκόμη ἐρμηνευτικὴν ἀντιμετώπισιν τοῦ πολιτισμοῦ, οὔτε ὁμοῦ—καὶ αὐτὸ κυρίως τώρα μᾶς ἐνδιαφέρει—

καταλύει εἴτε ἀμβλύνει κἂν τὴν προβληματικότητα τῆς ὑπαρξῆς τῶν προϋποθέσεων, πού θά ἔφεραν στὴν πραγματοποίηση τοῦ ἐπιζητούμενου ἰδανικοῦ. Μὲ τὸ πάθος τῆς πίστεως συνεχίζει ἅπαντα ὁ κ. Σαραντάρης τὴ θεωρητικὴ πολιορκία τοῦ νοήματος τοῦ θανάτου καὶ τῆς σημασίας του γιὰ τὴν ἔνωση μὲ τὰ ἄλλα ἄτομα καὶ ἔτσι γιὰ τὴν ἀνάβαση στοῦ ἰδανικοῦ του. Ἀπλώνει τὴ σκέψη του καὶ σὲ ἄλλα προβλήματα, πού κάπως συνδέονται μὲ τὸ θάνατο, ἀλλὰ καὶ σὲ ἄλλες ἐποχὲς καὶ σὲ πολλὰς χώρες, θερμαίνεται πάντα ἀπὸ τὴν ἰδέα τῆς πίστεως στοῦ Θεοῦ. Ἄνθρωπο, ἀγκαλιάζει τοὺς μεγάλους συγγραφεῖς τοῦ πόνου καὶ τῆς ἀγάπης καὶ τοὺς μεγάλους ποιητές, πού μὲ τὴν ποίησή τους ἔφθασαν στὰ ὅρια τῆς ἀνυπαρξίας, δανεῖζεται καὶ ἀπὸ τὸν Πλάτωνα μὴ ἔκφραση, ἀλλὰ μὴ ἔκφραση ἀπλῶς, καὶ βυθίζεται τελικὰ στὴν ἐνατένιση, τοῦτο προπάντων, τῆς χριστιανικῆς ρωσικῆς ψυχῆς. Ὅλες ὅμως οἱ ἀναπτύξεις αὐτῆς τοῦ κ. Σαραντάρη, πού εἶναι σκόρπιες ἀπὸ τὴ σελ. 21 ὡς τὸ τέλος τῆς μελέτης, δὲ στέκονται πάντοτε στοῦ ἴδιου οὐσιαστικοῦ ἐπίπεδο, φεύγονι πολὺ συχνὰ ἀπὸ τὴν αὐστηρὴ σφαῖρα τῆς φιλοσοφίας. Ψυχολογικὲς παρατηρήσεις γιὰ ἄτομα καὶ γιὰ λαοὺς, ἐρμηνεῖες τῆς ἱστορικῆς τους μοίρας, ψυχολογικὰ στριγνιμένες, ἀκόμη πνευματικὴ καθηκοντολογία πρὸς τοὺς μεγάλους ποιητές. Ὅλα αὐτὰ τὰ συνέχει βέβαια καὶ τὰ ὀρίζει τὸ ἴδιο πάντοτε ὑψηλὸ ἦθος μῆς καθαρῆς πνευματικότητας, τὸ θετικὸ ἀποτελεσματικὸ ὅμως τῶν συγκεκριμένων του ἐπιδιώξεων παραμένει ὡς τὸ τέλος ἀνύπαρκτο. Ὑπάρχει μάλιστα, χαρακτηριστικῆς τῆς θαυμαστῆς εἰλικρίνειας πού διέπει ὁλόκληρὴ τὴ μελέτη, καὶ ἡ ρητὴ ὁμολογία τοῦ ἀνεπίτευκτου τῆς κύριας καὶ ἀποφασιστικῆς ἐπιδιώξεως. Κάπου, κρίνοντας μὲ τὴ συνηθισμένη του ἀλόγιστη ἀδιαλλαξία τῆς φιλοσοφίας τῆς Εὐρώπης, κρίνει ἀπερίφραστα καὶ τὴ δική του τὴ φιλοσοφία : «Ἡ φιλοσοφία τῆς Εὐρώπης εἶναι φτωχὴ καὶ ἀνεπαρκὴς γιὰ τὴν τωρινὴ νεότητα, ἀκριβῶς γιατί ἀσὰ φιλοσοφία δὲ νίκησε τὸ φόβο τοῦ θανάτου. Δὲ λέω πὼς ἐγὼ νίκησα τὸ φόβο τοῦ θανάτου, ὅπως δὲ λέω, πὼς εἶμαι βέβαιος πὼς γνήσια φιλοσοφῶ» (σελ. 32). Καὶ τὴν ἴδια τὴν ἀβεβαιότητα γιὰ τὴ γνησιότητα τῆς φιλοσοφίας του δὲ διασάξει καὶ στὴν ἐπόμενη σελίδα νὰ τὴ διακηρύξει καὶ ἄλλη μιά φορά. Τὸ χωρίο ὅμως τοῦτο δείχνει, ὄχι μόνο ὅτι δὲν ἔτελεσφόρησε ἡ ἀναζήτησις τῆς ἀπαραίτητης προϋπόθεσης γιὰ τὸ ἰδανικὸ τοῦ κ. Σαραντάρη, ἀλλὰ δείχνει καὶ τὸν κλονισμὸ πού ἡ ὑπερβολικὴ αὐτὴ ἐξάρτησις τῆς φιλοσοφίας ἀπὸ τὸ θάνατο φέρνει ἀναγκαῖα στοῦ κῆρος κάθε φιλοσοφίας καὶ κάθε πνευματικῆς ἐνέργειας. Ἔτσι, ποτὲ δὲ φτάνει ὁ κ. Σαραντάρης νὰ ξεπεράσει τὸ θάνατο μὲ τὴ φιλοσοφία του εἴτε μὲ ὅποια του πίστη καὶ βίωσις, ἀλλὰ μένει δεμένος πάντοτε στοῦ θανάτου, καὶ μόνο πού στοῦ τέλος προσθέτει ἐπὶ πλεόν καὶ τὸ θάνατο τῆς φιλοσοφίας. Ἴσως ἦταν μοιροῦτο ἐκεῖ νὰ τὸν φέρει τὸ ἀρνητικὸν του ἐξέκρημα. Ἡ ἀρνήσις τῆς γνώσεως, ἡ περιφρόνησις τοῦ λόγου, μοιραία τὸν ὀδήγησαν στοῦ θανάτου τῆς φιλοσοφίας, χωρὶς κἂν

τὴν ἐπιτυχία τῆς προσωπικῆς του ἀθανασίας. Ἡ πίστις, ἀληθινά, διὰν ὑπάρχει, εἶναι στὴ φύσιν τῆς, φαίνεται, νὰ κλείνει πάντοτε τὸ χάρο στὴ φιλοσοφία καὶ νὰ τὴν παρομερίζει σὺν ἐντελῶς περιττῇ. Ὁ κ. Σαραντάρης ὅμως κινήθηκε σ' αὐτὰ τὰ δυὸ ἀσυμφίβιστα μεταξὺ τους ἐπίπεδα. Θέλησε νὰ φιλοσοφήσει μὲ τὴν πίστη καὶ νὰ πιστέψει φιλοσοφικά. Μιὰ τέτοια ὅμως ἀντινομία καμμίαν προσωπικὴ δύναμις δὲ θὰ μπορούσε νὰ τὴν ξεπεράσει, μὲ ἓνα τέτοιο τρόπο μάλιστα, ὅπως αὐτὸς τοῦ κ. Σαραντάρη. Δὲν εἶναι ὅμως μιὰ ἀστοχία ἀπλή ἢ ἐμπλοκὴ αὐτῆ τοῦ κ. Σαραντάρη σὲ σφαῖρας ἀσυνδύαστες καὶ ἀναρμόνιστες. Θέλησε συνειδητὰ νὰ δημιουργήσει φιλοσοφία μεταχριστιανικὴ, πού μάλιστα ν' ἀνταποκρίνεται ἐντελῶς στὴν σύγχρονον στιγμὴ τῆς ἱστορίας τῆς ἀνθρώπινης ψυχῆς. Συνειδητὰ ἀρνήθηκε τὸν ἑλληνικὸν τρόπο τῆς φιλοσοφίας, ἀγνόησε τὸ Ἑλληνικὸν πνεῦμα, καὶ προσάφησε στοῦ ἀόριστο πανανθρώπινου ἐπίπεδο τῆς μεταχριστιανικῆς ψυχῆς νὰ οἰκοδομήσῃ τὸ ἰδανικὸ τοῦ «ἀνθρώπου» καὶ τὴ φιλοσοφία τῆς πίστεως πρὸς τὸν «ἀνθρώπο» εἴτε τὸ Θεάνθρωπο.

Εἶναι χαρακτηριστικὰ φανερὴ ἡ τέτοια του πρόθεσις κατὰ τὴν ἀντιμετώπισιν ἀκριβῶς εἴτε μᾶλλον τὴν ψυχικὴν πολιορκία γύρω ἀπὸ τὴν σημασίαν τοῦ θανάτου. Ἀπὸ τὴ φιλοσοφικὴ γιὰ τὸ θάνατο φιλοσοφία τίποτε δὲν ἐρανίσθηκε ὁ κ. Σαραντάρης. Ὁ ἑλληνικὸς, ὁ γνήσιος φιλοσοφικὸς τρόπος τῆς μελέτης τοῦ θανάτου, ὅπως ὑπάρχει ἔστω στὰ πλατωνικά κείμενα, στὴν «Ἀπολογία», στοῦ «Φαίδωνα», τοῦ ἔμεινε ἐντελῶς ξένος. Οἱ σκέψεις, πού καὶ στὸν Κικέρωνα διασφύζονται γιὰ τὴ σύνδεσις τῆς φιλοσοφίας πρὸς τὸ θάνατο, τοῦ Μονταίγνε ἀκόμη τὸ δοκίμιον γιὰ τὴ φιλοσοφία ὡς ἀγωγή πρὸς τὸ θάνατο, ὅλα αὐτὰ ἦταν ἀδύνατο νὰ ἐμπνεύσουν τὸν κ. Σαραντάρη. Δὲν ἔξερω τὰ χωρία τοῦ Ἐκκλησιαστή, οὔτε ἂν αὐτὰ ἔμμεσα ἔσω τὸν ἐστήριξον. Ἡ πίστις του στὴν ἀνατολὴ τῆς σύγχρονου μεταχριστιανικῆς φιλοσοφίας ἀπὸ τῆς χριστιανικῆς ρωσικῆς ψυχῆ τὸν κράτησε αἰχμάλωτο στοῦ χαῶδες τοῦ ἰδιότυπα ἀνατολικοῦ τῆς μυστικισμοῦ. Ὅταν ὅμως ἔφθασε ἐκεῖ ὁ κ. Σαραντάρης, εἶχε διανύσει πρὶν ἓνα διάστημα μὲ πορεία ἀπταιστής λογικῆς συνέπειας. Ἔτσι ἐμφανεστερὴ γίνεται ἡ ἔσχατη καταστροφικὴ ἀσυνέπεια. Ἡ φιλοσοφία τοῦ κ. Σαραντάρη ἔθεσε ὡς ἰδανικὸν τὸν ἄνθρωπο ὡς προϋπόθεσιν γιὰ τὴν ἐπιτεύξιν του βοήθη τὴν ἔνωση μὲ τὰ ἄλλα ἄτομα, καὶ εἰδικὰ τὴν ἀγάπην τοῦ Χριστοῦ γιὰ τὴ δυνατοποίησιν τῆς σήμερα ἀδύνατης χριστιανικῆς ἀγάπης. σὰ βίωσις μάλιστα, ὅπως τὴν ἀπαιτεῖ, σκέφθηκε τὴν ψυχικὴν ἔνωση τοῦ ἀτόμου μὲ τὸ θάνατο του καὶ τὴν ὑπέρβασις ἔτσι κάθε φόβου καὶ δισταγμοῦ γιὰ νὰ ἐπιτύχει τὴ θετικὴν αὐτῆς στροφὴν πρὸς τὸ θάνατο, χάθηκε στοῦ τέλος, ψάχνοντας μέσα στοῦ χάος τῆς χριστιανικῆς διάθεσης τῆς ρωσικῆς ψυχῆς.

Ὡς τὸ σημεῖον τοῦτο εἶδαμ τὴν ἀναζήτησιν καὶ τὴν ἐφαρμογὴν τοῦ ἰδανικοῦ τοῦ «ἀνθρώπου», στὴ σφαῖρα προπάντων ἢ μᾶλλον ἀποκλειστικὰ μιᾶς συνειδησῆς ἀτομικῆς. Ὁ κ. Σαραντάρης ὁ-

μως συχνά καὶ πῶς πέρα δοκιμάζει τὴν ἀξία τοῦ ιδανικοῦ του, ζητώντας νὰ τὸ ἐφαρμόσει, εἴτε σὰν κριτήριο εἴτε σὰν ἐπαγγελία, καὶ στὴν εὐρύτερη σφαῖρα τῆς κοινωνίας καὶ τῆς πολιτείας· ἔτσι μάλιστα καὶ προσπαθεῖ, στηριζόμενος στὴ δύναμη τῆς βιοθεωρίας του, ν' ἀντιμετωπίσει καὶ νὰ προδιαγράψει τὴ μοῖρα καὶ τὸ μέλλον τῆς ἱστορίας τῆς ἀνθρωπότητας.

Τὸ γεγονός βέβαια, ὅτι καὶ στὴ σφαῖρα ἤδη τῆς ἀτομικῆς συνείδησης ἔμεινε ἀτελεσφόρητη ἡ προσπάθεια τοῦ κ. Σαραντάρη, νὰ δημιουργηθοῦν ἐπιτεύξιμες προϋποθέσεις γιὰ τὴν πραγματοποίησιν τοῦ ιδανικοῦ του, τὸ γεγονός τοῦτο καὶ μόνο ἀναμφίβολα προκρίνει καὶ τὴ δυνατότητα ἐπιτυχίας τῶν προσπαθειῶν αὐτῶν γιὰ εὐρύτερη ἐφαρμογὴ τῆς ἴδιας ἱστορικῆς ἀθεμελίωτης καὶ ἀδύνατης βιοθεωρίας. Ἐνδιαφέρον ὅμως εἶναι νὰ ἀντιμετωπίσουμε, ἂν ὅχι τὶς ἴδιες τὶς θέσεις τοῦ κ. Σαραντάρη, πάντως ὅμως τὰ ἐξαιρετικῆς σημασίας προβλήματα, πὺ ὅλες σχεδὸν αὐτὲς μᾶς ὑπενθυμίζουσι, καθὼς προβάλλονται μάλιστα χωρὶς καμμιά ἐπιφυλακτικότητα, μὲ μιὰ χαρακτηριστικὴ παρατολμία καὶ εὐπιστία. Ἀξίζει νὰ μελετηθεῖ μιὰ τέτοια ἀντιμετώπιση τῶν μεγάλων προβλημάτων τῆς ἱστορίας, γιατί ἀρνητικὰ δεῖχνει κατὰ ποῖο τρόπο, μὲ ἀτεγκτὴ ἀναγκαιότητα, πρέπει κανεὶς ν' ἀντιμετωπίζει τὰ προβλήματα αὐτοῦ τοῦ εἶδους, ὥστε ἡ ἀντιμετώπισή τους νὰ μὴ τὸν φέρνει σὲ παρόμοιες ἀντιἱστορικὲς ὄνειροπολήσεις, σὲ ἀπαράδεκτα ἐπιπόλαιους ἱστορικοὺς ὀραματισμούς.

«Κεῖνο πὺ ὅλοι οἱ λαοὶ τῆς γῆς ἐνδόμυχα ζητοῦν, εἶναι μιὰ καὶ μόνῃ θρησκεία· ἡ μιὰ καὶ μόνῃ θρησκεία εἶναι τὸ τέρας τῶν πολιτικῶν προσπαθειῶν ὅλων τῶν λαῶν, ὅλων τῶν ἀτόμων τῆς γῆς» (σελ. 24). Ἡ ἀπλοποιητικὴ αὐτὴ διαπίστωση εἶναι τὸ ἀπόστημα τῆς πολιτικῆς φιλοσοφίας τοῦ κ. Σαραντάρη. Ἡ ἀγνοία τῆς πολιτείας καὶ τῆς ἱστορίας, ἡ ὀδυσμαία νὰ ἐννοηθεῖ ἡ οὐσία τῆς πολιτείας, εἶναι αὐτοπρόβλητη. Ὁ κ. Σαραντάρης φαίνεται νὰ φαντάζεται ὅλα τὰ ἄτομα καὶ ὅλους τοὺς λαοὺς τῆς γῆς κατ' εἰκόνα καὶ ὁμοίωσίν του. Καθὼς αὐτὸς βρῖσκαται στὴν ἀναζήτησιν τοῦ ιδανικοῦ του, κατασκευάζει μιὰ φανταστικὴ παρόμοια εἰκόνα καὶ τῶν ἐπιδιώξεων τῶν ἄλλων. Νὰ ἔλεγε τουλάχιστον, ὅτι σὲ βάθος τέτοια εἶναι ἡ τάση ὅλης τῆς ἱστορίας, ὅτι ἡ «πονηρία τῆς ἱστορίας», διὰ μέσου τῶν παμποικίλων πολιτικῶν καὶ ἄλλων περιπετειῶν, ἔχει τελικὰ ὀδηγεῖ· νὰ ἔλεγε δηλαδή, ὅτι ἡ συντέλεια τῆς ἱστορίας ἔχει τοῦτο τὸ νόημα. Τότε θὰ μπορούσαμε νὰ συζητήσουμε τὶς ἀποφύσεις του. Αὐτὸ ὅμως, πὺ λέει, εἶναι ἐντελὸς διαφροετικό, καὶ εἶναι προπάντων ἐντελὸς ἐσφαλμένο, ἀκόμη καὶ γιὰ συζήτησιν ἀπαράδεκτο. Ἐσχάει ὁ κ. Σαραντάρης ὅτι οἱ ἄνθρωποι τῆς ἱστορικῆς πραγματικότητας, ἀκόμη τουλάχιστον, δὲν συμπίπτουσι μὲ τὸ ιδανικὸν του, ἀλλὰ εἶναι «ἄτομα», κατὰ τὴν ὀρολογία του, ἄτομα μάλιστα πὺ «ἐξάντλησαν τὸν προορισμὸν πὺ μένοντας ἄτομα». Παραβλέπει ἔτσι, ὅτι σὰν ἄτομα κινουῦνται σὲ «ἠδονιστικὸ» ἐπίπεδο τῶν ὑλικῶν ἀνταγωνισμῶν καὶ ποικίλων ψυχικῶν ματαιοτήτων· ὅτι τὴν ἱ-

στορία τὴν κυβερνοῦν ἀκόμη — καὶ τοῦτο εἶναι ἡ βαθύτερη ἐννοία τῶν σημερινῶν, τῶν δευτέρων τουλάχιστον πρὸς τὸ παρόν, πολιτικῶν προσπαθειῶν — ἀνταγωνισμοί, πὺ σὲ ἔσχατη ἀνάλυση στηρίζονται σὲ ὑπολογισμοὺς οἰκονομικῆς προπάντων ἐπιχράτησης. Ὅταν ὅλα τοῦτα τὰ παραβλέπει, δὲν ἔχει φυσικὰ κανένα δισταγμὸν νὰ προφητεύει: «... Θὰ ὑφίσταται μονάχα ὁ χωρισμὸς ἀνάμεσα σὲ ἄτομα (καὶ λαοὺς) πὺ πιστεύουσι καὶ σὲ ἄλλα πὺ δὲν πιστεύουσι» (σελ. 9). Καὶ σὲ τέλος τῆς μελέτης: «... Ἡ Ρωσία... θὰ γίνει ξανά χώρα χριστιανικῆ - ὀρθόδοξη, ἀλλὰ προικισμένη μὲ μιὰ δύναμη καὶ μιὰ ἐπιβολὴ πάνω σὲ τὸν πολιτισμένον κόσμον, πὺ ἀναμφισβήτητα τῆς ἔλειπεν σὲ τὸ παρελθόν». Πρέπει νὰ εἰμαστε καὶ ἐξαιρετικὰ ἱκανοποιημένοι μὲ τὴν τελευταία παρατήρησιν, γιατί δείχνει πὺ ὁ κ. Σαραντάρης ὑποψιάζεται κάπως τὴ δύναμη καὶ τὸ ἀνέκκλητο τῆς τεχνικῆς προόδου καὶ τῆς συστηματικῆς ὀργάνωσης. Γενικὰ ὅμως, ὅλες οἱ παρατηρήσεις του, οἱ διαπιστώσεις γιὰ τὴν πολιτικὴν πραγματικότητα καὶ τὴν ἐξέλιξιν τῆς ἀνθρωπότητας, δεῖχουσι ὀριστία, ἀντιφατικότητα καὶ ἀσυγχρόστη ἐπιπολαιότητα. Εἶναι μοιραῖο, σὲ τὸν χῶρον τῆς πολιτικῆς, στάσεις ὅπως τοῦ κ. Σαραντάρη νὰ ὀδηγοῦν σὲ λυπηρὰ παραέξενά συμπεράσματα. Θὰ ἔπρεπε τοῦτο γενικώτερα νὰ τονισθεῖ: «Ὅλοι οἱ ὀρμαντικοί, οἱ μυστικοί, οἱ «πιστοί», πρέπει μιὰ γιὰ πάντα νὰ τὸ πάρουσι ἀπόφασιν»· στὴ σφαῖρα τῆς πολιτείας ἡ μεταφυσικὴ τους διάθεσις εἶναι τουλάχιστον ἄχρηστη. Γιὰ τὴν πολιτεία κύριος νόμος εἶναι πάντοτε ἡ δικαιοσύνη, ὁ λόγος δηλαδή στὴ σφαῖρα τῆς πράξης. Καὶ τοῦτο ἀκριβῶς, ἡ δικαιοσύνη, εἶναι τὸ κριτήριον γιὰ τὴν ἀναγνώρισιν τῆς ἀληθινῆς πολιτείας. Κάτι πὺ τὸ ὀνομάζουσι, καὶ ἴσως καὶ τὸ σκέπτονται γιὰ πολιτεία, ἀλλὰ πὺ σὲ τὶς πραγματικὰς του ἐνέργειες ἐμπνέεται ἀπὸ διαθέσεις ἄλογες, κάτι κατὰ συνέπειαν πὺ δὲν πραγματοποιεῖ τὴν ἰδέαν τῆς δικαιοσύνης, ὅ,τιδήποτε ἄλλο μᾶλλον βέβαια νὰ εἶναι, ἔταιρεία μυστικῆ, οὐτοπία, συμμορία· πάντως ὅμως πολιτεία δὲν εἶναι. Τοῦτο πρέπει σὲ ὅλες του τὶς συνέπειες νὰ ἐννοηθεῖ.

Ἡ πολιτικὴ ὅμως καὶ φιλοσοφικοῖστορικὴ παρέκβασις δὲν μπορεῖ καὶ δὲν πρέπει νὰ στηρίξει τὴν κρίσιν γιὰ τὴν προσπάθειαν τοῦ κ. Σαραντάρη. Ἡ ἐργασία του, παρὰ τὴν ἀπαυτὴ ἀντιατομικὴ φρασεολογία εἴτε καὶ διάθεσιν, κινεῖται ἀδιάπτωτα ἐπὶ τῆ σφαῖρα τῆς ἀτομικῆς συνείδησης. Ἔτσι ἡ ἀντιατομικὴ καὶ ἀντιἠδονιστικὴ βιοθεωρία του θὰ ἔπρεπε τὸ πολὺ νὰ θεωρηθεῖ σὰ θεωρία ἀτομικῆς ἠθικῆς διάπλασης. Μὲ αὐτὴ τὴν προοπτικὴν, σὲ αὐτὸ τὸ ἐπίπεδο ὑπάρχει ἡ φιλοσοφικὴ σημασία τῆς ἐργασίας του.

Τώρα, ἂς συνοψίσουμε τὶς γενικὰς ἐντυπώσεις καὶ διαπιστώσεις πὺ προκαλεῖ σὲ σύνολον τῆς ἡ μελέτης. Ἡ ἀντικειμενικὴ πρῶτα ἄποψη, ἡ ἀποψη γιὰ τὴν κατεῦθυνσιν τῆς φιλοσοφικῆς ἀναζήτησης. Ὡς κατεῦθυνση λοιπόν, ἡ φιλοσοφικὴ ἀναζήτησις τοῦ κ. Σαραντάρη μᾶλλον ἀδίστακτα νὰ κρίνομε ὅτι εἶναι ἀντικειμενικὰ.

ἀποτυχημένη και ἐσφαλμένη. Ὅπως εἶπαμε και πρὶν, ὁ κ. Σαραντάρης δὲν παρᾶσύρθηκε ἀσυνείδητα σὲ ἐπίπεδο ἐσφαλμένο· ἐστὶ ὁμως και ἄμεσα πρέπει νὰ κακισθεῖ και νὰ κατονομασθεῖ σὰ μοιραία ἄστοχη ἢ ἀντιελληνική και ἀντιφιλοσοφική κατεύθυνση τῆς φιλοσοφικῆς του προσπάθειας. Πρὶν ἔστω και ἀδέξια δοκιμάσει, πρὶν δοκιμάσει κανεὶς μας ἴσως ἀκόμη, συστηματικά τουλάχιστον, τὴν και σύγχρονη δύναμη τῆς πνευματικῆς παράδοσης, τῆς κατὰ σύμπτωση και ἐθνικῆς μας, πού αὐτὴ ὅσο καμμιὰ ἄλλη ἔχει ὀλοκληρώσει και ἴσως και ἐξαντλήσει τὴ φιλοσοφική ἀντιμετώπιση τῆς ζωῆς και τοῦ κόσμου, πρὶν τίποτε ἀπὸ ὅλα αὐτὰ νὰ ἔχει ἐπιχειρηθεῖ, ἔσπευσε ὁ κ. Σαραντάρης νὰ σβύσει ἀπὸ τὴ συνείδησή του· και νὰ ζητήσει και ἢ συνείδηση τοῦ ἔθνους νὰ σβύσει τὴ μεγάλη ἑλληνική φιλοσοφική παράδοση. Μιὰ τέτοια ἀσύγγνωστη χειρονομία ἐξηγεῖ και δικαιολογεῖ και τὸ σβύσιμο ἐπειτα ὀλοκληρου τοῦ νεώτερου εὐρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ. Τὰ πράγματα ὁμως, ἢ ἴδια δηλαδή ἢ τελικὴ ἀγνῶνία τῆς φιλοσοφίας του, ὅπως ἦταν μοιραῖο, τὸν ἐκδικήθησαν.

Ὁ κ. Σαραντάρης θέλησε βέβαια νὰ χρησιμοποιοῦσε γιὰ στήριγμα τὴν ἄλλη μεγάλη ψυχική παράδοση, πού εἶναι και αὐτὴ ἄλλωστε και ἐθνικὴ μας παράδοση. Τὸ σφᾶλμα του ὁμως εἶναι ὅτι, ἐνὸς φιλοσοφία θέλησε νὰ οἰκοδομήσει, ἀρνῆθηκε ἀκριβῶς τὸ κατ' ἐξοχὴν φιλοσοφικὸ στοιχεῖο τῆς πνευματικῆς μας παράδοσης. Ἡ σύγχρονη, ἢ δική μας φιλοσοφία πρέπει ἀναμφισβήτητα νὰ συνδυάσει, νὰ συναίρεσει στὸν ὀργανισμό της και τὸ στοιχεῖο τῆς χριστιανικῆς βιοθεωρίας. Τοῦτο ὁμως μόνο με τὴν ἀρνηση ἀκριβῶς δὲ θὰ μπορούσε νὰ πραγματοποιηθεῖ, τὴν ἀρνηση ἐκείνου τοῦ στοιχείου, πού εἶναι κατὰ ἓνα τρόπο και προϋπόθεση τοῦ χριστιανικοῦ, τὴν ἀρνηση δηλαδή τοῦ ἑλληνικοῦ στοιχείου. Ἡ σύνθεση τῶν δύο στοιχείων, και πάντοτε με τὴ συνειδητὴ προϋπόθεση τοῦ κατὰ τὴν οὐσία του και κατὰ τὴ νομιμότητα τῆς ἱστορίας φιλοσοφικά πρώτου, με τὴν προϋπόθεση δηλαδή τοῦ ἑλληνικοῦ στοιχείου, εἶναι ἢ ἀποστολὴ και τὸ πρόβλημα τῆς σύγχρονης ἑλληνικῆς φιλοσοφίας. Ἡ εὐκολη, ἀλλὰ και βάρβαρη ἀρνηση τοῦ πρώτου μάλιστα στοιχείου

τῆς ἀναγκαίας αὐτῆς σύνθεσης δὲν ἀποτελεῖ παρὰ ἀρνηση και ἀντίδραση πρὸς τὴν σύγχρονη ἐθνικὴ μας φιλοσοφία.

Οἱ αὐστηρὲς αὐτὲς κρίσεις δὲν πρέπει νὰ θεωρηθεῖ ὅτι θίγουν τὸ πρόσωπο τοῦ κ. Σαραντάρη. Ἀντίστροφα, ἢ τιμὴ πού τοῦ ταιριάζει γιὰ τὴν πνευματικὴ του πράξη μέσα σὲ περιβάλλον πνευματικῆς μετριοπραξίας, ἤδη ἀπὸ τὴν πρώτη ἐπαφὴ με τὴ μελέτη του ἔχει δίκαια τονισθεῖ. Σὲ μιὰ ἐποχὴ πού θᾶξιζε και νὰ μυθολογήσομε πρόσωπα, γιὰ νὰ διαθέτομε ἐπιτέλους κάποια ζωντανὰ πρότυπα ἀληθινῆς πνευματικότητας, ἢ ἐμφάνιση τοῦ κ. Σαραντάρη εἶναι παρήγορη και πολύτιμη. Ἡ προσπάθειά του και μόνη νὰ φιλοσοφήσει πρωτότυπα ἀξίζει ὅσο δὲ βαρύνουν ὅλες οἱ ἐλλείψεις του. Ὑπάρχει ὁμως στὴ μελέτη του ὄχι μόνο προσπάθεια, ἀλλὰ και πραγματοποίησι προσωπικῶν του πνευματικῶν θέσεων. Εἶναι ἀδιάφορο, ἂν κάποιοι ἀναζητήσουν θραύσματα εἴτε και ἀναγνωρίσουν ἀναμνήσεις ἀπὸ σύγχρονη προπάντων, ὄχι ἑλληνικὴ βέβαια, φιλοσοφική προσπάθεια, με χριστιανική, και μάλιστα ὀρθόδοξη εἰδικὰ κατεύθυνση. Θὰ εἶναι ὁμως ἐπιπόλαιο ἐντελῶς, ἂν διαπιστωθοῦν ἐξαρτήσεις ἀποφασιστικῆς. Ἡ σημερινὴ πνευματικὴ στάση τοῦ κ. Σαραντάρη ὀργανικά συνδέεται με τὸν παλαιότερο ἐαυτό του· κι' ὅσο βέβαια κι' ἂν ἀναπτύσσεται κι' ἂν στηρίζεται με τὶς ὅποιες του μελέτες, παραμένει πάντοτε πνευματικὴ στάση ἀληθινὰ δική του και γνήσια προσωπική. Στὴ δεύτερη αὐτὴ μάλιστα μελέτη του παρατηρεῖται μιὰ σημαντικὴ πρόοδος σὲ σύγκριση με τὴν πρώτη ἀπὸ κάθε ἀξιόλογη ἀποψη. Καὶ βέβαια, ἀκόμη, ὡς ἀποτέλεσμα, και ὡς κατεύθυνση ἄλλωστε, ὅτι μᾶς ἔδωκε ὁ κ. Σαραντάρης, δὲν εἶναι κάτι τὸ ἐντελῶς θετικὸ και το ἄριστ συντελεσμένο. Μᾶς ἔδωκε ὁμως τὸ και καθ' ἐαυτό ἄξιο παράδειγμα και μᾶς ἔδωκε και τὴ θετικὴ πιθανότητα, ὅτι βελτιώνοντας τὶς ἀτομικῆς του δυνάμεις και ἀναπτύσσοντας τὶς μελέτες του και τὴ σκέψη του, θὰ μᾶς δώσει κάτι πού και νὰ ταιριάζει ἐντελῶς στὴν πνευματικὴ του φύση ἀλλὰ και ἀντικειμενικά νὰ εἶναι πιὸ εὐστοχο και πιὸ ἄξιο.

Κ. Ι. ΔΕΣΠΟΤΟΠΟΥΛΟΣ

ΟΙ ΝΕΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ

Τὰ « Προτύλαια », σὲ εἰδικὴ τακτικὴ στήλη, θὰ ἀναγγέλλουν βιβλιογραφικῶς τὰ βιβλία καὶ τὰ περιοδικὰ ποὺ τοὺς στέλνονται.

ΒΙΒΛΙΑ

Θεοδώρου Δ. Ἀξενίδου, Καθηγητοῦ τῆς Φιλολογίας : « Ὁ Ἀρχαῖος Ἑλληνικὸς Πολιτισμὸς ». Ἐκδ. οἶκος Γ. Δημητρακοπούλου, Λάρισα, 1938. Σελ. 214. Δρ. 75.

Θάνου Κ. Βαγενᾶ : « Ἀναγνώστης Κοντάκης, 1781 - 1854 ». Ἐκδ. περιοδικοῦ « Κυνοριακὴ Ἐπιθεώρηση ». Ἀθήνα. Σελ. 48. Δρ. 25.

Α. Π. Δελμούζου : « Ὁ σκοπὸς καὶ ἡ σημασία τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς ». Ἀνατύπωση ἀπὸ τὸ περιοδ. « Νέα Πολιτικὴ ». Ἀθήναι, 1938. Σελ. 24.

Νάσου Δετζώρτζη : « Ὁ Ἰωάννης Συκουτρῆς ὡς Διδάσκαλος ». Ὁμιλία στὸ φιλολογικὸ του μνημόσυνο. Ἀθήνα, 1938. Σελ. 32. Δρ. 20.

Οικονόμου : « Ἡ διαμονὴ ἐκείνου ποὺ ἔφυγε ». Ἐκδ. Γκοβόστη. Σελ. 32.

Βασίλη Ρῶτα : « Ρήγας ὁ Βελεστινλῆς ». Τραγωδία. Βιβλιοπωλεῖον τῆς « Ἐστίας » Ἰ. Δ. Κολλάρου καὶ Σίας Α. Ε. Σελ. 136. Δρ. 45.

Εὐριπίδη : « Ἐκάβη ». Μετάφραση σὲ δημοτικὸς στίχους μὲ πρόλογο καὶ σημειώσεις **Νίκου Π. Σούλια**. Ἀθήνα, 1938. Σελ. 80. Δρ. 35.

Πέτρου Σ. Σπανδωνίδη : « Τὸ κλασικὸ καὶ τὸ ρομαντικὸ ». Ἐκδ. « Ἐρεῦνης » Ἀγγέλου Κασιγόνη. Ἀθήναι · Ἀλεξάνδρεια, Σελ. 32. Δρ. 12,50.

Πέτρου Σ. Σπανδωνίδη : « Ἡ ζωὴ ποὺ ἀγαπᾷ τὸν ἑαυτὸ τῆς ». Δοκίμιο εὐθύγραμμης κριτικῆς. Ἐκδ. περιοδ. « Μακεδονικὲς Ἡμέρες ». Θεσσαλονίκη, 1938. Σελ. 44. Δρ. 10.

Πέτρου Ὠρολογᾶ : « Οἱ συγγραφεῖς καὶ ἡ ἐποχὴ τους ». Θεσσαλονίκη. Δρ. 15.

ΠΕΡΙΟΔΙΚΑ

« Μακεδονικὲς Ἡμέρες ». Μηνιαῖο λογοτεχνικὸ περιοδικό. Διευθυντῆς : Γ. Βαφόπουλος, Ἀετορράχης 31, Θεσσαλονίκη. Ἔτος 5' (1938), ἀρ. 4 (Ἀπρίλιος), ἀρ. 5-7 (Μάϊος-Ἰουνίος-Ἰούλιος). Τὸ τεῦχος δρ. 7.

ΕΚΥΚΛΟΦΟΡΗΣΕ :

ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΟΥΣ
ΠΕΡΙ ΠΟΙΗΤΙΚΗΣ
Μετάφραση ΣΙΜΟΥ ΜΕΝΑΡΔΟΥ
Εισαγωγή, κείμενο και έρμηνεία
ΙΩΑΝΝΟΥ ΣΥΚΟΥΤΡΗ

Μετά τή μοναδική γιά τή χώρα μας έπιστημονική και έκδοτική έπιτυχία τής μεγάλης κριτικής και έρμηνευτικής έκδοσης τού «Συμποσίου» τού Πλάτωνος από τόν άλησμόνητο Ίωάννη Συκουτρή, ή 'Ακαδημία 'Αθηνών ένκυκλοφόρησε ως δεύτερο τόμο τής «Έλληνικής Βιβλιοθήκης» τής τó περίφημο έργο τού 'Αριστοτέλους «Περί Ποιητικής». Τήν έκδοση αυτή έτοιμάζε από καιρού ό άείμνηστος Σίμος Μενάρδος, οί πολλές όμως άσχολίες του στη Γραμματεία τής 'Ακαδημίας, και ή άσθένεια πού τόν βασάνιζε τά τελευταία χρόνια τής ζωής του, δέν τόν άφησαν νά περατώσει τó έργο του. Τή μετάφραση μόνο πρόφθασε νά τελειώσει ό Σίμος Μενάρδος — και είναι γνωστή, από τόν «Στέφανο» και από άλλα του έργα, ή άνεση και ή καλαισθησία τών μεταφράσεων τού ξεχωριστού φιλολόγου με τήν έξόχως καλλιτεχνική ιδιοσυγκρασία, αλλά και τήν άρτια έπιστημονική κατάρτιση. Μετά τó θάνατό του, ή 'Ακαδημία 'Αθηνών άνέθεσε τήν έπεξεργασία και τήν όλη συμπλήρωση τών καταλοίπων τού Μενάρδου στόν Ίωάννη Συκουτρή. Αυτός, με τή δοκιμασμένη φιλολογικήν ιδιοφυία του, άνέλαβε νά έκδώσει τó κείμενο σύμφωνα με τά τελευταία πορίσματα τής έπιστήμης, άνάθεώρησε και έσυγχρόνισε τή μετάφραση, και έγραψε τελείως έξ άρχής τó έρμηνευτικό υπόμνημα και τήν εισαγωγή. Είναι προφανής ή σημασία τής έκδοσης αυτής — ως σημειωθεί ότι τó «Περί Ποιητικής» γιά πρώτη φορά έκδίδεται έλληνικά, — πού άποτελεί άσφαλώς φιλολογικό γεγονός γιά τόν τόπο μας. Καθώς είναι γνωστό, τó «Περί Ποιητικής», ένα από τά σπουδαιότερα κείμενα τής κλασικής φιλολογίας, σύγγραμμα θεμελιώδες γιά τήν καθ' όλου κριτική, διαδόθηκε περισσότερο ίσως από κάθε άλλο έργο τού 'Αριστοτέλους και άφησε παντού ίχνη άνεξάλειπτα. Στη Δύση ένκυριόχησε [από τόν] Δάντη ως τόν Κορνήλιο και τόν Ρακίνα, ως τόν Μίλωνα, τόν Λέσσιγκ και τόν Γκαίτε, και θεωρήθηκε σ' όλες τες χώρες τής Εύρώπης ως ό κώδικας τής Ποίησης. 'Ο Λέσσιγκ έτόνιζε ότι ή Ποιητική τού 'Αριστοτέλους είναι τόσον άλάθητη, όσο και ή Γεωμετρία τού Εύκλείδου, — και ή λογοτεχνική κριτική τών ευρωπαϊκών λαών έξακολουθεί νά εργάζεται και σήμερα ακόμη με τά άριστοτελικά διδάγματα. "Αν μάλιστα λάβουμε υπ' όψη ότι στη διεξοδική εισαγωγή τού Ίωάννου Συκουτρή, τή γραμμένη με τó γλαφυρό και όλοζώντανο ύφος του, εκτίθενται άδιάσπαστα και συστηματικά οί θεμελιώδεις αισθητικές και τεχνικές άρχές τής Ποιητικής τού 'Αριστοτέλους, συσχετιζόμενες μάλιστα — και αυτό ίσως είναι τó σπουδαιότερο — προς τες σημερινές αισθητικές έννοιες και κατηγορίες, ή έκδοση αυτή τού «Περί Ποιητικής» παίρνει άληθινά ξεχωριστή σημασία γιά τήν σύγχρονη έλληνική διάνοηση.

Τύποις: ΜΩΥΣΙΑΔΟΥ και ΜΑΡΔΑ, Φαβιέρου, 45 —^αΑθήναι

ΕΘΝΙΚΗ ΤΡΑΠΕΖΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

ΙΔΡΥΘΕΙΣΑ ΤΩ, 1841

Κεφάλαια Μετοχ. και 'Αποθεματικά Δοχ. 1.205.000.000
Καταθέσεις (τη 31 Δ/βρίου 1937) > 10.271.000.000

ΚΕΝΤΡΙΚΟΝ ΚΑΤΑΣΤΗΜΑ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ

ΥΠΟΚ/ΜΑΤΑ ΚΑΙ ΠΡΑΚΤΟΡΕΙΑ ΕΙΣ ΟΛΗΝ ΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ
ΑΝΤΑΠΟΚΡΙΤΑΙ ΕΙΣ ΟΛΑΣ ΤΑΣ ΧΩΡΑΣ ΤΟΥ ΕΞΩΤΕΡΙΚΟΥ

Ἡ Ἐθνικὴ Τράπεζα τῆς Ἑλλάδος

ἐκτελεῖ πάσης φύσεως τραπεζικὰς ἐργασίας εἰς τὸ ἐσωτε-
ρικὸν καὶ ἐξωτερικὸν ὑπὸ ἐξαιρετικῶς συμφέροντας ὄρους.

Δέχεται καταθέσεις

(εἰς πρώτην ζήτησιν, ἐπὶ προθεσμίᾳ καὶ ταμειυτηρίου)
μὲ λίαν εὐνοϊκὰ ἐπιτόκια.

HELLENIC BANK TRUST COMPANY
139, WILLIAM STREET NEW-YORK

Ἰδρυθεῖσα ὑπὸ τῆς Ἐθνικῆς Τραπεζῆς τῆς Ἑλλάδος,
συμφώνως μὲ τοὺς νόμους τῆς Πολιτείας τῆς Νέας
Ἰόρκης, πρὸς ἐξυπηρέτησιν τῶν ἐν Ἀμερικῇ Ἑλλήνων.

Κεφάλαια ὀλοσχερῶς καταβεβλημένα \$ 1.350.000